

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

Тетяна Ляшенко

**ТРАНСФОРМАЦІЯ
ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ
АСПЕКТИ**

Київ - 2011

УДК 321:323.1(575)
ББК 66.0 (54)
Л- 95

*Монографія обговорена і рекомендована до друку вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса
НАН України
Протокол № 1 від 27 січня 2011 р.*

Рецензенти:
А.І.Кудряченко,
доктор історичних наук, професор
Л.О.Кочубей,
доктор політичних наук, професор

Ляшенко Т.М.

Л 95 Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії:
національний та регіональний аспекти. – К.: ППІЕНД, 2011. – 288 с.
ISBN ISBN 978-966-02-6286-7

Дана монографія присвячена аналізу трансформації політичних систем країн Центральної Азії у пострадянський період. Розглядаються як спільні взаємопов'язуючі фактори, характерні для всього регіону, так і особливості розвитку кожної окремої країни. Досліджується структура органів влади, інститути громадянського суспільства, поряд з якими продовжують діяти традиційні форми самоврядування. З огляду на те, що системні трансформації в центральноазійському регіоні корінним чином відрізняються від аналогічних процесів у східноєвропейських країнах, автор співставляє внутрішні та зовнішні фактори трансформації, варіанти зміни політичних еліт, можливості переходу до нового політичного режиму, ступінь вірогідності революцій та збройних конфліктів.

Видання розраховане на політологів, істориків, усіх, хто цікавиться трансформаційними процесами на пострадянському просторі та особливостями розвитку центральноазійського регіону.

ISBN ISBN 978-966-02-6286-7

УДК 321:323.1(575)
ББК 66.0 (54)

© Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2011.

ПЛАН

Передмова	4
I. ІСТОРИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ.	
§ 1. Теоретико-методологічні розробки проблем політичних систем перехідних суспільств (на прикладі країн Центральної Азії).....	11
§ 2. Історико-політичні корені центральноазійської державності	39
II. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ.	
§ 1. Система влади та політична еліта: засади формування та особливості розвитку	69
§ 2. Процес становлення та функціонування інститутів громадянського суспільства	111
§ 3. Проблеми безпеки та регіональної інтеграції в центральноазійському регіоні	140
§ 4. Стан і тенденції соціально-економічних перетворень в умовах політичної модернізації.....	171
III. УКРАЇНА І ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ: ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ.	
§ 1. Інтереси України в центральноазійському регіоні.....	202
§ 2. Сучасні реалії та перспективи розвитку відносин України з центральноазійськими державами.....	222
Післямова	254
Список використаних джерел та літератури	259
Довідка про політичний устрій країн Центральної Азії	285

ПЕРЕДМОВА

У більшості українців згадка про країни Центральної Азії викликає асоціації насамперед з туркменським газом, потім, можливо, з узбецькою бавовною, потім спадає на думку, що з цими далекими країнами жили колись під одним дахом. Такий невеликий асоціативний рядок свідчить про те, наскільки легко зруйнувати усталені відносини і наскільки важко вибудувати нове взаємовигідне партнерство.

У давні часи на території сучасного центральноазійського регіону існували високорозвинені Хорезм, Бактрія, Согдіана, які в різні періоди входили до перської імперії Ахеменідів, імперії Олександра Македонського, елліністичної держави Селевкідів, на місце яких прийшли Греко-Бактрійське та Індо-Грецьке царства. Крім перського та грецького періодів, а також під час вторгнення скіфів, регіон зазнав завоювання арабів, монголів, які визначальним чином вплинули на його цивілізаційне спрямування, релігію, етнічний склад. З часом поставали Золота Орда, могутня держава Аміра Темура (Тамерлана) з центром у Самарканді, на основі останньої виникали Хівинське, Бухарське, Кокандське ханства, а внаслідок завоювань на півдні – держава Великих Моголів.

Будучи частиною цілої низки світових та континентальних імперій, Центральна Азія не тільки сама вбирала привнесenu культуру, а й помітно впливала на культуру завойовників. Як правило, цей регіон відзначався високим, часто найпередовішим розвитком науки, мистецтва, архітектури.

Виникнення на просторах радянської Середньої Азії п'яти нових незалежних держав спочатку не сприймалося світовим товариством як подія, що матиме безпосередній вплив не лише на регіональну геополітику, але й на світову розстановку сил. Ситуація змінилася, з усвідомленням того, що Центральна Азія та її величезні вуглеводневі ресурси є найважливішими геостратегічними і гео економічними факторами, які впливають на розвиток світової політики та економіки. Регіон ЦА є важливим стратегічним вузлом, складовою частиною південної комунікаційної лінії за напрямком північ – південь, який забезпечує вихід через Афганістан та Пакистан до Індійського океану й через Іран до Перської затоки. З

другого боку, центральноазійський регіон має вихід до Каспію і є сполучною ланкою між Азією та країнами Закавказзя.

Після цього розпочалося активне дослідження центральноазійського регіону різноманітними центрами, фондами та окремими вченими.

За останнє десятиліття дослідники трансформаційних процесів на пострадянському просторі доклали великих зусиль для створення транзитологічних концепцій, які б пояснювали політичний розвиток країн перехідного типу та визначали їхній шлях до демократії. При цьому демократія часто визначалась як «кінцева точка» переходу. Основні транзитологічні теорії майже не враховують роль мікросоціальних факторів трансформації, мало уваги приділяють попередньому історичному досвіду країни, традиціям, культурі, а також аналізу формальних та неформальних інститутів в умовах недемократичного режиму.

Розвиток пострадянських країн засвідчив, що, по-перше, багато з прогнозів залишилися нереалізованими, а по-друге, дійсність потребує нових концепцій, які б враховували не лише класичні західні теорії, але й об'єктивність розвитку незахідного світу.

В даному дослідженні автор наводить досвід усіх п'яти центральноазійських республік, які на сьогоднішній день демонструють різні шляхи політичного розвитку. При суттєвих спільних рисах, в кожній країні дедалі більш відчутною стає власна інтерпретація пострадянської трансформації та визначення свого місця в геополітичному просторі.

На думку багатьох дослідників, підготовка до незалежності регіону почалась ще задовго до формального набуття ними суверенітету, тобто ще в роки існування «непорушного» союзу радянських республік. Вважається, що вже в перші десятиріччя існування радянської влади почав закладатись фундамент майбутньої незалежності держав Центральної Азії. Наприклад, політологи з Узбекистану А. Арапов та Я. Уманський дійшли висновку, що лідери радянського Узбекистану Файзула Ходжаєв, Акмаль Ікрамов, Усман Юсупов, Шараф Рашидов «започаткували кадровий, соціально-економічний та культурний базис для незалежності. Їхня суперечлива та драматична діяльність може бути розцінена як особлива форма національно-визвольного мирного шляху, адаптованого до умов протекторату супердержави над Узбекистаном» [20;50].

Події 1989-1991 рр., що завершилися розпадом СРСР, значно прискорили процес самоідентифікації центральноазійських суспільств. Колишні радянські республіки регіону фактично отримали «незалежність згори». В протилежному разі цей процес міг тривати два-три десятиліття, а у Казахстані, з огляду на домінування російськомовного населення, не реалізуватися взагалі. Тодішні керівники центральноазійських республік були змушені вступити на шлях самостійного розвитку. Не всі лідери одразу прийняли це як факт, були навіть зроблені спроби відновити єдину державу під іншою назвою. Але оскільки ці прагнення не здійснилися, місцеві лідери зайнялися зміцненням своєї влади і державного суверенітету.

Головною парадигмою діяльності влади за нових умов стають національні інтереси, дотримання яких передбачає здійснення таких цілей: суверенітет і територіальна цілісність, визначення та здійснення незалежної зовнішньої і внутрішньої політики, національна мовно-культурна та громадська ідентичність, а також національний контроль над економічними реформами та процесами модернізації суспільства.

В умовах Центральної Азії це вилилось у форму авторитарної влади – фактичне перетворення влади колишніх перших партійних секретарів на інститут президентства. Виступи або й просто прояви опозиції рішуче придушувалися практично усюди, демократія дозволялася лише у вигляді підконтрольності владі, що згодом оформилось у ідею «побудови демократії власного зразка».

Питання державного та національного будівництва тісно пов'язані з встановленням радянських «національних кордонів», яке проводилося в Центральній Азії з 1924 до 1936 р. Радянський режим запровадив ірраціональні кордони між республіками, розділивши мовні, етнічні та родові групи, нерационально розподіливши природні ресурси та ускладнивши торгівлю. В результаті, коли республіканські кордони стали справжніми державними у Центральній Азії і, особливо, у Ферганській долині, виникли серйозні проблеми. Етнічні конфлікти, які відбулися 2010 р. в Киргизстані лише підтверджують це: етнічні узбеки складають від 25 до 30% населення в районах Оша та Джелалабада.

Ще однією особливістю соціально-політичного розвитку країн Центральної Азії є внутрішньонаціональні кланові угруповання, неформальна основа соціальної та економічної структури суспільства. Клановість та трайбалізм у центральноазійському

регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а нині вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни – як внутрішнє, так і зовнішнє.

Найбільш розвинутою країною Центральної Азії є Казахстан. Незалежність країни була проголошена 16 грудня 1991 р. Чисельність населення Казахстану становить 15,87 млн. осіб. Переселення слов'ян, німців, татар, чеченців і корейців у різні періоди XIX-XX ст. призвело до того, що казахи в загальній чисельності населення КазРСПР становили меншість – близько 38%. У 1998 р. частка казахів збільшилася до 50,6%. Вплив ісламу в Казахстані, порівняно з іншими центральноазійськими державами, залишається слабким; виняток становлять лише південні райони країни.

Декларацію про незалежність Узбекистану прийнято 31 серпня 1991 р. Узбекистан займає перше місце серед країн Центральної Азії (і третє серед країн СНД) за кількістю населення – 28 000 800 осіб. Узбекистан – індустріально-аграрна країна, яка не має виходу до моря.

Киргизстан проголосив незалежність 31 серпня 1991 р. Населення країни, за останніми даними, складає 5 482 000 осіб. Географічно Киргизстан чітко розділений на дві частини – південь і північ. Відособлені один від одного, розділені гірськими хребтами, ці регіони традиційно протистоять один одному. Киргизстан – єдина країна регіону, в якій у пострадянський період відбулися два державних перевороти.

У жовтні 1991 р., після широкого схвалення на референдумі, була декларована незалежність Туркменистану. За офіційними даними станом на 1 березня 2006 року чисельність населення склала 6786400 осіб. Володіючи великими запасами природного газу (15-20 трлн. куб. м) і нафти (1,5-2,0 млрд. т), Туркменистан увійшов до числа найважливіших експортерів паливних ресурсів.

Республіка Таджикистан висловилася за збереження СРСР на референдумі навесні 1991р., але Таджикицька Комуністична партія вийшла з КПРС, і в тому ж році була проголошена незалежність від СРСР. За даними перепису населення на 20 січня 2000 р. у Таджикистані проживає 6127,5 тисяч осіб. За обсягом ВВП на душу населення республіка поступається всім пострадянським державам, частково через те, що 93% території Таджикистану займають гори. Це найменша за площею центральноазійська держава, яка, втім, лідирує за запасами гідроенергоресурсів.

Метою даного дослідження є аналіз трансформації політичних систем країн Центральної Азії у пострадянський період з урахуванням як спільних взаємопов'язаних факторів, характерних для всього регіону, так і особливостей розвитку кожної окремої країни.

Відповідно до поставленої задачі, виокремлюються наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати етапи становлення центральноазійської державності;
- дослідити особливості політичної традиції кожної держави, показати спільне та специфічне у їхньому розвитку;
- виявити особливості соціально-економічного та націєутворюючого процесів; проаналізувати культурно-ціннісні фактори політичного розвитку країн Центральної Азії;
- проаналізувати характеристики трансформаційних процесів при переході від радянського до нових типів режимів;
- проаналізувати основні риси режимів, що формуються в державах Центральної Азії;
- розкрити місце та роль країн Центральної Азії в новому геополітичному просторі;
- проаналізувати відносини України з центральноазійськими державами та дослідити перспективні вектори міждержавних стосунків.

Дана робота складається з трьох розділів, які, на нашу думку, найбільш повно представляють усі аспекти поставленої задачі. Перший розділ присвячений теоретико-методологічним засадам дослідження проблем центральноазійського регіону, зокрема зроблено спробу сучасного тлумачення поняття «Центральна Азія». Вивчення історичних коренів центральноазійської державності дало змогу автору більш об'єктивно та зважено підійти до дослідження сучасного стану політичних систем країн ЦА, їхнього місця в геополітичному просторі та ролі на міжнародній арені.

Такий аналіз став можливим завдяки вивченню класичних моделей перехідних суспільств С.Гантігтона [65, 66, 340, 341], Л. Даймонда [79], Х. Лінца [186, 397, 398], А. Мельвіля [214, 215], А. Пшеворського [265, 266], Д. Растроу [268], А. Степана [186] та ін. Велику роль відіграли роботи політологів центральноазійських країн та Російської Федерації М. Ашимбаєва [27-29], А. Бісенбаєва [43],

Ш. Евкочева [99, 100], А. Куртова [179-181], А. Нисанбаєва [237, 238], Ф. Толіпова [310-313] та ін. Праці вітчизняних дослідників стали суттєвим внеском до теоретичної бази дослідження: Р. Джангужина [86-89, 106-107], М. Кармазіної [151, 152], В. Кулика [174, 175], А. Пахарєва [252], О. Романюка [271], Ф. Рудича [276], Р. Сирінського [284, 285], В. Соколова [290], І. Ткаченка [306-309], І. Якушика [372].

Другий розділ монографії присвячений становленню політичної системи країн Центральної Азії. В ньому розглядається структура органів влади, яка характеризується жорсткою вертикаллю у всьому регіоні, аналізуються задекларовані інститути громадянського суспільства, зокрема принцип багатопартійності. Поряд із сучасними формами громадського сектора в країнах Центральної Азії продовжують діяти традиційні форми самоврядування – ради старійшин та махаллінські ради, овлоди. Нині роль таких організацій зростає, що неоднозначно сприймається як всередині країн, так і міжнародними правозахисними організаціями.

В цілому, системні трансформації, що відбуваються в нових незалежних державах колишнього СРСР, з одного боку, корінним чином відрізняються від аналогічних процесів у східноєвропейських країнах, а з другого – мають якісні відмінності і між собою, попри на спільне історичне минуле. В цьому контексті є важливим співставлення внутрішніх та зовнішніх факторів трансформації, варіантів зміни політичних еліт, можливостей переходу до нового політичного режиму, ступінь вірогідності революцій та збройних конфліктів.

Ще один важливий аспект дослідження трансформаційних процесів у країнах центральноазійського регіону стосується процесів глобалізації та стану світової політичної системи. Держави ЦА вже стали невід'ємною її частиною, звернули на себе увагу провідних міжнародних гравців. На порядку денному зовнішньої політики держав центральноазійського регіону принципове питання: в якій іпостасі виступати в цьому процесі – об'єкта чи суб'єкта світового політичного процесу. Зовнішня політика будь-якої держави залежить від конкретних політичних інститутів, а також від особистостей, які ці інститути впроваджують у життя. Тому надзвичайно важливо збагнути принципів формування зовнішньої політики держави та ті ролі, яку відіграють в ній окремі особистості.

Центральноазійський регіон ще й досі перебуває поза увагою Української держави. Винятком залишається Туркменистан, якого пов'язують з нашою країною газові стосунки. Короткий період пожвавлення відносин України з державами Центральної Азії, який тривав до середини 2000-х рр., закінчився, так і не ставши переломним. Нерозуміння важливості регіону ЦА призвело до майже цілковитого відсторонення України від кола інтересів центральноазійських держав, що, звичайно, позначається не лише на формуванні економічної складової української політики, але й на формуванні іміджу України, на створенні зони впливу нашої держави. Саме відносинам України з країнами центральноазійського регіону присвячений третій розділ монографії.

Отже, Центральна Азія має значні природні ресурси і може стати значним ринком для українських товарів споживчої та промислової сфери. Незважаючи на інтенсивне проникнення до країн Центральної Азії капіталів інших країн, в Україні ще лишилися шанси закріпитися на центральноазійських ринках, оскільки наша країна здатна створювати конкурентоспроможні виробництва в країнах Центральної Азії, а також постачати в останні необхідні продовольчі та промислові товари. Україна може мати велике значення для центральноазійського регіону, не кажучи вже про те, що для нашої країни Центральна Азія являє інтерес не лише економічний, але й політичний.

Україна і держави Центральної Азії мають багато спільних інтересів як у сфері свого геополітичного самовизначення, так і в галузі формування нових структур безпеки на пострадянському просторі. Інтереси України й держав Центральної Азії є взаємними, що може стати підґрунтям для формування системи довготривалого перспективного партнерства. Зовнішньополітичні пріоритети країн центральноазійського регіону досить часто змінюються, також з огляду на економічну та політичну доцільність, лідери країн постійно опиняються перед вибором союзників та партнерів. Все це створює додаткові можливості для України, якими необхідно скористатись. Розвиток активної зовнішньої політики в напрямі центральноазійського регіону зможе надати Україні нові можливості для реалізації власних інтересів.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

§ 1. Теоретико-методологічні розробки проблем політичних систем перехідних суспільств (на прикладі країн Центральної Азії)

Розвиток суспільств та політичних систем на пострадянському просторі перебуває в полі зору багатьох вчених та політиків. Цей простір можна вважати своєрідною лабораторією, в якій апробуються різноманітні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі. Усі країни, що утворилися на євразійському просторі, прийнято вважати такими, які представляють перехідні системи. При цьому регіон Центральної Азії вирізняється особливими, навіть унікальними характеристиками.

Після розпаду Радянського Союзу перед всіма його колишніми республіками постали завдання системної трансформації, що, у свою чергу, передбачали вибір моделі політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком і країни колишньої радянської Середньої Азії.

Спільне історичне минуле, глибокі релігійні традиції та певною мірою єдине культурне поле – ці фактори, здавалося б, мали сприяти відтворенню однієї моделі розвитку на території всього центральноазійського регіону.

Слід зазначити, що кількість зразків транзиту для можливого запозичення є досить значною і включає як магістральні шляхи трансформації (західний демократичний, мусульманський світський, ісламський теократичний тощо), так і їхні конкретні моделі (американська, турецька, іранська, китайська, південнокорейська

тощо). Проте період, що пройшов від здобуття незалежності країн Центральної Азії до сьогоднішнього дня, свідчить про те, що ці держави хоча й мають багато спільного, однак йдуть досить різними шляхами політичного та соціально-економічного реформування, мають багато специфічних особливостей, які обумовили появу власних «казахстанської», «узбецької», «туркменської», «таджицької» та «киргизької» моделей.

Всеохоплюючий процес трансформації в країнах Центральної Азії містить у собі одночасно демократизацію суспільного та політичного життя, створення ринкової економіки, зростання національної самосвідомості та зміцнення суверенітету держави, відродження ісламської культури, вибір регіональних систем безпеки, участь у міжнародному розподілі праці тощо. Якщо взяти до уваги фактор історичної пам'яті (роль дорадянської та радянської історії) менталітету, особливостей способу життя народів Центральної Азії, то стає очевидною вся складність трансформації, що розгортається на території цього регіону. Це, у свою чергу, вимагає визначення відповідної методології дослідження процесів у регіоні на основі загальних транзитологічних теорій з виокремленням особливих регіональних характеристик.

Один із засновників та класиків транзитології Д. Растоу у праці «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» виділяє такі передумови демократичного транзиту:

- наявність національної єдності;
- досягнення високого рівня економічного розвитку;
- масове розповсюдження культурних норм та цінностей, які дають змогу визнати основні демократичні принципи та підвищити довіру до основних політичних інститутів [268].

Сучасні транзитологи та дослідники теорій транзиту (такі, як Гельман В., Мачкув Є., Мельвіль А. визнають політичний транзит поліморфним процесом переходу від одного стану політичної системи до другого та висувають тезу про різноманітність еволюційних шляхів розвитку. «Вихідні характеристики суспільних систем та політичних режимів, які трансформуються, також суттєво різняться – від класичного правового авторитаризму та військових хунт у Латинській Америці та Південній Європі до посттоталітарного авторитаризму в СРСР та європейських соціалістичних країнах або

такого анклаву традиційного тоталітаризму сталінського типу, як в Албанії, або «султанізму», як в Румунії» [214].

Є. Мачкув виділяє чотири особливості посттоталітарної системної трансформації, до якої відносяться пострадянські держави. Першою є дилема одночасності, на яку вказували також Лінц, Степан та Гантер. «Повинні бути змінені усі сторони функціонування суспільства, включаючи детерміновані культурою способи мислення та способи життя, економічне підґрунтя і – звичайно – політика. Виникнення дилеми одночасності обумовлено тоталітарним характером соціалістичної держави радянського типу» [211;46].

Друга особливість посткомуністичної трансформації полягає у необхідності створення класу власників, що повинно сприяти формуванню середнього класу.

Третя відмінність посткомуністичної системної трансформації від демократизації авторитарних режимів полягає в тому, що в ході такої трансформації військові відіграють важливу, але не центральну роль. У фазі радикальних перетворень таємна служба виступає як опора апарату державної влади, що прокладає шлях для переходу до нової системи.

Четверту особливість посткомуністичної системної трансформації Є. Мачкув характеризує як «посттоталітарний волонтаризм».

Ці чотири відмінності посттоталітарної системної трансформації від демократизації авторитарних систем обумовлюють як завдання, що постають перед країнами перехідного типу, так і моделі розвитку, які вони обирають.

Принциповим завданням стає визначення мети трансформаційних процесів, яку в загальному плані – як на теоретичному рівні, так і в офіційних джерелах, політичних програмах тощо, – прийнято ототожнювати з терміном «демократія».

При цьому теоретик транзитології Л. Даймонд наголошує, що застосування такого типу понять, до складу якого входить термін «демократія», часто створює лише видимість просування до демократії як до мети транзиту. За відсутності чітко сформульованої мети втрачаються критерії оцінки успіху самої політичної трансформації [79].

На думку російського дослідника О. Юшкевича, «проблема телеології теорій транзиту полягає ще й в тому, що визнаючи демократію кінцевою метою та підсумком переходу, більшість

дослідників вкладають у поняття «демократії» близький до неї смисл, але різний зміст, трактуючи демократію кожний по своєму, так само як і шляхи її досягнення» [370].

Інший дослідник транзитології В. Васович у роботі «Перехід до демократії в посткомуністичних країнах» [56] зазначає, що стосовно країн перехідного періоду поняття демократії уточнюється додатковими характеристиками, які мають відтінок менш-вартості або неповноцінності: «вимушені демократії», «молоді демократії», «нові демократії» тощо.

З іншого боку, І. Кузнецов в роботі «Парадигма транзитології. Плюси та мінуси пояснювальної концепції перехідного періоду» відстоює позицію, згідно з якою демократія у транзитологічній парадигмі стає своєрідним мірилом цивілізованості та прогресивності соціально-політичного устрою, підґрунтям суспільних відносин та їхнім регулятором [173;46].

Як певний консенсус різних підходів та точок зору для визначення кінцевої мети транзиту теоретиками транзитології було введено поняття «консолідованої демократії». Цим терміном дослідники визначають кінцеву точку транзитів, відрізняючи її від «незавершених переходів» або «невдалих переходів».

Такі західні політологи, як Х. Лінц та А. Степан, присвятили свої праці дослідженню та розробці взаємопов'язаних концепцій «консолідації демократії» та «завершеного демократичного переходу». З точки зору авторів, ступінь просування та характер змін в країні, яка переходить до демократії, можуть бути оцінені за допомогою наступних характеристик: демократичний перехід завершився в тому випадку: коли досягнута певна згода з приводу політичних процедур зміни уряду, а його прихід до влади є результатом вільного голосування народу [397].

Х. Лінц та А. Степан виділяють такі сфери, в яких консолідована демократія отримує підтримку та реалізацію: 1) громадянське суспільство (взаємодія держави з незалежними громадськими групами та об'єднаннями); 2) політичне суспільство (демократичні процедури та інститути); 3) правова держава; 4) ефективний державний апарат (бюрократія, яку може використовувати для своїх цілей нова демократична влада); 5) економічне суспільство (тобто система соціальних інститутів та норм, які виступають посередниками між державою та ринком) [403]. На думку

А. Ю. Мельвіля, «при аналізі процесу консолідації демократії (так само як і факторів та обставин, що перешкоджають цьому) також могла бути корисною модифікована методологія «вирви причинності» [216], коли поступово звужується фокус уваги від макро- (об'єктивні чинники) до мікро- (діяльність окремих впливових політичних акторів) рівнів з поступовим переходом «від переважно структурного до переважно процедурного аналізу». Російський дослідник Н. Борисов щодо цього зазначає: «Авторитарний шлях консолідації режимів виступає як найбільш очевидний для правлячої еліти в умовах невирішеності ряду модернізаційних задач (консолідації нації, політичної ідентифікації громадян, утвердження суверенних національних держав, легітимації елітами свого правління). З другого боку, ці устремління стикаються з об'єктивними процесами ретрадиціоналізації політичних систем та режимів в сенсі відродження ряду традиційних інститутів» [46;45].

Однак досить часто процес консолідації буває перерваним і не завершеним до кінця, призводячи до симбіотичних утворень, які іноді називають «демократичним авторитаризмом» або «авторитарною демократією». Подібний процес можна спостерігати в країнах Центральної Азії, коли на певному етапі реформи припинялися, набували досить специфічних рис.

На думку дослідників з Центральної Азії [310], перехід до демократії країн цього регіону відбувається на так званій «третьій хвилі демократизації», яку описав С. Гантінгтон [341]. Дослідивши одночасні переходи від недемократичних режимів до демократичних, вчений зробив висновок щодо причин, які породжують хвилю демократизації, а також зворотну хвилю, тобто зворотній перехід від демократичних до авторитарних режимів. Важливою видається формула С. Гантінгтона стосовно можливих способів демократизації, згідно з якою демократичний перехід може здійснюватись шляхом трансформації, заміни або трансформаційної заміни. У першому випадку ініціатива демократизації належить тим, хто має владу, і авторитарний режим відіграє головну роль у перетворенні існуючого режиму на демократичний. У другому випадку група реформаторів у системі влади незначна, і тому ініціатива демократизації належить сильній опозиції, яка може скинути існуючий режим. Нарешті, в третьому

випадку і влада, і опозиція володіють рівними можливостями; при цьому в уряді існує значна кількість реформаторів. Демократизація в такому випадку – це спільні дії уряду та опозиції.

Перший варіант накладається на хід реформ у Казахстані, Узбекистані, певною мірою Таджикистані та навіть Туркменістані. За формальними ознаками влада виступає ініціатором політичних реформ і бере на себе роль провідника демократії. Але у випадку країн Центральної Азії подібні кроки влади поєднуються з абсолютною нівеляцією ролі опозиції, що вже саме по собі не може служити утвердженню демократії.

Другий варіант характерний для Киргизстану, але і його досвід свідчить про неможливість накладання теоретичних схем на центральноазійські реалії.

Третій варіант, безперечно, є найоптимальнішим для досягнення демократизації. Проте його розвиток найближчим часом на території Центральної Азії не є реальним.

Дослідників демократичних перетворень в центральноазійському регіоні можна умовно поділити на три групи. Перші – в основному, прихильники так званого «розподілу світу на Схід і Захід», вважають, що в країнах Центральної Азії демократія неможлива, оскільки не є властивою місцевому менталітету, історичному досвіду та загалом азійському способу життя регіону, який дуже вдало визначає український вчений В.Якушик: «Азійський або східний тип розвитку характеризується етатизмом – одержавленням багатьох сфер життя суспільства, сильними общинними традиціями, відсутністю свободи особистості, автократичним (самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею не правових форм управління» [372;18].

Другі (переважно, місцеві автори) стверджують, що в цих країнах буде створюватись своя, «особлива», специфічна модель демократії. Треті – представники західної науки переконані, що демократія (західного зразка) може бути встановлена настільки швидко, наскільки активно буде запозичуватись демократичний європейський досвід. Щоправда, невдалий експеримент з реформами у Киргизстані, який довгий час вважався «справжнім острівцем демократії» в даному регіоні, примусив цих дослідників обережніше пропонувати своєрідну «демократичну кальку».

Досить показовою в цьому контексті є думка киргизького експерта А. Джекшенкулова, за словами якого специфіка перехідного періоду в країнах Центральної Азії полягає в тому, що «у свій час цим країнам був ззовні нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, причому в ряді випадків буквально збройною силою. Цей варіант погано співпадав з традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії та їхніми культурами» [90;70].

У цілому, як свідчать дослідження зарубіжних і українських політологів, процес переходу до демократії посткомуністичних країн має декілька фаз, які відрізняються певними змінами і в політичному устрої, і в економіці, і у відносинах з країнами «розвиненої демократії».

Узагальнюючи найбільш розповсюджені трактування трансформаційних процесів в країнах Центральної Азії, можна дійти висновку, що превалюючими визначеннями тут є «перехід від тоталітаризму до демократії через стадію авторитаризму», «м'який або жорсткий авторитаризм» і навіть таке досить специфічне поняття, як «загроза ісламського фундаменталізму». «В усіх цих дебатах відносно долі демократії в Центральній Азії, на жаль, можна помітити більше міфотворчості, стереотипів, тенденційності та прямолінійності, аніж теоретично обґрунтованих концепцій, діалектичного підходу до проблеми та системного погляду на складний процес пострадянської трансформації суспільств та держав», – зазначає узбецький науковець Ф. Толіпов [310].

Дослідження пострадянського транзиту усього простору можна розділити на три умовні групи. Прихильники першого підходу (А. Пшеворський, К. Оффе) акцентують увагу на особливостях «подвійного», «потрійного» або навіть більш складного та багатобічного процесу переходу в країнах Східної Європи та пост-СРСР, де стартові умови демократизації помітно різнилися від тих, що існували в інших регіонах світу. Згідно з цим баченням, переходи від недемократичних форм правління, що за останні роки мали місце у Латинській Америці, Південній Європі, Азії, Африці, Центральній Європі і, нарешті, на території колишнього СРСР, настільки відрізняються один від одного як вихідними умовами, так і поточним розвитком, що звести їх до єдиної моделі неможливо.

Прихильники другого підходу надають першочергового значення особливостям історії та культури, проголошуючи пострадянські суспільства априорі непридатними для демократії через локальні або глобальні причини. Виразниками цього підходу є, наприклад, А. Ахієзер та С. Гантінгтон. Третій підхід у центр аналізу ставить проблеми, пов'язані з роллю держави у процесі переходу. За словами Х. Лінца та А. Степана, «немає держави – немає демократії» [185;32].

Зокрема, концепція політичного транзиту Г. О'Доннела та Ф. Шміттєра розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [364], тобто поетапні еволюційні зміни від початкового етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

За класифікацією Д. Растоу та А. Пшеворського [265, 268], процес переходу проходить чотири послідовні стадії: 1) лібералізації недемократичного режиму; 2) переговорів і укладання угод; 3) ухвалення рішень; 4) консолідації демократичних інститутів, звикання суспільства до нових політичних механізмів.

Відомий американський політолог та політичний діяч З. Бжезинський запропонував власну періодизацію посткомуністичної трансформації. Згідно з його підходом, на першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюються політична трансформація найвищих органів влади, демократія встановлюється «згори», ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса, формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників та підприємців.

Розв'язання завдань другої фази дає змогу перейти до третьої, завершальної фази, якій притаманна політична стабілізація

демократії та економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація [40].

Можна стверджувати, що послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їх тривалість та інтенсивність, а також кінцевий результат великою мірою залежать від типу переходу, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основних типи переходу, кожний з яких може розгортатися двома шляхами – більш або менш радикальним:

1) розрив з минулим, коли відбувається заміна старих політичних еліт контрелітами;

2) перехід шляхом компромісів і взаємних поступок, коли досягається порозуміння між елітою та контрелітою [259;102-103].

Перший тип переходу властивий країнам, в яких стара еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи той спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою, не бажаючи визнавати у неї права на здійснення владних повноважень у майбутньому. За таких умов події розвиваються двома шляхами: або стара еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом абдикації (відречення); або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни – маси «змітають» стару еліту насильницьким способом. Саме такий спосіб зміни еліти вже двічі відбувався у Киргизстані.

Світовий транзитологічний досвід не має однакових прикладів переходу країн від одного політичного режиму до іншого. При цьому переходи до демократичного режиму настільки різняться між собою, що застосування до них єдиного універсального підходу практично неможливо.

У сучасній порівняльній політології виділяються два різних підходи щодо дослідження умов та ключових чинників, які визначають напрямок здійснення демократичних транзитів. При побудові спільних моделей одні автори роблять наголос на структурних факторах (насамперед, на державо- та націєутворюючі, со-

ціально-економічні та культурні і традиційні умови), а інші – на фактори процедурні (на вибір та виконання рішень політичних акторів, від яких залежить процес демократизації).

Представники першого з цих підходів – С. Верба, С. Ліпсет, Алмонд, Д. А. Растоу – встановлюють основні кореляції між деякими соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними та можливістю встановлення та збереження демократичних режимів. При таких кореляціях виключаються суб'єктивні наміри та дії учасників політичного процесу, а до розрахунку приймається лише вплив об'єктивних громадських структур. С. Гантінгтон, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є тривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [340; 151-152].

Л. Даймонд, говорячи про динаміку зміни режиму та процесів розвитку демократії в ході «третьої хвилі» демократизації, припускає існування такої категорії «демократичних режимів», які, відрізняючись від суто авторитарних систем, але в той же час не витримують мінімальних вимог до демократії [79].

Значною мірою це пов'язано із соціокультурним середовищем, в межах якого здійснюється політичний перехід з «реакцією відторгнення» демократичних цінностей та норм домінуючої політичної культури.

У цьому контексті професор Р. Сакве, маючи на увазі політичну систему пострадянських держав, пише, що це «не повномасштабний авторитаризм, а скоріше синкретична суміш авторитарних, корпоративістських, ліберальних та демократичних елементів, які можна визначити як авторитарну демократію» [279]. Він, зокрема зазначає, що в шкалі автократія – демократія нові незалежні держави сьогодні ближче до автократії. Залежно від того, які елементи – демократичні чи авторитарні – переважають у політичних системах, посткомуністичні держави поділяються на напівдемократії, напівавтократії і системи, що поєднують такі риси. За його висновком, напівдемократична модель властива системам Центральної Європи, напівавторитарна – балканським країнам і країнам СНД, а третя модель властива перехідним системам країн Балтії [56, 112].

Загалом, можна визначити певну модель, яка прослідковується у дослідженнях цих авторів. Вони виділяють три основні типи структурних передумов демократії: по-перше, набуття національного об'єднання та відповідної ідентичності; по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку; і, по-третє, масове розповсюдження таких культурних норм та цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, почуття особистої та громадянської відповідальності.

Подібний підхід, на нашу думку, важко використовувати при дослідженні перехідного періоду для країн центральноазійського регіону через ігнорування суб'єктивного чинника, який у даному регіоні відіграє надзвичайно важливу роль.

Представники процедурного підходу, який ще іноді називають «волюнтаристським», вважають, що дії політичних акторів, які здійснюють демократичний транзит, обумовлені їхнім суб'єктивним вибором та власним баченням та оцінкою ситуації. До прихильників цього підходу належать, наприклад, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Ф. Шміттер. На їхню думку, політичної волі еліти (принаймні, її більшості) та послідовної й збалансованої програми реформ може бути достатньо для успішного демократичного транзиту.

Причини гальмування реформ прихильники процедурного підходу вбачають у бажанні правлячих еліт нових незалежних держав зберегти необмежену владу та вплив на економічні процеси в цих країнах. Разом з тим, необхідно враховувати специфіку, особливості таких держав, коли прискорене здійснення економічних та політичних реформ може призвести до значної дестабілізації ситуації в країні. На нашу думку, подібні побоювання мають реальне підґрунтя. По-перше, необхідно брати до уваги історичні, політичні та цивілізаційні особливості регіону Центральної Азії, і, по-друге, враховувати зростання загрози міжнародного тероризму, який використовує соціально-економічні, політичні та інші труднощі, що виникають у процесі трансформації.

На думку українського дослідника А. Сирінського, який досліджує моделі демократичного транзиту на прикладі країн центральноазійського регіону, «У країнах СНД, особливо в Центральноазійському регіоні (ЦАР), модернізаційні процеси відбувалися

за специфічною радянською моделлю і змінили модель управління та економічну модель, але на рівні формування громадянського суспільства... майже не були здійснені. Тому демократія і лібералізм як політичний проект Модерну виявилися певною мірою чужими для населення цих країн, які часто залишалися поза межами Модерну, а тим більше Постмодерну. Водночас традиційно-патерналістський устрій тут більше відповідає культурно-цивілізаційним, ціннісним засадам, що домінують після відступу від радянського варіанту модернізації до традиційних ісламських цінностей» [284;81].

Порівнюючи процеси демократизації у посткомуністичних суспільствах колишньої радянської Середньої Азії з демократичним переходом, приміром, у країнах Центральної Європи або навіть Латинської Америки, можна з упевненістю сказати, що принципів відмінності обумовлені саме культурно-цивілізаційними особливостями регіону, який досліджується. Ці особливі риси, природно, посилюють характеристики авторитаризму, що принциповим чином впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень, їхню динаміку та можливий результат.

Розглядаючи трансформаційні процеси у загальному вимірі, сучасні дослідники наголошують, що важливими каталізаторами цього процесу є мобілізація прихильників реформ та активізація й консолідація дій громадських організацій, оскільки вони прискорюють усвідомлення необхідності перетворень керівництвом держави, часом призводячи до розколу правлячої верхівки. Американський дослідник А. Пшеворський стосовно цього пише: «Лібералізація – це результат взаємодії між представниками авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства. Народна мобілізація дає потенційним лібералам сигнал про можливість союзу, який міг би змінити відносини сил у межах владного блоку на їхню користь; очевидні розколи владного блоку дають громадянському суспільству знак, що політичний простір може стати відкритим для незалежної організації. Отже, народна мобілізація і розколи режиму – чинники, що підживлюють один одного» [365;610].

Таким чином, представники процедурного підходу концентрують увагу на діях політичних сил та їхній волі. Цей підхід, на нашу думку, є найбільш придатним до теперішньої демократич-

ної хвилі у Центральній Азії (або циклічної моделі, подібної до описаної С. Гантінгтоном [341], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом). Разом з тим, слід зазначити, що між процедурним та структурним підходом немає явної суперечності. Вони можуть доповнювати один одного, оскільки, досліджуючи демократичний транзит, аналізують його на різних рівнях, за різними складовими та критеріями.

Отже, постає проблема визначення методологічної бази дослідження демократичного транзиту країн центральноазійського регіону. Одним із варіантів цього якраз і може бути поєднання обох вищезгаданих підходів. Використовуючи обидві моделі, одна з яких звертає увагу на структурні фактори, а інша – на процедурні, можна отримати найбільш повну та рельєфну картину того, що відбувається у регіоні.

Як зазначалось вище, при розгляді методології аналізу демократичних транзитів необхідно враховувати, що формальне встановлення демократичних інститутів та процедур не гарантує демократію як результат процесу переходу. Саме тому в транзитології закріпився аналітичний розподіл двох основних фаз у демократичному транзиті – фази проголошення демократії та фази її консолідації.

Але справа в тому, що процес утвердження демократичних інститутів та процедур проаналізований дослідниками шляхом структурної та процедурної моделей досить повно, натомість консолідація демократії все ще залишається нерозкритою проблемою. Останнє пов'язане з тим, що консолідація демократії як результат переходу не є частим явищем. Як зазначає Ю. А. Мельвіль, «у сучасній транзитології поступово складається уявлення того, що консолідація демократії виходить за межі внутрішньополітичних процесів та визначається різними типами факторів, і її аналіз, відповідно, повинен передбачати різні рівні» [215]. У цілому, консолідована демократія є політичним станом, за якого суспільство консолідується щодо демократичних норм та принципів. В Центральній Азії ситуація ускладнюється тим, що цей регіон «є не лінією розламу між двома цивілізаціями, а пунктом стику (у песимістичних сценаріях – зіткнення) відразу чотирьох з восьми... цивілізацій: ісламської, православнослов'янської, конфуціанської та індуїстської, а цивілізація західна різною мірою

була присутня тут упродовж тисячоліть, починаючи з елліністичного Греко-Бактрійського царства (до того ж, японська цивілізація нині проявляє дедалі більший інтерес до регіону)» [284;82].

Отже, посткомуністичний період пострадянських держав має різні характеристики. Спостерігається широкий спектр політичних режимів, що формуються, політичних систем, структур влади. Так, Г. Зеленько зазначає, що «У процесі трансформацій, що розгортаються в країнах ЦСС, СНД і Балтії, сформувалася плюралістична модель модернізації, де кардинальні перетворення є результатом постійних компромісів між основними політичними силами» [118;27]. Але в країнах Центральної Азії існує зовсім інша ситуація. Особливістю трансформаційних процесів в країнах Центральної Азії є те, що період національно-державного будівництва та відродження національної самосвідомості співпав у часі зі світовими тенденціями глобалізації та взаємозалежності.

В країнах даного регіону одночасно діють закони натурального господарства, капіталістичної системи та сучасних наукових технологій. Усі індустріально розвинені держави знаходяться на шляху розвитку постіндустріального або, за іншим визначенням, інформаційного суспільства. Таким чином, перед країнами Центральної Азії, які у 20-ті рр. з феодального устрою здійснили «стрибок у соціалізм», обминувши період капіталізму, зараз постає майже аналогічне завдання – стрибнути у постіндустріальне суспільство, також минаючи період капіталізму. А досвід ряду країн Латинської Америки свідчить, що введення демократії в таких розколотих суспільствах, що не мали досвіду конституційного лібералізму, насправді призводить до росту націоналізму, етнічних конфліктів і навіть виникненню війни.

Таким чином, розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що відбуваються в даному регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогодення, майбутнє) [356]. Лише розглядаючи ці

складові комплексно, можна зрозуміти особливості сучасних політичних процесів у центральноазійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

До 2002 р. очевидною стала різниця навіть усередині одного регіону. Так, Узбекистан, Киргизстан і Туркменистан розійшлися в стратегіях і результатах трансформації влади настільки, що викликає сумнів можливість їхньої інтеграції в рамках будь-якого союзу, окрім економічного. Однак вони мають і чимало спільного, що впливає зі спільної історії. Це спільне дає підстави для дослідження процесів, які відбуваються в цих країнах, для узагальнення досвіду, прогнозування можливих варіантів розвитку.

«Політична еліта більшості пострадянських держав розпочала у себе великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми (насамперед щодо ресурсів). Реформи не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій. Відтак процес деінституціоналізації призвів до дискредитації і делегітимації старих інститутів, але не посприяв своєчасній легітимації й ефективності нових. Пряме перенесення на ґрунт посттрадиційних суспільств західних ліберально-демократичних інститутів без врахування регіональної і національної специфіки обумовило спотворення трансформаційних процесів. Стихийний процес лібералізації, що розгорнувся в 1990-і роки, спричинив серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці, створив соціальну напруженість, призвів до суттєвого зниження життєвого рівня населення» [135].

Демократичний транзит – це процес, що в широкому сенсі починається від того моменту, коли авторитарна система, яка існувала раніше, демонтується і потім, через фазу конституювання нової демократії, розвивається до встановлення і повноцінного функціонування останньої [158]. Ця категорія поєднує різноманітні за своїм характером, моделями і результатами суспільно-політичні трансформації, що відбуваються на сучасному етапі демократизаційної хвилі. На погляд російського політолога А. Мельвіля, це поняття, дає змогу відобразити різноманітні форми й обставини, багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій.

При розгляді проблеми демократичних транзитів у країнах Центральної Азії виникає питання співіснування та співвідно-

шення модернізації і традиціоналізму. «Бажання модернізувати без втрат традиції, – зазначає Д. Аптер, – створює необхідність пошуку нового морального синтезу, в якому індивід може бути зв'язаний з владою» [374; 64]. Але тут виникає складність через особливість устрою мусульманського суспільства. Необхідність пошуку такого синтезу сприятиме формуванню дієвої моделі демократичного суспільного устрою.

Синтез модернізації та традиції, характерний для східних суспільств, був описаний у монографії «Еволюція східних суспільств: синтез традиційного та сучасного». Автори виділяють три моделі розвитку капіталізму: перша – переважно на Заході, друга – переважно у Східній та Південній Європі, третя – переважно на Сході, тобто в колишніх колоніальних та напівколоніальних країнах (Третій світ). Дослідники доходять висновку, щодо відмінності політичного устрою, режиму країн різних моделей. Країни Центральної Азії можна сьогодні віднести до категорії держав, що переходять від третьої до другої моделі.

У другій моделі вирішального значення набуває співвідношення зовнішнього впливу та внутрішньої політичної надбудови. «В цій моделі політична надбудова починає змінюватись за відсутності внутрішніх базисних зсувів (або їхньої недостатності), під впливом зовнішніх обставин, активно сприяючи пульсуючій базисній еволюції» [104;236]. Тобто генезис другої моделі починається спочатку з формального, а потім змістовного синтезу старих форм та запозичених. Демократичні інститути та процедури в цих країнах із сучасними капіталістичними відносинами з формальних перетворюються на дієві. «Все це й обумовлює особливо впливову роль держави в сучасних країнах Сходу. Вона покликана відігравати активну формуючу роль практично на всіх етапах суспільства в економічному базисі, ... в національно-економічній структурі та соціальній структурі... і навіть на ідеологічному рівні» [104; 274].

Пострадянський розвиток за своїми напрямками та цілями є посттоталітарний та постімперський. Демократичний розвиток посткомуністичного типу не відбувається за логікою класичних транзитів першої та другої хвиль демократизації. За класичною моделлю розвитку демократії Д. Раствоу, нація і держава з'являються раніше, ніж починається демократизація [268;7]. В країнах

центральноазійського регіону це відбувається одночасно, що є додатковим фактором гальмування процесу демократизації.

Наприклад, Н. Степанова, вважає, що країни пострадянського простору, зазвичай, використовують технології імітації, запозичення результату або форм політичної модернізації (коли декларуються деякі принципи, проте фактично відбувається їх симуляція)» [296]. А О. Романюк вказує на такі особливості транзиту пострадянських країн: «на терені цих країн... тоталітарний режим функціонував близько семи десятків років, за які в активне життя увійшло три генерації населення. За висновками соціальної психології, при суттєвій зміні соціального контексту у третій генерації відбуваються серйозні зміни культурного генокоду. ...З десяти посткомуністичних автократій шість історично належать до азійсько-мусульманської цивілізації, культура якої орієнтована на деспотичні зразки влади» [271].

Отже, немає і, швидше за все, не може бути готових рецептів вирішення проблем та питань політичної трансформації як в державах Центральної Азії, так і у їхніх сусідів із Заходу, Сходу чи Півдня. Обрання кожною країною власного шляху розвитку є свідченням усвідомлення як своєї незалежності, так і інтересів кожної окремої держави. Пропозиції щодо моделей трансформації або довгострокове прогнозування розвитку країн центральноазійського регіону, на нашу думку, є маловірогідним. По-перше, неусталеність демократичних інститутів не гарантує політичної стабільності. Зокрема, в країнах Центральної Азії досі не відпрацьований механізм передачі влади. По-друге, коливання між Заходом та Сходом у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів відбувається практично в кожній з держав регіону. Одним з прикладів несправджених надій та нереалізованих прогнозів, безумовно, є Киргизстан, який у 90-ті рр. називали «оплотом демократії» в Центральній Азії та «полігоном для реформ». Ця не дуже багата країна за п'ять років пережила два перевороти (2005 та 2010 рр.) у гіршому своєму прояві – з людськими жертвами та руйнуванням малого та середнього бізнесу, який традиційно є складовою демократичного розвитку країни.

Таким чином, розглядаючи можливі моделі розвитку країн Центральної Азії, слід враховувати не лише задекларовані принципи та проголошені домовленості, але й зважати на розстановку

еліт всередині держави, вплив на неї зовнішніх чинників та амбіції лідерів держав. Врахування цих факторів дасть змогу передбачити основні напрями розвитку країн центральноазійського регіону, зрозуміти їхні інтереси у зовнішній політиці. Приклад країн центральноазійського регіону доводить, що не завжди процеси трансформації призводять до демократизації, а зміна режиму характеризується легітимною зміною еліт. Метою будь-яких трансформаційних процесів є переміни, метою демократичного транзиту є перехід політичної системи до демократичного устрою суспільства. Проте, мета транзиту може бути не досягнута, якщо вона сформульована нечітко, а також відсутні передумови для переходу до демократії. Зокрема, А. Пшеворський зазначає, що демократія – не єдиний можливий результат процесу «переходу», можливі відмінні стратегії розвитку політичної системи. Зруйнований авторитарний режим може бути відновлений або призвести до диктатури нового зразка [267].

Еліти усіх пострадянських держав Центральної Азії мали досить невеликий люфт політичних можливостей, характерний для модернізаційних процесів в країнах усього ісламського Сходу.

На сьогоднішній день в державах ісламського світу були успішно реалізовані дві моделі політичного розвитку. Це – авторитарний світський режим з усіма властивими йому недоліками (клановість, корупція, непотизм). Цю модель стосовно Центральної Азії описав французький сходознавець Олів'є Руа, автор книги «Нова Центральна Азія» (1999): «Тут існує президентська структура сімейного типу: дружина, брати, син глави держави ділять посади та прибуткові місця, родичі проходять у депутати з «радянським» рейтингом» [130]. Але, як правило, саме такі режими роблять ставку на соціально-економічну модернізацію (запровадження ринкових інститутів, створення умов для розвитку соціальних груп буржуазного суспільства) та на секулярний розвиток. За цієї моделі роль релігії в політиці мінімізується або ж навіть придушується. Цим шляхом найбільш успішно просувались Єгипет, Йорданія, Індонезія. Вершиною політичного розвитку цієї моделі є досить своєрідний варіант демократії, при збереженні сильної особистої влади лідера країни, армії та спецслужб. Яскравим прикладом такого розвитку є Туреччина, досвід

якої ретельно вивчався й навіть запозичувався країнами Центральної Азії у 1990 рр.

Друга модель базується на ідеології релігійного відродження та держави, що дотримується ісламських догматів. Іран – зразок для побудови теократичної державності.

Але східні держави, що зробили свій вибір на користь соціально-економічної модернізації, можуть опинитись перед своєрідним протиріччям. Процес трансформації (навіть без суттєвої зміни політичних установок) потребує залучення західного досвіду, який неможливий без превалювання індивідуального над колективним, знаннями над досвідом. Але подібний зразок внутрішньосупільних відносин погано вписується у систему традиційних патрон-клієнталістських стосунків і працює проти ініціаторів модернізації. З одного боку, молоді реформатори починають займати місце старої еліти з метою зміни політичних устоїв, з другого – руйнування традиційних звичаїв східного суспільства через соціально-економічні трансформації може призвести до виключно негативної реакції – від замкнутості до радикальних виступів.

Таким чином, «країни Сходу стоять перед складною дилемою. Наздоганяти цивілізований світ треба, але ці перегони («навздогінна модернізація») можуть мати дві небезпеки – європеїзація еліти та архаїзація й ісламізація маси населення» [209]. З певною корекцією усі складнощі цього процесу переживають й пострадянські держави Центральної Азії. Реалізований тут модернізаційний проект в умовах керованої дозованої демократії, що практично повсюдно у регіоні представляється як «третій шлях», є досить вразливим. Результатами можуть бути як погана керованість (Киргизстан), так і брак демократії (Узбекистан).

Значна кількість наукових праць присвячена аналізу політичних режимів, що виникли в Центральній Азії після 1991 р. Згідно з Лінцем, Степаном та Гантером, діапазон форм правління включає в себе демократію, авторитаризм, тоталітаризм, посттоталітаризм та султанізм [398].

Наприклад, у колективній праці «Султаністські режими» (під ред. Лінца) на концептуальному рівні зроблена спроба типологізувати політичні режими, що виникли на території колишніх держав Східної Європи та Євразії. Автори використовують тер-

мін «султанізм», введений М. Вебером, як «крайню форму патрімоніалізму». Автори книги відмічають, що в колишньому СРСР розвиток цієї форми авторитаризму мав свої особливості, пов'язані з високим рівнем панування бюрократії та досягнутої в Радянському Союзі модернізації.

Характерними представниками радянських «султаністських» режимів є сучасні політичні системи в Центральній Азії, які склались не на основі військових переворотів або політичної демагогії та політичного патронажу, як це повсюдно відбувалося в країнах третього світу, а завдяки генетичному зв'язку з комуністичною бюрократією. Коріння «султанізації», на думку авторів, виходить ще з епохи Брежнєва. Найбільш типовим «султаністським» режимом автори вважають режим С. Ніязова, колишнього президента Туркменістану. Режим І. Карімова в Узбекистані автори оцінюють як диктаторський. Альтернативою «султанізму» в цій країні може стати ісламський фундаменталізм або радикальний іслам. Влада Н. Назарбаєва у Казахстані, на їхню думку, має ознаки персонального авторитаризму з сильним династичним ухилом.

В цілому автори роблять висновок, що Центральна Азія стоїть перед дилемою – не «ринкова економіка або ж комунізм, або авторитаризм», а – «султанізм або ж створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону».

Ще у 1989 р. З. Бжезинський у своїй книзі «Великий провал» зробив два висновки щодо існування однієї з найбільших імперій – Радянського Союзу. По-перше, СРСР розпадеться. По-друге, на його місці утворяться авторитарні режими.

Російський дослідник К. Труєвцев вважає, що в Центральній Азії домінуючою стала еволюційна модель пострадянського політичного розвитку (дещо не вписується у таку модель Таджикистан та Киргизстан) [316, 317]. Для цієї моделі, на його думку, є характерним технологічний перехід тоталітарних механізмів у авторитарні, відсутність реальних політичних противаг та сприйняття більшою частиною суспільства такого стану речей абсолютно логічним. До цього додається наявність у обраних лідерів адміністративного та політичного ресурсу, контролю над силовими структурами та радянською системою, яка збереглася у 1990-1991 рр. на обласному, районному та міському рівнях. Суттєвою зміною в системі представницької влади стало призначен-

ня голів адміністрацій президентом, що вписується в схему авторитарного правління.

В кожній країні Центральної Азії така модель отримала свої власні риси та особливості. Тенденції її подальшого розвитку К. Труєвцев вкладає у конкретні національні модифікації визначеної ним моделі.

У Казахстані, на думку дослідника, присутній м'який центристський авторитаризм. «У республіці вдалося, ...створити близьку до ідеальної модель авторитаризму центристського типу, який історично показав себе непоганим й досить надійним плацдармом для наступного модернізаційного транзиту» [317;25]. Як приклад успішності такого шляху наводиться досвід Туреччини, Бразилії, Перу, Малайзії, Південної Кореї тощо. У цих країнах подібна модель забезпечила не лише десятиліття стабільності, але й послідовний еволюційний розвиток в напрямку представницької демократії.

Це пояснюється тим, що центристський авторитаризм жорстко відсікає політичні крайнощі як правого, так лівого гатунку, але одночасно сприяє розвитку ліберальних інститутів, створюючи тим самим зростаючу базу демократії.

Так, у Казахстані (на відміну від Узбекистану та Туркменістану) політична опозиція не виключалась з політичного процесу, хоча й залишається жорстко обмеженою у своїх діях та можливостях представництва з боку влади. Не ліквідована абсолютно й свобода ЗМІ, хоча й вона має досить обмежений та керований характер.

Також до однієї з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану К. Труєвцев відносить особистісні якості лідера країни: «Сама фігура державного лідера тут виходить далеко за національні рамки. Як на початку (у складі СРСР), так і зараз (в складі СНД) він є фігурою загальносоюзного значення» [317;24].

До речі, подібна оцінка діяльності Н. Назарбаєва не є поодиноким. Практично всі дослідники центральноазійської тематики, говорячи про президента Казахстану, вказують на його особисті риси, які безпосередньо впливають на політичну стабільність та економічний успіх цієї країни.

Одна з найвідоміших дослідниць центральноазійського регіону М. Б. Олкотт у своїх працях[245, 246] приділяє велику увагу як становленню політичних систем в країнах Центральної Азії,

так і питанню національної ідентичності народів, що їх населяють. Політичним режимам, зокрема у Казахстані, присвячена її книга «Казахстан – невиконана обіцянка». Висновок, зроблений автором, на нашу думку, більшою або меншою мірою підходить до всіх країн регіону: вони знаходяться «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією». Через це виникає багато суперечностей в політичному, соціальному, етнічному та економічному житті цих країн. На думку М. Б. Олкотт, повною мірою ці суперечності відобразились в особі та діяльності Президента Казахстану. Але її оцінки Н. Назарбаєва як політика і як людини є надзвичайно високими і книга просякнула визнанням його непересячності.

Загалом, узбецький варіант політичної системи є ідентичним казахстанському, втім, К. Труєвцев визначає його як застиглу деспотію. Такий стан речей був викликаний не лише консерватизмом місцевих політичних еліт та значної частини суспільства, але й зовнішніми факторами. Дестабілізація ситуації в Афганістані, громадянська війна в Таджикистані також підводили Узбекистан в бік автаркії та закритого суспільства.

Отже, проявляючи себе в сучасних умовах як транзитний тип політичного устрою суспільства, авторитаризм проявляється у двох протилежних типологічних моделях. Перша – еволюційна, є характерною для Казахстану. Друга передбачає закритість, автаркію та політичну консолідацію за рахунок жорстких репресивних дій, що характерно для Узбекистану.

Але найбільш жорстким варіантом деспотичного режиму аналітики визнають політичний режим, який існує (принаймні існував до останнього часу, а робити висновки щодо сьогоденної ситуації досить важко) в Туркменістані. Такі режими іноді характеризуються як авторитарно-тоталітарні, або навіть, як зазначалось вище, – султаністські. Очевидно, що саме до цього типу відносився режим Туркменбаші. Справа тут не лише у безмежній жорсткості, методах тотального контролю над населенням та культурі особи лідера. До рис тоталітарного режиму можна віднести широке залучення населення до акцій підтримки влади; демонстрацію трудового ентузіазму та відданості лідеру і його курсу, витвори монументального та образотворчого мистецтва.

Цей режим К. Труєвцев називає «деспотією авторитарно-тоталітарного типу». «С. Ніязов... поступово перетворив модель, яка дісталась йому в спадок від перебудови, на аналог радянської системи 1930-1950-х рр., щоправда додавши до неї деякі авторитарні деталі. Так, фактично була збережена не лише радянська система, але й принцип партійного (або квазіпартійного) управління нею, із закритою (номенклатурною) системою підбору, просування та ротації кадрів» [317;33].

Наразі концепція авторитаризму стала універсальною, узагальнюючою характеристикою для всіх недемократичних режимів. Багато хто з політологів розглядають султанізм як різновид авторитаризму, який характеризується домінуючою роллю особистої влади [354;174]. Але, не дивлячись на певну подібність авторитаризму та султанізму, яка полягає в однаковому наборі політичних інструментів, необхідних для утримання політичної влади та їхній недемократичності, між цими режимами існують певні розбіжності. Наприклад, Х. Лінц, який розробив категорію султанізму для визначення деяких недемократичних режимів у Латинській Америці, Південно-Східній Азії, цей термін також застосовує і до режимів, що утворилися в Центральній Азії. Ідеальний тип султаністського режиму може бути ідентифікований наступним чином. Він спирається на персональне управління, проте лояльність до правителя мотивується не тим, що він проголошує якусь особливу ідеологію, або тим, що уособлює в собі месію, не його харизматичними характеристиками, а через змішане використання страху та винагороди для тих, хто співпрацює з правителем.

Авторитарний режим, на відміну від султаністського, характеризується наявністю законодавчих норм, більш або менш розвинених державних інститутів управління, бюрократичної системи, обмеженим функціонуванням політичної опозиції. «Авторитарний режим – це політична система з обмеженим політичним плюралізмом, який не викликає довіри, без опрацьованої провідної ідеології, але з помітним менталітетом. Без інтенсивної або екстенсивної політичної мобілізації, коли лідер або невелика політична група реалізує владу у не досить чітко окреслених формальних межах, але більш-менш передбачено» [398;36]. Серед інших загальних рис авторитаризму політологи також виокрем-

люють домінування влади (держави) над суспільством та обмеження (в тій або іншій формі) легальної опозиції [344;16].

Ці риси можуть групуватися в довільному порядку, але завжди авторитаризм означає концентрацію влади конкретної особи або групи людей, надмірну централізацію управління життям суспільства, недопущення реальної політичної опозиції, відсутність розподілу влади, демонстративний чи навіть фіктивний характер виборів [302]. Авторитаризм також проявляється в активному використанні в політичному процесі силових методів. Всі ці риси більшою або меншою мірою присутні в країнах Центральної Азії.

Автори монографії «Еволюція східних суспільств: синтез традиційного і сучасного», розглядаючи розвиток постколоніальних країн, доходять висновку про взаємозалежність процесів «буржуазної модернізації та національно-державної інтеграції». Для цього є необхідним вирішення проблеми «взаємодії традиційного та сучасного, модернізації першого другим, так само як і національно-державної інтеграції. ...Сучасним країнам Сходу необхідно вирішувати двоєдину задачу: з одного боку, трансформації колоніального синтезу та інтеграції частини його структур в сучасний національний капіталістичний спосіб виробництва, а з другого – поступової модернізації архаїчних традиційних структур і на цій основі залучення в орбіту сучасного способу виробництва» [104;273]. Подібні питання постають і перед колишніми радянськими республіками Центральної Азії.

В українській науковій думці центральноазійська тематика представлена в основному окремими дослідженнями, які стосуються міждержавних відносин України з країнами ЦА. В Україні видано декілька монографій, які найбільш повно розкривають як внутрішню, так і зовнішню політичну ситуацію окремих країн та центральноазійського регіону в цілому. Комплексним геостратегічним дослідженням є колективна монографія Національного інституту стратегічних досліджень «Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України» (2001 р.). Особливістю цієї праці є розгляд питань безпеки в Центральній Азії, включаючи боротьбу з тероризмом, розв'язання афганського та сінцзян-уйгурського питань.

Наступна монографія цього ж Інституту «Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітич-

ні оцінки» (2008 р.). зокрема стосується вироблення стратегічних цілей України в центральноазійському регіоні.

Велика монографія Р. Джангужина «Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений» (2005 р.) є значним внеском у розуміння особливостей розвитку країн цього регіону, становлення їхніх національних економік та можливостей торговельно-економічних відносин з Україною. На значному емпіричному матеріалі в монографії Р. Джангужина здійснено порівняльний аналіз країн Центральної Азії.

Варто відмітити Аналітичну доповідь Центру досліджень проблем громадянського суспільства «Украинские перспективы в Центральной Азии», яка є детальним дослідженням взаємовідносин України з країнами Центральної Азії.

Також проблеми центральноазійського регіону розглядаються в працях таких українських вчених, як А. Фінько, В. Кулик, І. Ткаченко, Р. Сирінський, В. Соколов, А. Шпатенко.

Взагалі дослідження процесів трансформації в країнах Центральної Азії потребує вивчення, зокрема, процесів політичної культури та політичної активності громадян в контексті становлення незалежної держави, формування політичної нації. А ці питання передбачають, у свою чергу, необхідність розгляду процесу еволюції суспільства та держави в історичній перспективі. Наприклад, поділ у 20-х рр. регіону ЦА на п'ять самостійних республік поставив у залежність їхній соціально-політичний розвиток від співвідношення націоналізму та регіоналізму. «Процес національно-державного становлення, укріплення незалежності та суверенітету – тобто за своїм характером процес ізоляціоністський – і процес регіональної інтеграції в межах Центральноазійської Співдружності, накладаючись один на одне, породжують складний та суперечливий набір проблем та досягнень, успіхів та невдач, які прямо або опосередковано, позитивно або негативно впливають на демократичний процес» [310].

Таким чином, багато науковців розглядають трансформаційні процеси в країнах центральноазійського регіону через вплив на них як власних ісламських традицій, так і через дослідження досвіду та моделей розвитку сучасних мусульманських країн. І хоча існують різні тенденції, які визначають рівень кожної

окремої країни в процесі трансформації, вплив духовної складової з перевагою ісламського світогляду є досить відчутною.

Дослідники даного питання відмічають, що ще на початку ХХ ст. більшість мусульманських держав фактично були традиційними суспільствами з рудиментарною політичною системою, в якій панували феодально-станові, династичні, кастові, кланові, а іноді й родові політичні форми та відносини [69]. На сьогоднішній день в мусульманських країнах функціонують дві форми влади: монархії (Марокко, Йорданія, країни Перської Затоки) та республіки (Туніс, Єгипет, Алжир, Сирія, Ліван тощо), які носять тією чи іншою мірою авторитарний характер.

В країнах з монархічним устроєм основною ланкою політичної структури лишається монарх разом з правлячою родиною, члени якої займають найважливіші посади в уряді та державному апараті. Правляча сім'я разом з релігійними авторитетами вирішує питання спадковості влади.

В державах республіканського типу глава держави – президент або революційна рада на чолі з головою – основа політичної структури. Тут правлячі партії та громадські організації інтегруються з державою, особливо в умовах однопартійних режимів. У таких країнах, як Туніс та Єгипет, демократичні елементи – партійна політична конкуренція та парламент – довгий час залишалися лише зовнішнім антуражем, який приховував авторитарність політичної системи [241, 329].

Як і країни Центральної Азії, арабські країни будували свої політичні системи на синтезі традиційних та сучасних інститутів і норм. Ще однією спільною рисою є зовнішній вплив, своєрідні рекомендації щодо внутрішньополітичних процесів. Але досвід показує, що під впливом менталітету та релігійних традицій народів Близького Сходу звична для Заходу практика зміни влади через загальні вибори та наявність організованої опозиції в арабських країнах призводить до ослаблення централізованої влади, подекуди до розколу в армії або правлячій партії (які залишаються в арабських країнах символом національного суверенітету), а отже, і до можливої дестабілізації політичного простору. «Наявність специфічної картини світу у мусульман та унікальність їхньої суспільної організації – тобто інша система координат порівняно з Заходом – пояснює труднощі в оцінці полі-

тики, ідеології та практики як мусульманських держав в цілому, так і окремих учасників суспільно-політичного процесу, зокрема» [1;61-62].

Не варто проводити паралель між політичним розвитком країн Близького Сходу та колишніми радянськими республіками Центральної Азії: різний історичний досвід, різний релігійний рівень та склад суспільства, різне культурне поле розводять їх у просторі. Втім, бажання зовнішніх сил прискорити демократичний процес, нав'язати власний досвід з побудови внутрішньополітичних інститутів та зовнішньополітичних орієнтирів може призвести до згубних наслідків в аналогічних арабських країнах.

Американський політолог С. Девід у своїй статті про значення процесів у так званому «третьому світі» пише: «Відмінність Третього світу полягає в тому, що у той час, коли в Західній Європі розвиток держави тривав три-чотири сторіччя, лідери Третього світу мали лише три-чотири десятиліття для виконання тієї самої задачі... Тому не повинно дивувати, що державам Третього світу бракує міцності та стабільності західноєвропейських країн» [380;132]. С. Девід виділяє ряд факторів, які сприяють нестабільності в країнах Третього світу. До них належать слабкість державних інститутів та громадянського суспільства, міжетнічну напругу, штучні кордони, суперечки щодо розподілу води та землі. І хоча держави Центральної Азії не можна відносити до Третього світу, усі вищезгадані фактори є актуальними для країн цього регіону і обумовлюють схильність влади в цих державах до авторитаризму.

Перехід до демократії в країнах Центральної Азії буде неповним та вразливим без завершення всеохоплюючого процесу модернізації, яка повинна здійснюватись на основі синтезу традиційного та сучасного. У процесі модернізації відбудеться «формування своєрідної демократичної політичної культури громадян під одночасним впливом зовнішньої вестернізації та внутрішнього патерналізму» [310].

Країни Центральної Азії, з одного боку, повторюють особливості демократичних транзитів третьої хвилі, а з другого – є специфічним прикладом поєднання радянського минулого, ісламських традицій та сучасної модернізації. Розглядаючи викладені умови реалізації консолідованої демократії, слід зазначити, що

країни центральноазійського регіону знаходяться далеко від завершення процесу модернізації, а тому розглядати консолідацію демократії в цих країнах неможливо.

Наздоганяючи демократичні та індустріально розвинені країни, центральноазійські держави вимушені відповідати на багато викликів демократії. В результаті такої складної еволюції в суспільствах та державах цього регіону буде здійснюватись синтез традиційного та сучасного. Це буде синтез патерналізму та лібералізму, запозичених форм суспільного устрою, політичної поведінки та традиційних (релігійних) стереотипів. Посткомуністичні держави виявилися значною мірою невідповідними до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду стосовно лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекинутих модернізаційних процесів. Наприклад, З. Бжезинський у своїй книзі «Ще один шанс» називає центральноазійський регіон «Глобальними Балканами» і закликає США відмовитися від впровадження тут демократії власного зразка, а переорієнтуватися на партнерство та співробітництво. В протилежному випадку високою є вірогідність, що країни Центральної Азії звернуть свої погляди в бік Китаю [38;156].

Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на котру одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

Аналіз наукових праць, присвячений проблемам Центральної Азії, свідчить про: а) неабиякий інтерес до даного регіону представників різних країн світу; б) різноманітні підходи до вивчення процесів, які відбуваються в ЦА; в) принципово нові погляди на соціально-політичні процеси в країнах центральноазійського регіону; г) підвищення зацікавленості у дослідженні Центральної Азії українських вчених та експертів.

Слід зазначити, що в літературі, присвяченій перехідним суспільствам, існують певні розбіжності як у періодизації, так і у назвах етапів, що, зокрема, обумовлено різнорівневим підходом, виокремленням більш загальних чи конкретних чинників.

До головних напрямів дослідження трансформаційних процесів держав Центральної Азії відносяться наступні:

- магістральні шляхи трансформації центральноазійських суспільств, зокрема можливість обрання західного демократичного, мусульманського світського чи ісламського теократичного шляху розвитку;

- розвиток політичних режимів країн Центральної Азії – султанізм, авторитаризм – та можливості переходу до демократії;

- проблема переходу влади та еліти;

- реформування економічного життя, перехід до ринкової економіки;

- перехід від радянської ідеології до псевдodemократичної та проблема ісламського екстремізму.

Думається, що кожна окрема країна Центральної Азії, не дивлячись на всю спільну геополітичну структуру, обере власний шлях розвитку, на який впливатиме як внутрішньополітична ситуація, прагнення еліт, так і зовнішні чинники, що виявлятимуть більший або менший інтерес до тієї або іншої країни. Тому дослідження усього простору Центральної Азії вимагатиме нових досліджень по кожній країні або по окремих питаннях, що дасть змогу визначити майбутній розвиток цього стратегічно важливого регіону.

§ 2. Історико-політичні корені центральноазійської державності

Після розвалу СРСР почався процес не лише становлення нових незалежних держав, але й формування нових геополітичних та геостратегічних теорій, вирішення яких виявилось неможливим без чіткого регіонального структурування цих великих територій. Слідом за цими змінами виникла потреба в узгодженні понятійного апарату.

Проблеми географічного визначення Центральної Азії почали обговорюватись з кінця ХІХ ст. На сьогоднішній день дискусії з цього питання не вщухають. Значною мірою це пов'язано зі зростанням ролі цього регіону на геополітичному просторі, а отже і з суперництвом за вплив на нього багатьох держав світу.

Адже транспортно-магістральне та ресурсне значення Центральної Азії може відігравати і вже відіграє суттєву роль у міжнародній розстановці сил. У науковій та публіцистичній літературі події на центральноазійському просторі часто називають не інакше як «велика гра» у Центральній Азії, цей вислів вже сам по собі означає, що ставки у цій «грі» є надзвичайно високими, а дії кожного з «гравців» вимагають політичного та політологічного обґрунтування.

В цілому, поділ на окремі регіональні утворення в світовому політичному процесі обумовлений необхідністю позиціонування окремих країн або їхніх груп у регіональному або світовому масштабі. Утворення нових незалежних держав на пострадянському просторі викликало не лише якісно інше сприйняття його колишніх регіонів, але й необхідність створення нових політичних концепцій та теорій, які б забезпечили ідеологічно оформлені та цілісні й прагматичні підходи в регіональній політиці до цих грандіозних геополітичних змін. На сьогодні в науковій літературі та політичній термінології паралельно використовуються як застарілі, так і новітні дефініції, які ще не стали загальноприйнятими [200].

Таким чином, існує суперечність в інтерпретації самого визначення поняття «Центральна Азія», а отже, і розбіжності у визначенні концепції розвитку цього регіону.

Традиційно історія будь-якої держави, країни, регіону починається зі стародавніх часів та середньовіччя. Ці періоди у країн Центральної Азії спільні. Не дивлячись на відмінності у мові, розподіл на кочові та осілі народи, надетнічна межа Центральної Азії, що проходить по лінії Амудар'ї, ще з часів розповсюдження ісламу символічно відділяла її від іншого Сходу. Вище регіон Центральної Азії також мав чітко позначений кордон, який робив її буферною зоною між Росією та Китаєм. Різноманітні етнічні групи утворили тут змішаний та взаємозалежний конгломерат, який сповідував єдину тюрксько-перську ісламську культуру. Невипадково, що саме в цьому регіоні проходили два маршрути Шовкового шляху. Р. Груссе – відомий сходовознавець, автор книги «Чингісхан – підкорювач всесвіту», розглядав цю землю як матрицю націй і називав її разом зі степами Орхону, Керулену та Південної Монголії «Азійською Німеччиною».

Центральна Азія є одним з найдавніших регіонів, заселених людьми, та старовинним культурним центром. Починаючи з 800 року до н. е., Центральна Азія зазнавала багато злетів та падінь різних держав, включаючи Бактрію, Согдіану та Хорезм, держави Ахаменідів, Олександра Великого, держави Селівкідів, Парфянської та Кушанської держави. Періоди економічного зростання змінювались періодами великих економічних потрясінь та втрат, пов'язаних з багатомісячною історією війн та завоювань, які супроводжувались руйнуванням цілих міст. В VI ст. до н. е. Центральна Азія була завойована царем Кіром, засновником Перської держави. У 330 р. до н. е. перси були розгромлені Олександром Македонським. Потім прийшов час Греко-Бактрійського царства, яке включало в себе більшу частину сучасного Узбекистану. Кушанське царство існувало в період I-III ст. нашої ери. У наступні століття Центральна Азія перетворилась на арену боротьби за владу між багаточисельними тюркськими племенами, які прийшли з півночі.

Тюркський Каганат, надзвичайно потужна тюркська держава, був заснований у 500-600 рр. внаслідок об'єднання різноманітних кочових племен та народів Алтаю. Протягом VI ст. племена посилили своє панування над територією Центральної Азії. Це був період асиміляції різних етнічних груп Каганату та утворення великих і малих союзів племен з відповідними мовами та діалектами. Каганат відіграв вирішальну роль в об'єднанні та консолідації тюрків, які говорили різними мовами й селилися у степах та оазах Центральної Азії.

Великих збитків було завдано центральноазійській цивілізації у VIII ст., коли її завоювали араби. Під контролем Аббасидських халіфів Багдаду, арабський вплив у містах-оазах став домінуючим. Падіння Арабського Халіфату призвело до відродження незалежних держав у Центральній Азії. Лише з середини IX ст., орієнтовно у 874 р., ця територія була завойована династією Саманідів. У 999 р. династія Караханідів, яка першою прийняла іслам, посіла місце Саманідів у Самарканді та Бухарі [35, 60, 123].

У XI-XII ст. владу у Центральній Азії захопили тюркські завоювальники. Великих руйнацій державні утворення зазнали у 1220-1221 р. від військ Чингісхана. Нове піднесення державного будівництва намітилося лише у першій половині XIV ст. Найбіль-

шого розквіту цей процес набув у XIV-XV ст. за часів Аміра Тимура. У 1370 р. цей видатний воєначальник став правителем Мавераннахра¹. Правління Тимура та його нащадків – Шахруха, Улугбека та Бабура стало періодом розвитку науки, культури, торгівлі, ремесла у древньому Самарканді та Мавераннахрі. Розквіт центральноазійської державності продовжили і правителі Бухарського емірату, Кокандського та Хівинського ханств, що утворилися наприкінці XVIII ст.

Починаючи з XX ст., історія держав, які входять до сучасної Центральної Азії, має багато інтерпретацій та ідентифікацій: починаючи з Туркестану і закінчуючи Великою Центральною Азією та Центральною Євразією.

Туркестан, що у перекладі з тюркської означає «країна тюрків» відображає назву історико-географічного регіону Центральної Азії. До складу Туркестану входили території таких сучасних держав: Узбекистану, Туркменистану, Таджикистану, Киргизстану та Казахстану, а також Синьцзян-Уйгурський автономний округ Китаю, тюркомовні регіони півдня Сибіру, а також північ Афганістану та Ірану [223].

Умовно Туркестан поділявся на Західний (Російський), що співпадало з сучасним регіоном Центральної Азії, Східний (Китайський), Південний (північна частина Афганістану та Ірану). У Західному та Східному Туркестані мешкало переважно тюркське населення, в Південному – іраномовне. З етнографічної точки зору застосування цього терміну не виправдовує себе: адже, наприклад, перськомовні таджики не належать до тюркського народу. З середини 20-х рр. XX ст. термін Туркестан поступово вийшов з ужитку і на зміну йому прийшов термін Середня Азія.

Назва території, що визначається як Середня Азія, в російській географічній літературі відома досить давно. За радянською традицією, протягом 30-х – початку 90-х рр. XX ст. використовувалась назва «Середня Азія і Казахстан». Такий термін відображав тогочасний поділ країни на економічні зони: Узбекика, Туркменська, Киргизька та Таджикика РСР входили до середньоазійського економічного району, тоді як Казахстан був окремим економічним районом.

¹ Починаючи з VII ст., арабська назва території між дельтами рік Амудар'я та Сирдар'я.

Термін «Середня Азія» не був загальноприйнятим і по-різному інтерпретувався в різних джерелах. Наприклад, в зарубіжній географічній літературі поняття «Середня Азія» та «Центральна Азія» не мають чіткого розмежування.

Вперше виділив Центральну Азію як окремого регіону світу у 1843 р. географ О. Гумбольдт, включивши до цього поняття територію від Алтаю до північних Гімалаїв. Російські географи відносили Центральну Азію до природного регіону, що розташовувався на схід від Паміру, Наприклад, М. Пржевальський проводив межі Центральної Азії по Гімалаям, Паміру, Західному Тянь-Шаню, на сході – по Великому Хінгану та прикордонню Китаю.

У 1992 р. президент Республіки Казахстан Н. Назарбаєв на саміті глав держав ще тоді Середньої Азії запропонував відмовитися від формулювання радянського періоду «Середня Азія і Казахстан» на користь словосполучення «Центральна Азія», яке б охоплювало усі пострадянські країни цього регіону.

Що стосується західного трактування поняття «Центральна Азія», то класичним є тлумачення, запропоноване Р. Фраєм. Регіон Центральної Азії – це «прикордонні» зони культури між головними осілими областями Росії, Китаю, Індії та семітського Близького Сходу, що мають власні специфічні та системоутворюючі риси, однією з яких є іслам. Також до спільних рис належать особливі форми іригації, торгівлі та комерційної діяльності. Таке бачення регіону було базисним до розвалу Радянського Союзу.

Географічного підходу притримується ЮНЕСКО, що включає до Центральної Азії п'ять колишніх радянських республік (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан та Узбекистан), Монголію, Афганістан, Західний Китай, а також деякі райони Індії, Пакистану та Ірану. Прихильником подібного підходу є професор В. Папава (Грузія), який вважає, що включення до поняття «Центральна Азія» лише п'яти колишніх радянських республік – Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменистану та Узбекистану «з географічної (і не тільки) точки зору неправомірно, адже поза межами цього регіону залишаються Афганістан, Монголія та суміжні з цими країнами райони вищеперерахованих держав» [250;38].

Натомість співробітники географічного факультету Московського державного університету Н. Алексєєва та І. Іванова, де-

тально аналізуючи термінологічні суперечності з приводу Центральноазійського регіону, доходять висновку, що «регіональний поділ Азії, який був прийнятий у радянській географії ХХ ст., в основному базувався на природному районуванні цієї величезної частини світу, основи якого склались у другій половині ХІХ ст. На сьогодні при регіональному поділі материків та їхніх значних частин на перший план дедалі більше виходять культурно-цивілізаційні та політико-географічні умови, які нерідко не співпадають з природно обумовленими кордонами або витісняють їх. ...Якщо ж при загальногеографічному районуванні слідувати за природними кордонами, то в такому випадку не буде дотримано умови «неділимості держави» [14].

У визначенні регіону Центральної Азії має місце й етнічний підхід, згідно з яким дана територія обмежується поселеннями східно-тюркських народів, монголами та тибетцями, куди входять Синьцзян, тюркомовні регіони півдня Сибіру, п'ять колишніх середньоазійських республік, хоча в Таджикистані мешкають перськомовні народи, та північ Афганістану. Цей підхід не відображає об'єктивно того простору, який займає цей регіон.

Ряд сучасних російських вчених також вважають неправильним обмеження центральноазійського регіону лише п'ятьма республіками колишнього СРСР. Цю ідею вони обґрунтовують тим, що ще задовго до утворення сучасних держав ЦА, існувало ширше розуміння цього регіону. Зокрема, до регіону Центральної Азії відносять Алтайський край тощо.

Іноді до складу країн Центральної Азії включають і Азербайджан, що є некоректним з будь-якої точки зору. Адже Азербайджан очевидно належить до іншого регіону – Кавказу.

Російські етнографи продовжують вживати термін «Середня Азія і Казахстан» замість «Центральна Азія». Помилковість такого тлумачення доводить, зокрема Т. Мураталієва: «З одного боку, досить велика частина Південно-Західного Казахстану (Кизил-Ординська та Чимкентська області) історично тяжіє до Узбекистану. З іншого боку, Північний Киргизстан за своїм географічним, геополітичним, етнокультурним та іншими критеріями тяжіє більше до Казахстану, ніж до Середньої Азії. Таким чином, при поділі центральноазійського регіону можна виділити дві частини: Євразійську степову казахсько-киргизьку та середньоазійську

осіло-мусульманську. Межу між ними досить умовно можна провести за лінією: південний кордон Казахстану між Каспієм та Аралом, з одного боку, та Ошською й Джалал-Абадською областями Киргизстану, з другого боку» [224].

Невиправданими видаються спроби будь-яким чином включити Російську Федерацію до складу регіону Центральної Азії, наприклад, на підставі того, що в жовтні 2004 р. РФ вступила в Організацію «Центральноазійське співробітництво» (ОЦАС), що була утворена Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном та Узбекистаном. Але через те, що Туркменистан не є членом фактично жодної з організацій країн Центральної Азії, він не перестає бути частиною цього регіону. Іншими словами, «статус членства тієї або іншої держави в тій або іншій організації не може бути використаний як єдиний критерій для визначення того, чи знаходиться дана держава в цьому конкретному регіоні чи ні» [250;39].

Як зазначає узбецький дослідник Ф. Толіпов, «18 жовтня 2004 р. Російська Федерація вступила в Організацію «Центральноазійське співробітництво» (ОЦАС) і тим самим начебто стала державою ЦА». «Вступ РФ в Організацію «Центральноазійське співробітництво» спотворив як географічну конфігурацію ЦА регіону, так і політичну композицію Організації. Ця подія стала фактично відображенням не стільки наступу Росії, скільки відступу країн ЦА, які тим самим визнали свою нездатність вирішити власні проблеми і покликали на допомогу посередника» [312;19,30].

Поряд з цим термін Східна Центральна Азія з кінця 1990-х рр. широко залучається китайськими дослідниками в наукову практику.

Подібне тлумачення меж центральноазійського регіону головними гравцями сучасного геополітичного простору виглядає логічним у контексті розширення сфери свого впливу безпосередньо на країни ЦА. Адже приналежність до «спільного» географічного, культурного, етнічного, релігійного тощо простору надає широкі можливості для просування власних інтересів.

На нашу думку, найбільш доцільним та коректним є визначення регіону Центральної Азії українським дослідником Р. Джангужиним, який, «не дивлячись на невідповідності між власне географічними та геополітичними визначеннями регіону», пропонує розуміти під терміном «Центральна Азія» чотири середньо-

азійські республіки колишнього Радянського Союзу – Киргизстан, Таджикистан, Туркменію та Узбекистан, а також Казахстан, «оскільки такий підхід визначається відносною типологічною та історико-культурною близькістю цих країн між собою» [88;18].

Таким чином, під Центральною Азією слід розуміти п'ять пострадянських держав, які розташовані в азійській частині колишнього Радянського Союзу.

Широко відомою є ідея Фредеріка Старра щодо Великої Центральної Азії, яка полягає у включенні до цього регіону, окрім п'яти колишніх республік СРСР, ще й Афганістану, Пакистану, Індії, Непалу та Шрі-Ланки.

Метою створення такого проекту Ф. Старр визначив «сприяння трансформації Афганістану та всього регіону, ядром якого він є, в безпечну зону суверенних держав, які поділяють принципи життєздатної ринкової економіки, секулярних та відносно відкритих систем правління, поважають громадянські права та підтримують позитивні відносини з США. Поява такої зони, яку з цього моменту можна називати як «Велика Центральна Азія», відкине сили, які сприяють зростанню екстремізму, та посилить континентальну безпеку» [322].

Так, Ф Старр запропонував налагодити більш глибокі зв'язки між країнами Центральної Азії та Афганістаном. Також передбачалося сформувати форум «Партнерство зі співробітництва та розвитку Великої Центральної Азії» (ПВЦА) з розширенням повноважень посла Сполучених Штатів у Кабулі для координації діяльності форуму, до завдань якого входило включати планування, координацію та реалізацію ряду програм, розроблених США [295]. Хоча термін «Велика Центральна Азія» оформився у 2005 р., але проект ще й досі розробляється в різних країнах, міжнародних організаціях.

Власні проекти з розвитку регіону запропонували Всесвітній банк, Азійський банк розвитку, Агентство США з торгівлі та розвитку. Найбільшим послідовним прибічником створення Великої Центральної Азії є Сполучені Штати Америки. У 2005 р. Держсекретар США Кондоліза Райс прийняла рішення про передачу п'яти центральноазійських республік з Бюро у справах Європи та Євразії до Бюро у справах Південної Азії.

Об'єднання вищезгаданих країн в одну Велику Центральну Азію обумовлено, на думку американських дослідників та влади, спільними проблемами, як-от: тероризм, наркотрафік, корупція, нестійкість економічної та політичної систем. Посилення політичної та економічної інтеграції між країнами сприятиме зміцненню стабільності, економічному розвитку та демократизації країн регіону.

Ідея створення Великої Центральної Азії є складовою американської зовнішньополітичної концепції, яка полягає у створенні нової геополітичної реальності у регіоні за умови партнерства з США. Рушійними силами цього процесу повинні стати, на думку Держдепартаменту США, країни Центральної та Південної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Індія, Пакистан).

Проект створення Великої Центральної Азії, втім, не знаходить відгуку в самій Центральній Азії. Казахстанська дослідниця Г. Тулепбергенова зазначає, «В широкому сенсі проект ВЦА можна назвати стратегічною матрицею, яка використовується США стосовно Центральної Азії, Каспійського регіону та Афганістану для керування в необхідному ключі геополітичною, військово-політичною та гео економічною обстановкою» [318;85].

Стратегічним пріоритетом для п'яти держав ЦА є євразійська цивілізація, з вираженою європейською складовою. А таке «штучне» географічне віддалення від Європи не відображає європейських устремлінь центральноазійських лідерів. Так, президент Казахстану Н. Назарбаєв прямо говорить, що «Казахи – європейці, а не азіати. За своєю суттю ми є європейцями. Так виховані» [235]. Майже всі лідери держав Центральної Азії називають свої країни «мостом між Сходом та Заходом». Тому спроба порівняння та ототожнення колишніх республік СРСР з менш розвиненими азійськими сусідами, наприклад, Афганістаном, навряд чи знайде підтримку серед керівництва центральноазійських країн.

Ще однією причиною несприйняття ідеї ВЦА у Центральній Азії, на думку А. Язмурадова, є те, що «У випадку «злиття» Південної та Центральної Азії ми отримаємо, скоріш, «поглинання» Південною Азією Центральної Азії» [371;96].

Також ця ідея викликає суттєвий спротив з боку Росії та Китаю, які справедливо вбачають у ній спробу дистанціювати Центральну Азію від своїх держав.

Таджицький аналітик І. Асадуллаєв, наприклад, переконаний, що представники аналітичних інститутів та служб Росії бачать загрозу ЦА в пропозиціях американців щодо концепції Великої Центральної Азії. «В цьому проглядається спроба відірвати регіон від Росії, – зазначає він. – Себе ж вони розглядають виключно як єдине джерело безпеки для регіону» [24].

Не дивлячись на всі спроби ввести новий термін «Великої Центральної Азії» в політологічний ужиток, переважає термін «Центральна Азія», який використовуються не лише в самому регіоні, але й за його межами.

Чітке визначення дефініції стосовно даного простору є надзвичайно важливим. Адже від чіткої систематизації понять сучасної геополітичної науки «напрямку залежать глибина пізнання та відображення об'єктивних закономірностей розвитку євразійського материка і в решті-решт ефективність його інтеграції [133;10].

Спроби регіонально структурувати та визначити понятійно геополітичний простір ускладнюються тим, що існує певна суперечність між географічними межами регіону та політичними й економічними зв'язками між державами з відмінними політичними режимами, геополітичною стратегією та різницею у розвитку.

У зв'язку з цим деякі вчені пропонують ввести новий термін «Центральна Євразія», який відповідав би як географічній, так і цивілізаційній ідентичності регіону. Підходи до цього визначення та його трактування також різняться і мають як прихильників, так і опонентів.

Наприклад, російські політологи орієнтуються на теорію свого співвітчизника геополітика П. Савіцького, який підкреслював, що Євразія у своїх кордонах співпадає з Росією, точніше – з Російською імперією. Він підкреслював, що ця «Євразія» відрізняється від географічного тлумачення Євразії, викладеного раніше А. Гумбольдтом.

Відштовхуючись від теорії «Хартленда» Х. Маккіндера, Е. Ісмаїлов пропонує нове трактування «серединної землі»: «в результаті геополітичних трансформацій кінця ХХ ст. відбувається обособлення Росії в якості євразійського геополітичного суб'єкта у північно-східній частині материка та звуження простору “вісівого регіону» в його центральній частині, тобто в трьох відносно самостійних регіональних сегментах останньої – Цент-

ральній (Східної, за теорією Маккіндера) Європі, Центральному Кавказі та Центральної Азії. Точніше, відбулась концентрація основних, відносно видозмінених функцій «Хартленда» в його нових просторових параметрах системоутворюючих сегментів, де почався черговий цикл їхньої інтерпретації та цілісного відродження. Таким чином, виходячи з вищезазначеного, уявляється необхідним розглядати сучасну геополітичну структуру Центрально-Євразійського регіону як такого, що складається з трьох сегментів: Центральна Європа, Центральний Кавказ та Центральна Азія» [133;14, 29].

Виходячи з цієї нової структури «вісівого регіону» Центральної Євразії, Е. Ісмаїлов пропонує просторову концепцію, яка безпосередньо стосується нашої країни. На його думку, «реалізація інтеграційних процесів в Центральній Євразії передбачає активізацію в кожному сегменті ядра-ініціатора, тобто групи економічно та політично найбільш розвинутих країн, які могли б стати основою інтеграції у самому сегменті з врахуванням загально інтеграційних тенденцій в центрально-євразійському регіоні. Так, на роль «ядра-ініціатора» в інтеграції Центральної Євразії претендують: в Центрально-Європейському сегменті – Україна; в Центрально-Кавказькому – Азербайджан та Грузія; в Центрально-Азійському – Казахстан, які, не дивлячись на спільні внутрішньо- та міжрегіональні суперечності, почали пошук ефективних шляхів соціально-економічного співробітництва у всьому Центрально-Євразійському регіоні. Тому формування та функціонування єдиної економіки Центральної Євразії, скоріш за все, не є міфом...»[133;32-33].

На переосмисленні праць Х. Маккіндера базується і протилежний висновок Ф. Толіпова: «Росія завжди була хранителем Хартленда, і в цьому полягала частина її відповідальності за світові справи. Але за Хартленд нині відповідають і ННД Центральної Азії, що знаходяться в його межах. Це означає, що опосередковано чи безпосередньо вони також несуть частину відповідальності за світові справи» [312;35].

Професор В. Папава також вважає, що термін «Центральна Євразія» «є не зовсім коректним насамперед з геополітичної точки зору, через те, що в ньому зберігається специфіка російського сприйняття даного геополітичного ареалу» [250;33].

Термінологічне визначення центральноазійського регіону є важливим насамперед у геополітичній сфері. Але не меншого значення набувають питання території, національної приналежності та конфесійної ідентичності для побудови сучасної державності. Як відзначає С. Панарін, простір нових центральноазійських держав «начебто розривається на частини факторами економічного, етнічного та культурного притягіння, що перебувають за межами національної території» [251]. В одній тільки Середній Азії (без Казахстану, Північної Киргизії, Центральної й Південної частини Туркменії) можна виділити п'ять самостійних історико-культурних зон – Хорезм, Північний Таджикистан, Самарканд із прилеглою територією, Південний Таджикистан та Ферганська долина.

Різноманітність поглядів щодо дефініцій стосовно регіону Центральної Азії, гострі дискусії відносно його геополітичної приналежності свідчить про важливість цього регіону у світовій геополітичній системі, а значить і суперництво між головними міжнародними гравцями в регіоні ЦА. Україні також варто активізувати свою роль в цих процесах і, запропонувати власну концепцію стосунків з центральноазійським регіоном, підкріплюючи свою позицію теоретичним обґрунтуванням спільного євразійського простору.

Розглядаючи будь-які проблеми побудови держави та суспільства в центральноазійському регіоні, слід зважати на те, що насамперед, пов'язує його країни між собою, а саме – спільні історичні корені та релігію. Складними були сторінки стародавньої історії взаємин народів Центральної Азії, не менш важким випробуванням був період владарювання Російської імперії, а потім й національно-територіального розмежування у 20-і рр. ХХ ст. «Більш-менш стійкою була лише конфесійна ідентичність «ми – мусульмани», з приводу якої в суспільстві існувала відносна злагода та не було суперечок. Найбільш точним описом центральноазійської реальності все ще залишаються слова В. Бартольда, який писав: «...осілий житель Середньої Азії почуває себе насамперед мусульманином, а потім вже мешканцем конкретного міста або місцевості...»[3;70].

Але на кінець XVIII – початок XIX ст. держави Середньої Азії й Казахстану були територією відносної ізоляції, аж до часу

приєднання її до Росії. Лише починаючи з XIX ст., розвиток російсько-туркестанських економічних і культурних зв'язків призвів до поступового пожвавлення господарського життя, розширенню міст і торговельних відносин. «Росія зменшила конкуренцію між різними центрами конструювання ідентичностей і дала в руки місцевої еліти ті інструменти, які допомагали більш успішно нав'язувати їх населенню. Саме з приходом росіян у Середній Азії з'являються більш-менш стійкі типи самосвідомості, на підтримання яких спрямовувалися величезні ресурси» [3;71].

Одним з перших декретів Радянського уряду стала "Декларація прав народів Росії" від 2 листопада 1917 р., де були викладені основи національної політики нового ладу. 15-22 листопада 1917 р. на III з'їзді Рад Туркестану був утворений вищий орган управління – Рада Народних Комісарів Туркестану (РНК) у кількості 15 осіб. Головою РНК був обраний більшовик Ф. Колосов, а у складі уряду не було жодного представника місцевої національності. Пропозиція регіонального з'їзду мусульман про створення в Туркестані коаліційного уряду на багатопартійній основі була відхилена, а з'їзду пред'явлене обвинувачення в буржуазному націоналізмі.

Після революції 1917 р. були ліквідовані усі радикали та нон-конформісти не лише серед ісламістів, але й серед національної інтелігенції взагалі. Заміна писемності з арабського на латинський алфавіт, а згодом на кирилицю відрізала Туркестан від мусульманського світу. Це, у свою чергу, мало серйозні наслідки. «Була перервана традиція класичної ісламської інтелектуальної та політичної думки (нагадаємо, що до революції правитель Бухари носив титул Еміра усіх правовірних, а Мавераннахр в усі часи вважався одним з центрів ісламської культури). Відбувся процес відчуження суспільства від частини його духовних лідерів у зв'язку з «надзвичайною лояльністю» офіційного духовенства та слабкою підготовкою основної маси неофіційного. Сучасна епоха практично не висунула сильного харизматичного лідера регіонального або національного масштабу» [1;62].

У 1918 р. на III Всеросійському з'їзді Рад була прийнята "Декларація прав трудящого та експлуатованого народу", який містив план побудови соціалістичної багатонаціональної держави на принципах федерації. На основі цих рішень народи Середньої

Азії в 1918 р. об'єдналися в Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку.

Національно-територіальне розмежування 1924 р., в результаті якого з'явилися сучасні Казахстан, Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан та Киргизстан, було важливим історичним кроком на шляху національної консолідації окремих народів центральноазійського регіону, який дав змогу їм відчутти себе окремим і цілісним в культурному плані. В цьому полягає позитивний бік проведеного розмежування. Проте при розмежуванні припустилися помилок не лише у проведенні кордонів в окремих районах (де з часом і почали відбуватися конфлікти). В самому підґрунті цієї політичної акції був закладений помилковий принцип. Подібний підхід різко суперечив історичній реальності регіону. Державні утворення на території Центральної Азії завжди утворювались за територіальним принципом, тоді як у Європі стрижнем державності був територіально-національний принцип. Центральноазійські держави були багатонаціональними державами, але не державами окремих народів. Превалювання державного над національним, вироблене тут століттями історичного розвитку, сприяло тому, що національні розбіжності виявлялися несуттєвими в політичному процесі Центральної Азії. Зокрема, тюркська та іранська (таджицька) частини населення були рівноправними. В регіоні склалася унікальна етнічна ситуація: протягом тисячоліття народи Центральної Азії переміщались та змішувались, іноді конфліктуючи, але частіше торгуючи та співпрацюючи; вони утворювали держави з надзвичайно різнорідним етнічним складом, в політичному процесі яких не превалювала суттєво жодна з національних груп. Дев'ять століть (до перших років радянської влади) державна влада належала представникам тюркського етносу, а усі політичні форми Центральної Азії, пов'язані з державною мовою та культурою, були іранськими (таджицькими). Саме тому в першій радянській республіці у Центральній Азії – Туркестанській АССР збереглася ця багатовікова традиція: як офіційну мову було прийнято таджицьку (фарсі). Перехід багаточисельних тюркських народів від кочового способу життя до осілості, від заняття скотарством до землеробства призвів до масового витіснення таджиків в гори. Але в самих містах до ремісництва та торгівлі долучилася лише невелика частина тюрків, в

основному узбеків, тоді як такі великі центри міської цивілізації, як Бухара та Самарканд, залишались переважно таджицькими.

У 1924 р., ігноруючи історично обумовлені особливості регіону, зокрема превалювання державного над національним, територіального над етнічним радянська влада вирішила механічно розділити поліетнічний простір регіону: «таджики в горах, узбеки – на рівнинах». Перейшовши від традиційного для Сходу територіального принципу побудови державності до європейського національно-територіального поділу соціуму, порушивши тим самим найважливішу історичну традицію, влада заклала глибинне протиріччя у процес розвитку міжнаціональних відносин, спілкування між народами. Поєднавшись в майбутньому з недоліками командно-адміністративної системи, жорсткою централізацією управління, врешті-решт з волонтаристським проведенням кордонів між багатьма районами, цей фактор став джерелом гострих міжетнічних конфліктів [176].

Наслідки радянського територіального поділу Центральної Азії особливо далися взнаки після 1991 р. Ціла низка трагічних подій у регіоні: громадянська війна у Таджикистані (1991-1997 рр.), криваві події в узбецькому Андіжані (2005 р.), етнічний конфлікт в південному Оші у Киргизстані (2010 р.) та інші – всі вони частково є результатом невдалого територіального поділу.

Наприклад, історично цілісний господарський організм Ферганської долини політично розділений на області трьох різних держав (Ферганську, що входить до складу Узбекистану, Ленінбадську – Таджикистану, Ошську й Джалал-Абадську – Киргизстану). Їхні іригаційні та електроенергетичні системи являють собою єдине ціле, і одночасно майже не залежать від інших територій власних республік.

Територія сучасного Казахстану також не є гомогенним господарсько-культурним простором. Можна виділити як мінімум п'ять великих регіонів, які економічно не зв'язані один з одним і розвиваються в різних напрямках: Західний Казахстан, Північний Казахстан, Південний Казахстан, Південно-Східний Казахстан і Східний Казахстан.

Таджикистану адміністративний поділ 20-х років завдав великих збитків в його національному розвитку: при тому, що Таджикистан став суверенною радянською республікою, він втратив

свої головні культурні центри, які залишились на території Узбекистану. Внаслідок цього таджицький етнос залишився без історичної та культурної бази. В результаті територіально-національного розмежування до Таджицької РСР були включені окремі землі Туркестанського генерал-губернаторства, що входили раніше до Кокандського ханства (Худжанд, Пендикент, верхів'я Зеравшана), Східний Памір, частина Бухарського емірату, а саме: напівнезалежні гірські бекства – Куляб, Бальджуан, Дарваз, Каратегін, тобто територія Східної Бухари, 97% якої складають непридатні для традиційного сільського господарства гори. «З втратою Самарканда й Бухари фактично відбулась втрата територіального буття нації. Цитадель її державності була відчужена. Суспільству довелося починати з нуля – будувати нову столицю, нові міста, освоювати землі, розвивати промисловість» [176].

Крім загострення стосунків титульної нації з національними меншинами та територіальних непорозумінь, розмежування республік Середньої Азії мало й інші психологічно негативні наслідки. Серед неросійських народів з'явився комплекс національно-культурної меншовартості, другорядності. Домінування російської культури, обов'язкове використання російської мови серед численного адміністративного апарату та в армії значно сприяло поширенню сфери вживання російської мови. І хоча це не призводило до повної русифікації населення республік Середньої Азії, місцеві мови використовувалися на рівні побутового спілкування й втрачали свій престиж в освічених колах.

Особливо загрозливого характеру ці процеси набули у Казахстані, де внаслідок масового знищення населення під час голодомору на початку 30-х років, розпаду традиційної кочової системи господарювання, осідання казахів у містах і селах, де вже переважало російськомовне населення, масового переселення у північні казахські області у 50-60-х рр. російської та української молоді, котра приїхала освоювати цілину, казахи наприкінці 80-х років склали меншість населення республіки (у 1979 р. – лише 37 %) й були значно зрусифіковані навіть на побутовому рівні.

Але говорити лише про недоліки розвитку радянської Середньої Азії та невдалу політику радянської влади в регіоні було б некоректним з будь-якої точки зору. Історична об'єктивність по-

лягає в точному викладені фактів, які свідчать про великий крок вперед народів Центральної Азії у період ХХ ст.

Наприклад, наприкінці ХІХ ст. рівень грамотності на території Середньої Азії в середньому складав 1-2%: серед казахів біля 2%, узбеків – 1,6%, жіноче населення було майже все неграмотним. За офіційними підрахунками Першого російського загально-го перепису 1897 р. передбачалося, що досягнення абсолютної грамотності стане можливим в цьому регіоні через 460 років. Після Жовтневої революції неграмотність була ліквідована у небагато короткі терміни. В результаті проведення кампанії з ліквідації неграмотності (1926-1936 рр.), грамотність досягла на 1937 р. 72%. Була започаткована програма «Хучум» (звільнення жінок) та стала розвиватися радянська система охорони здоров'я [297]. Наприклад для киргизької мови писемність була утворена лише у 1924 р., а вже у 1982 р., менше ніж через 60 років, з'явилися декілька томів Киргизької радянської енциклопедії.

Згідно з переписом 1970 р. відсоток грамотного населення у віці 9-49 років у радянській Середній Азії виглядав наступним чином:

Республіка	Міські жителі		Сільські жителі	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Казахська РСР	98,9	95,2	98,7	95,0
Узбецька РСР	99,0	97,1	98,9	97,5
Киргизька РСР	99,1	96,8	99,0	97,2
Таджицька РСР	97,9	93,7	98,0	95,1
Туркменська РСР	98,1	93,5	97,3	93,2

Також за роки радянської влади у всіх середньоазійських республіках були відкриті вищі навчальні заклади: в Туркменії – 6, Узбекистані – 43, Казахстані – 49. На кожну тисячу осіб, що були зайняті в народному господарстві республік Середньої Азії,

припадало від 600 до 800 спеціалістів з вищою та середньою освітою.

Економіка регіону радянської Середньої Азії також зазнала серйозних змін, особливо під час та після Великої Вітчизняної війни. Перед загрозою німецької окупації у середньоазійські республіки евакуювались люди та матеріальні цінності – устаткування підприємств та цілі виробництва. Таким чином розпочалась так звана «позапланова індустріалізація» Середньої Азії.

За сорок років, з 1940 до 1980 рр. обсяг промислової продукції Туркменії збільшився у 12 разів, Узбекистану – в 15, Таджикистану – в 16, Казахстану – у 30, Киргизії – у 33 рази. Насамперед змінилася енергетична картина регіону: у Таджикистані були побудовані Варзобська, Кайракумська, Головна та Нурекська ГЕС, у Киргизії – каскад Аламединських ГЕС, Учкуганська та Токтогульська, в Узбекистані – Фархадська та Червакська ГЕС, Навойська та Сирдар’їнська ГРЕС. У 1980 р. Казахстан мав ГЕС на Іртиші та ТЕЦ у Караганді та Чимкенті. Туркменистан виробив електроенергії на 5,7 мільярдів КВТ.

Одночасно в Туркменистані були розвідані та освоєні газові та нафтові родовища, у Казахстані добувалася нафта на Мангишлаці, Узбекистан промислово розвивав видобування золота, Таджикистан – металургійну промисловість, також у Середній Азії розвивалась металообробна індустрія.

Середньоазійські республіки були показовими для мусульманських країн, забезпечуючи таким чином додатковий міжнародний авторитет пропагованому владою інтернаціоналізму. До того ж швидкий соціально-економічний розвиток цього регіону, зразкове відновлення Ашхабаду та Ташкенту після жаклих землетрусів відповідно 1948 та 1967 рр., були покликані стати своєрідним стартовим майданчиком для всієї азійської політики радянського уряду.

Отже, не важко зафіксувати двоїстість у процесі становлення й розвитку радянських республік Середньої Азії. Нації регіону певною мірою дійсно розвивалися і міцнішали завдяки поширенню національної освіти, створенню бібліотек, академій наук, театрів, музеїв, розвитку літератури тощо. Це сприяло формуванню національної самосвідомості й узгоджувалося з національно-мовним розвитком та функціонуванням адміністративного, еко-

номічного та культурного життя в межах республік. З іншого боку, у 20-30-х рр. значною мірою було знищене глибинне ісламське духовне підґрунтя місцевого культурного життя, грубо порушена духовно-культурна, зокрема літературна, спадковість розвитку. Культура, побудована за принципом "національна за формою, соціалістична за змістом", була у своїй основі сурогатною і не могла задовольнити духовних потреб освіченого населення.

Становлення державності в ісламському світі важко уявити без врахування релігійного фактора. І хоча деякі вчені скептично відзначають, що питання про роль релігії у формуванні держави є дуже складним і розглядати його можна лише допускаючи певні припущення, не виникає сумніву об'єднуюча функція ісламу в країнах Центральної Азії. Мусульманізована система державного управління або елементи ісламського впливу й запозичень зустрічаються, починаючи з епохи Караханідів. У Караханідському каганаті йшов процес консолідації тюркомовних племен у рамках єдиної держави під впливом ісламської релігії.

Відомий історик-караханідознавець О. Караєв відзначав, що в утворенні й становленні державного об'єднання Караханідів суттєву роль зіграло прийняття ними ісламу й обернення населення Центрального Тянь-Шаню на мусульманство. Киргизський дослідник С. Дюйшенбієв зазначає: «Іслам був оголошений державною релігією й сприяв формуванню й становленню державності» [98]. З часом на основі ісламської ідеології Центральна Азія стала одним із центрів мусульманської цивілізації. Іслам, увібравши в себе більшу частину місцевих зороастрійських поглядів та цінностей, став основою культури та духовності народів, що населяють територію сучасної Центральної Азії.

Велику роль релігії в регіоні ЦА визнавали навіть радянські дослідники: «До Великої Жовтневої соціалістичної революції іслам у Середній Азії... не лише виступав в якості релігійної системи, однієї з форм суспільної свідомості, але й охоплював соціальне життя суспільства, підкорював науку, культуру і освіту, суттєво впливав на спосіб життя своїх послідовників» [278;3].

Після революції радянська влада не могла не брати до уваги релігійність місцевого населення. Навпаки, на відміну від інших регіонів Радянського Союзу, в перші роки радянської влади в Середній Азії до лав комуністичної партії приймали віруючих робіт-

ників та дехкан корінних національностей, організовуючи, проте, для них атеїстичне виховання. «Враховуючи значну відсталість трудящих мас у Хорезмі, – говориться у постанові Середазбіуро ЦК РКП(б), прийнятій у січні 1924 р., – підходити досить обережно до питання щодо релігійності членів партії, не встановлюючи правила, що релігійність є безумовною перешкодою для входження в партію, не допускаючи, проте, служителів культу... Організувати антирелігійну пропаганду серед членів партії, підходячи до цього питання зі всією делікатністю» [18;193].

Комуніст, який відправляє релігійні обряди, був досить типовим явищем у радянській Середній Азії. Наприклад, ще у 1926 р., в Компартії Узбекистану віруючих нараховувалось близько 13%. У зв'язку з цим, в 1927 р. пленум Середазбіуро констатував «повну відсутність» атеїстичної пропаганди у всіх республіках Середньої Азії. Після чого, поряд з виховною та культурною роботою, було запропоновано створити розгалужену сітку гуртків Спілки воявничих безбожників на Західному Памірі, де вплив релігії був особливо сильним.

Певне пом'якшення політики влади стосовно ісламу відбулось з 40-х рр. ХХ ст. Не дивлячись на те, що антирелігійні кампанії періодично посилювались (дослідники ісламу згадують про «хрущовські» та «горбачовські» періоди), іслам набув більшу легітимність як елемент, що має право на існування в межах радянської системи.

У період 60-х – 80-х рр. «радянська модель» трансформації традиційних мусульманських суспільств була унікальним синтезом двох полюсів – традиціоналізму та радикальної модернізації. Наприклад, існування потужного сучасного сектора економіки поєднувалось з малотоварним виробництвом в традиційному секторі (причому значна частина робочої сили була задіяна в обох секторах), сучасна адміністративна система – з розподілом посад на клановій основі, впровадження норм сучасного побуту поєднувалось з традиційним обцинним устроєм, жорстка атеїстична політика – з дотриманням релігійних обрядів. Все це у поєднанні давало підстави пропагувати переваги «радянського ісламу» країнам третього світу.

Взагалі, питання щодо поєднання традиційних мусульманських суспільств з радянською системою викликало серйозні роз-

біжності в оцінці західних дослідників. Перша група дослідників (А. Беннігсен, М. Броксап, Е. Каррер Д'Анкосс та ін.) стверджували, що дані суспільства та радянська система несумісні один з одним, що проявляється у протистоянні та відчуженості. Друга група (Н. Лубін, М. Б. Олкотт) доводила, що на середину 80-х рр. мусульмани СРСР були досить добре інтегровані в радянську систему та були прихильниками радянської ідеології.

З кінця 80-х рр. ХХ в. почалася реісламізація регіону. В 90-і роки уряди центральноазійських держав почали підтримувати традиційний офіційний іслам та лояльне до влади духовенство (почали відкриватися мечеті і медресе), але одночасно посилювався тиск на представників так званого неофіційного ісламу, які в багатьох випадках були вимушені діяти нелегально. Опозиційний іслам, певною мірою, породжувався й, безумовно, підсилювався економічною кризою, зубожінням населення, особливо сільського. Е. Абдулаєв називає найбільш характерною рисою першого десятиліття незалежності держав Центральної Азії поєднання ісламу з радянською формою авторитарного правління [377].

Ступінь впливу релігії на ситуацію в країнах Центральної Азії визначається історичною традицією. Найбільшим цей вплив був у осілих народів і найменшим – у кочовиків. «Релігія має багато властивостей і вони проявляються в тих або інших соціальних функціях, які релігія покликана виконувати в людському суспільстві. Одна з таких функцій або властивостей релігії полягає в тому, що вона здатна інтегрувати, тобто поєднувати різні верстви, групи людей, населення під єдиною ідеологією, релігійною доктриною заради досягнення загальної мети» [98].

Сьогодні дві центральноазійські країни – Узбекистан та Таджикистан – мають суттєвий фактор політизації населення на релігійній основі. Саме тут, навіть за часів Радянського Союзу, знаходились центри ісламської освіти, а населення є найбільш прихильним до релігії. Саме звідси іслам розповсюджується на іншу територію Центральної Азії, зокрема особливого впливу зазнає Південь Киргизстану, заселений узбеками.

Сьогодні близько 80% населення Республіки Узбекистан дотримуються ісламської орієнтації. Це узбеки, таджики, казахи,

татари, киргизи, туркмени, каракалпаки, азербайджанці, уйгури, башкири та представники інших національностей.

Здобуття Узбекистаном незалежності змінило відношення до релігії взагалі та до ісламу зокрема. Президент країни І. Карімов визначив цей процес таким чином: «Ми високо цінуємо нашу священну релігію та ісламську культуру як невід'ємну частину світової цивілізації, історії розвитку всього людства, як основний фактор та критерій духовного очищення, укріплення в свідомості людей таких одвічних цінностей, як устремління до мирного та спокійного життя, толерантність в міжнаціональних та міжрелігійних стосунках, почуття взаємоповаги та злагоди.

Спираючись на цю основу і усвідомлюючи, що ми є нащадками такого безцінного минулого, ми бачимо своєю найважливішою метою... здобуття достойного місця в мусульманському світі та міжнародному співтоваристві в цілому» [145;171].

Завдяки незалежності, дні мусульманських свят в Узбекистані – Рамазан та Курбан Хаїт проголошені вихідними днями. Якщо за радянських часів здійснювати хадж протягом року дозволялось 20-30 віруючим, то з 1991 р. щорічно 3-3,5 тис. громадян Узбекистану відвідують Мекку та Медину. В радянський період функціонувало лише 84 мечеті, зараз їх кількість сягає 1800. В Бухарі та Ташкенті діють середні та вищі релігійні заклади, в багатьох великих містах відкриті медресе. З 1998 р. в Ташкенті діє Ісламський університет, який готує кваліфіковані кадри для духовно-релігійної сфери з врахуванням вимог глобалізації світу, передових технологій та устремлінь незалежного Узбекистану побудувати сучасну демократичну світську державу.

Здійснений переклад на узбецьку мову Корану, який виданий накладом 100 тисяч екземплярів. Окрім цього, видаються релігійні книги, газети та журнали; телебачення та радіо транслиують передачі, що присвячені історії ісламу та мусульманській моралі, великим знавцям та тлумачам ісламу, всім мухаддісам, муфассірам, факіхам та суфіям.

Як зазначає Президент Узбекистану І. Карімов, «Наші устремління спрямовані насамперед на зміцнення національної самосвідомості, пізнання свого історичного коріння, шанобливого ставлення до священної віри. Спираючись на це, ми вважаємо своїм обов'язком донести не лише до співвітчизників, але й до інших

людей на землі справжню гуманістичну сутність та толерантність ісламу, що закликає всіх людей до добра та шляхетності, одним словом, його духовне просвітницьке начало» [145;173].

Після кривавої громадянської війни та урегулювання конфлікту в 1997 р., Таджикистан став єдиною центральноазійською державою, де офіційно функціонує ісламська партія. На сьогодні досвід Таджикистану у вирішенні стосунків з ісламськими рухами може стати корисним для інших країн регіону.

Легалізація діяльності Партії ісламського відродження та її повноправна участь у політичному житті Таджикистану є прикладом трансформації світської свідомості влади й модернізації релігійного мислення ісламської опозиції, що заради миру в країні пішли на взаємний компроміс. Сам компроміс був закріплений у головному юридичному документі країни – Конституції Республіки Таджикистан.

Так, Конституція Республіки Таджикистан твердо встановлює наступні принципи:

- жодна ідеологія, у тому числі релігійна, не може встановлюватися в якості державної;

- суспільні об'єднання створюються й діють в рамках Конституції і законів. Держава надає їм рівні можливості в їхній діяльності;

- релігійні організації відділені від держави й не можуть втручатися в державні справи.

Важливо підкреслити, що конституційні норми порушують питання не про те, що релігія й держава відокремлюються одне від одного, а саме державні інститути та релігійні організації є відокремленими один від одного. І мова йде не лише про іслам, а пробудь-яку релігію взагалі.

Але найбільш важлива конституційна норма, що стосується релігії, полягає в тому, що «громадяни вправі брати участь у створенні політичних партій, в тому числі таких, що мають демократичний, релігійний та атеїстичний характер...». У свою чергу, важливим компромісним рішенням з боку ПІВТ стала офіційна відмова від побудови ісламської держави й відповідно визнання світського характеру державного устрою Таджикистану.

Практика Таджикистану показала, що ісламська партія може активно й успішно брати участь у питаннях формування націо-

нальної держави, її подальшої демократизації, виробленні загальнонаціональних норм і цінностей.

У Казахстані традиційно зважене ставлення до релігії проявляється й сьогодні. Це, зокрема, дало підстави відомому російському досліднику Р. Медведєву зазначити, що «президент Казахстану меншою мірою ототожнює себе з ісламом, ніж президент Росії з православ'ям» [212;121]. Але сам Президент Казахстану Н. Назарбаєв стверджує, що «Роль ісламу для казахів велика, і розуміння цього стає важливою характеристикою нашої національної свідомості, особливо після довгих років спотворення ролі і значення цієї великої і гуманістичної релігії» [227;115].

Інші представники кочових народів – киргизи та туркмени – прийняли іслам пізніше за решту населення Центральної Азії і тому менш суворо дотримуються його догм порівняно з народами осілої культури. «Туркменська та киргизька моделі – образ держави як захисника віри та національної ідентичності, що підтримується мусульманським духівництвом» [299;190]. Отже, Киргизія та Туркменія, як і інші країни Центральної Азії, мають схожі цілі відносно ісламу – зробити його засобом зміцнення легітимності незалежних держав. Офіційне ісламське духівництво виступає проти фундаменталізму та ваххабізму, охороняє високий іслам, але воно відокремлене від традиційного низького ісламу.

Е. Геллер висловив теорію про дві взаємодоповнюючі форми ісламу – низьку та високу. Висока форма ісламу базується на Корані та хадисах, низька – на місцевих традиціях; перша розповсюджена в містах, друга – в середовищі кочовиків. Так було в радянській Середній Азії, збереглося й пострадянському суспільстві. Поєднання цих обох форм ісламу зробило їх основою національної єдності. «Стійкий вплив ісламу на соціально-політичне життя багато в чому пояснюється особливостями мусульманського віровчення, яке прийнято вважати системою, яка регулює багато аспектів життя людей. В такій інтерпретації іслам не тільки являє собою релігійну систему, але й пропонує модель організації суспільства» [99;171]. Про роль ісламу у формуванні національної єдності говорять як державні діячі, так і мусульманське духовенство. Одночасно в конституціях майже всіх країн задекларований світський характер держави (подібне визначення

відсутнє в останній редакції Конституції Киргизії), релігійне життя контролюється відповідними комітетами

Політизація ісламу може створювати умови для перетворення його на самостійну політичну силу. «Піднесення сучасного ісламізму, або політичного ісламу (ісламістські ідеологи визначають це явище, використовуючи поняття «нахда» – ісламське відродження) обумовлений комплексом причин. Поряд із соціально-економічним фактором, що діє по-різному в кожній окремо взятій країні, і зовнішньополітичним фактором, обумовленим новим розкладом сил на міжнародній арені й посиленням процесу глобалізації, позначаються також соціокультурні, етноконфесійні й цивілізаційні моменти» [94].

Варто зазначити, що відродження релігійності та національного духу в європейських країнах розцінюється як позитивне явище, що веде до зміцнення моральності нації та важливого фактору у вихованні молоді, а аналогічні процеси в азійських країнах досить часто ототожнюються з ісламським фундаменталізмом. Вже на початку 90-х рр. серед західних дослідників поширюється думка, що територія ісламської умми тепер поширюється й на п'ять пострадянських республік. Факт існування на той час у Казахстані ядерної зброї лише підживлював цю ідею. З цього приводу автор книги «Другая Центральная Азия» А. Бісенбаєв зазначає: «Ще більш серйозний внесок до колективного портрету центральноазійських держав внесли західні дослідники, які вбачали у розпаді СРСР лише розширення ісламського світу. Для них не існувало поняття історичної альтернативи. Вони приречено лякали обивателя загрозою мусульманського фундаменталізму, що розмахує викраденою або перекупленою у Казахстані ядерною зброєю» [43].

Проте, згадане ототожнення не завжди правомірне, тим більше стосовно Центральної Азії. Тут ісламське відродження – не реакція на перенапругу суспільства, що пов'язана з невдалими спробами модернізації за західним зразком, а процес, що виконує компенсаторні функції. Він історично неминучий і виправданий тією мірою, у якій є засобом національно-державної самоідентифікації, що неминуче супроводжується сплеском інтересу до традиційних коренів, до «знакових» історичним фігур на кшталт Аміра Тимура, Абая або Самані. Ісламське відродження

як елемент національно-культурного самовизначення може конструктивно вплинути на формування державності в країнах Центральної Азії, якщо при цьому не створюються загрози її світським засадам.

Іслам практично у всіх країнах, де його сповідують, через специфіку історичного розвитку є не лише релігією, але також засобом життя переважної більшості мусульман і значною мірою основою їхньої цивілізаційної самоідентифікації. Протягом століть іслам ставав невід'ємним елементом суспільної свідомості мусульманських народів, багато в чому визначав їхні історичні традиції й менталітет. У цьому сенсі роль релігії в мусульманському світі відрізняється від ролі релігії в християнських країнах, де віра перетворилася на особисту справу людини. Іслам, навпаки, значною мірою регулює соціокультурну сферу суспільства, у тому числі взаємини між людьми, поводження в побуті, сімейно-шлюбні відносини, а також істотно впливає на суспільно-політичне життя, частиною якого в багатьох мусульманських країнах є ісламістський рух (ісламізм), або політичний іслам.

Як вже зазначалось, спільними для соціумів центрально-азійського регіону є не лише територіальний та релігійний чинники, але й певні історичні події, які перетворювали цей регіон на гігантський плавильний котел, у якому відбувались надзвичайно складні й часто досить суперечливі процеси інтерференції мов, культур та релігійних вірувань завойовників, з одного боку, підкорених і пригноблених ними народів, з другого. На нашу думку, сучасні політичні нації в країнах Центральної Азії формуються через «територіальний націоналізм», за визначенням Е. Д. Сміта. «Рухи після здобуття незалежності, концепція нації в яких залишається здебільшого громадянсько-територіальною, намагатимуться об'єднати та інтегрувати в нову політичну спільноту часто етнічно строкате населення і створити нову «територіальну націю» з колишньої колоніальної держави; це інтеграційні націоналізми» [288;90]. Як пише Ф. Рудич, «Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав в різних формах їхньої політичної організації» [276;10-11].

Створення незалежних держав висунуло перед всіма лідерами країн Центральної Азії проблему визначення ідентичності, і в

цьому зв'язку почалося обговорення можливості поєднання дорадянських ісламських традицій з сучасними формами управління.

Згідно з висновком, зробленим Л. Фаллерсом у праці «Антропологія нації-держави» у 1968 р., найбільш серйозні проблеми, які постають перед націями, частіше за все стосуються не економіки, політики або оборони, а нематеріальних, невідчутних символів. Усі процвітаючі нації мають в своєму розпорядженні стрижневі символічні елементи, що є своєрідними критеріями для громадян у питаннях самоідентифікації, почуття гідності та самоповаги, «створюють моральну основу для суспільної участі у національній обороні, політиці, у функціонуванні соціальних та економічних інститутів» [42;156].

Саме така проблема постала перед державами Центральної Азії після здобуття незалежності. Так, Казахстан, Узбекистан, Киргизстан та навіть Туркменистан порівняно швидко визначились з формуванням національної системи символів. В Конституції Киргизстану є посилання на героя національного епосу Манас. В Узбекистані роль національного героя отримав Амір Тимур.

Дещо складніше цей процес відбувався в Казахстані, але там за історичну основу була прийнята ідеологія чингізизму. «Чингізизм був світоглядом, ідеологією, філософією, санкцією суспільного устрою і структури соціальних інститутів, політичною і правовою системою, культурологічною доктриною, основою освіти, засобом регуляції поведінки у сім'ї і суспільстві. Чингізизм освятив право роду Чингісхана на верховну владу.

...Вищий стан у казахському суспільстві представляли султани, тобто нащадки Чингісхана по чоловічій лінії – Чингізиди» [227;132-133].

У Казахстані складене генеалогічне древо (шежере) Чингісхана з докладним описом п'яти тисяч його нащадків. Унікальна таблиця стала головною ілюстрацією книги "Чингізиди", яка вийшла в Астані. За словами дослідника Г. Табулдіна, в даний час в Казахстані проживає 27-30-е покоління Чингісхана. "В основному до наших днів дійшли нащадки Жоші і Тулу – старшого і молодшого синів Чингісхана від його дружини Борте. Що стосується нащадків Чагатая і Угедея, то їх треба більш ніж ретельно досліджувати, чим ми й займаємося"[52].

З метою подолання проблем жузової роз'єднаності, в історії «оспівається» діяльність Тауке-Хана (що очолював наприкінці XVII – початку XVIII стст. Казахське ханство) і Аблай-Хана (хана трьох казахських жузів у середині XVIII ст.), за яких казахське суспільство досягло найбільших успіхів, особливо в плані зміцнення централізованої держави. Зараз керівництво Казахстану розробляє доктрини державної ідеології для об'єднання різних етнічних громад.

У Туркменистані президент Бердимухамедов продовжує справу не лише Туркменбаши, але й Огуз-хана – праотця всіх туркмен. Перший президент Туркменистану С. Ніязов зазначав: «Сьогодні ми, прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадковості... Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого пращура Огуз-Хана» [319]. Прославлення образу Огуз-Хана – збирача розрізнених туркменських племен – відображає потребу влади в консолідації туркменів у нації.

Порівняно з іншими країнами ЦА, Таджикистан на цьому шляху зазнав серйозних труднощів. По-перше, після територіального поділу центральноазійського регіону у 20-ті рр. XX ст. головні культурні центри таджиків – Самарканд, Бухара, Хіва – відійшли до сусіднього Узбекистану. По-друге, відсутність коштів для розробки аналогічних проєктів. По-третє, феномен таджицької нації являє собою розвиток ідеї Б. Андерсона про уявлену спільноту: таджиків – це «спільнота за необхідністю» [17].

У 1999 р. уряд Таджикистану прийняв рішення про святкування тисячоліття династії Саманідів. Таким чином, був визначений національний символ держави – засновник роду Самані. Саманідська імперія, яка існувала біля 200 років – з 819 до 999, зв'язала перську культуру таджиків з ісламським світом. Саманіди відзначалися своєю підтримкою багатьох поетів та художників. Є думка, що без впливу цієї династії не відбувся б подальший розвиток перської культури. І, нарешті, імперія Саманідів простягалась на всі ті території, які таджиків зараз вважають зоною розповсюдження своєї культури.

Перше десятиліття розвитку нових незалежних держав підтвердило, що «радянський елемент» все ще органічно входить в

соціальне, політичне, економічне та культурне життя країн Центральної Азії. Так, сучасна адміністративно-політична система досі зазнає впливу параметрів, які були закладені в радянський період, включаючи правову та адміністративно-територіальну систему, структуру державних закладів та принципи їх формування. «Фактично, радянський спадок, включаючи політичну та економічну системи, секулярну ідеологію, сучасні територіальні межі та саму національну ідентичність нових країн, все ще являє собою утримуючий каркас державності республік Центральної Азії. Не дивлячись на те, що ідея повернення до радянського минулого в більшості випадків не користується особливою популярністю у місцевих правлячих режимів та основних політичних сил, сам феномен такого минулого вимагає не лише серйозної уваги, але й врахування в рамках реальної політики» [70].

Одночасно з цим, розглядаючи політичний процес в країнах Центральної Азії та досліджуючи проблеми державотворення в цьому регіоні, необхідно враховувати ісламський фактор, який є складовою не лише національної культури, але соціально-політичних відносин, побудови громадянського суспільства та між-державних стосунків.

* * *

Процес формування національно-державної ідентичності народів Центральної Азії розпочався у другій половині XIX ст. і на цей час ще далекий від завершення. Важливу роль у цьому процесі відіграв зовнішньорегіональний чинник – російська та радянська політична система, що стимулювала процес формування "соціалістичних націй". Але й до XIX ст. народи регіону вже пройшли довгий історичний шлях. Для більшості з них він був відзначений існуванням певної, досить аморфної етнічної єдності, що складалася з кількох автономних етнічно-територіальних груп. Подальший розвиток цієї спільності здебільшого призводив до втрати її відносної консолідованості й перетворення на систему споріднених і взаємопов'язаних етнічно-територіальних груп зі спільним і не надто виразним національно-культурним життям нечисленного освіченого прошарку.

В історичному контексті формування моделі взаємовідносин радянської влади та традиційних мусульманських суспільств ре-

гіону Центральної Азії являла собою складний, суперечливий та довготривалий процес, форма та зміст якого змінювалась на різних етапах. Підсумком стало певне поєднання елементів традиціоналістських соціальних систем та радянської системи. Перші збереглися переважно на побутовому рівні, тоді як друга стала офіційною ідеологією.

Неврахування будь-якого чинника, який може призвести до дестабілізації у всьому центральноазійському регіоні та вплинути на безпеку і стабільність іншого світу, небезпечно. І хоча країни Центральної Азії, за висловом І. Валлерстайна, належать до категорії напівпериферійних держав у капіталістичній світоekonomіці, розпад їхньої державності суперечить довгостроковим планам, а порушення суспільного ладу в цих державах створює серйозну напруженість у функціонуванні міждержавної системи [53]. Тобто, дестабілізація у ЦАР може призвести до негативних наслідків, які позначаються практично у всьому світі. Таким чином, навіть прихильники ідеї периферії чи вторинних регіональних держав (С. Гантінгтон), з міркувань власної безпеки не зацікавлені в ігноруванні процесів, що відбуваються в Центральній Азії.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

§ 1. Система влади та політична еліта: засади формування та особливості розвитку

Поєднання різних цивілізацій, культур, етносів, що відбувалося протягом тисячоліть, утворило унікальний суспільний феномен Центральної Азії. Ще на початку ХХ ст. цей регіон був низкою локальних областей, які не відповідали ні політичним, ні, тим більше, етнічним кордонам сучасних центральноазійських держав. Наступні десятиліття були періодом територіального розмежування, державотворення, формування титульних націй країн Центральної Азії на основі історичного етно-племінного походження, об'єднання різних кланів, асиміляції інших етно-племінних груп.

Процеси націєтворення і надалі тривають у межах існуючих держав Центральної Азії, при цьому у ряді з них зберігається висока гострота етно-національних відносин. Водночас усередині кожної з держав є дуже відчутним регіональний поділ, що має за основу як клановий географічний критерій, так й історичну традицію, пов'язану з існуванням у попередні періоди тих чи інших державних утворень. Вказані чинники етно-племінного, кланового та культурно-історичного характеру відображаються практично в усіх формах життєдіяльності держави та суспільства в Центральній Азії, в тому числі безпосередньо впливають на формування механізмів державного управління.

Як зазначалось у попередній главі, сучасні країни центральноазійського регіону мають багато специфічних ознак трансформаційного процесу, обумовлених історичними традиціями, культурою, менталітетом. У соціально-політичній сфері відбуваються два паралельних процеси: інституціоналізація (часто формалізо-

вана) демократичних державно-правових та політичних форм і поступова ісламізація суспільства, що отримала «друге дихання» після семидесяти років придушення. Відповідно, політична еліта цих держав змушена розробляти та здійснювати реалістичний та збалансований курс на модернізацію суспільства, який би враховував ці фактори.

Ще за радянських часів (у 1990 – на початку 1991 рр.) в усіх республіках колишнього СРСР, крім Білорусі, була введена посада президента, яка, проте, не відміняла партійного керівництва. Відповідно, сильний інститут президентства постав на ґрунті інституту республіканських перших секретарів комуністичної партії. Після проголошення незалежності президентські вибори були проведені в усіх нових державах, але виборча боротьба мала лише умовний, демонстраційний характер. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори до останнього часу були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади глави держави [198].

Становлення президентської форми правління в нових незалежних державах має спільні риси, обумовлені як спільним радянським минулим, так і схожістю соціально-політичного розвитку після здобуття суверенітету. Однією з таких рис є наділення президента великими владними повноваженнями, що є характерним як для держав з президентською формою правління, так і для держав зі змішаною формою правління: «...авторитарна модель, що виросла на початку з радянського періоду, стала основою формою правління, організації та еволюції політичних систем в Центральній Азії» [317;24].

На думку спеціалістів з конституційного права, до 1996 р. всі центральноазійські держави стали суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність [252]. Залишаючись спадщиною радянської системи та політичної культури, жорстко централізоване управління стало механізмом, з допомогою якого керівники цих держав намагалися не тільки зберегти, а й посилити контроль над всіма процесами суспільного життя і над суспільством в цілому. Як зауважує дослідниця інституту президентства М. Кармазіна, «демократизація політичних систем та режимів чи, навпаки, їхня

еволюція у бік авторитаризму або тоталітаризму зумовлена безпосередньою діяльністю президентів чи кланів, очолюваних ними. Тобто процес змін на території колишнього СРСР, що сприяв загальній модернізації пострадянських суспільств чи, навпаки, їх переоблаштуванню на традиціоналістських засадах, був і є досить персоніфікованим: його авторами й керівниками часто були й залишаються безпосередньо самі президенти, влада яких у ряді випадків ставала дедалі більш та більш абсолютною» [152;81].

Існує ряд передумов політичного, економічного та соціального характеру, які сприяли формуванню президентського правління із жорсткою централізованою системою влади в центрі й на місцях на чолі з президентом. Стосовно держав Центральної Азії слід наголосити на «відсутності необхідних умов, які дали змогу іншим країнам здійснити реформи, що завершилися створенням ринкової економіки та демократії. У цих країнах ринок та демократія стали закономірним підсумком історичного розвитку всього суспільства, результатом зусиль всіх соціальних сил» [140;26].

У новопроголошених країнах, де відповідні умови були відсутні, вирішальна роль у здійсненні реформ належала державі. Основними факторами та інструментами впливу держави стали політичні методи та ресурси. А виконавчі структури почали керувати усім комплексом життєдіяльності суспільства. Ці структури складають ту єдину систему влади, яка є головним координатором соціально-економічних перетворень. Стрижнем такої системи є президентська вертикаль із широкими повноваженнями глави держави, який регулює діяльність усіх гілок влади, та призначеними згори до низу керівниками виконавчих органів. Особливо чітко така тенденція демонструється в країнах центральноазійського регіону. На офіційному рівні вона часто пояснюється необхідністю збереження політичної стабільності та забезпечення соціально-економічного розвитку. Зокрема, як зазначає Президент Казахстану Н. Назарбаєв, «на перехідний період збережеться тенденція посилення виконавчої влади, без чого неможливим є реформування економіки» [227].

«Необхідність підтримання стабільності та здійснення соціально-економічних реформ в ситуації, коли громадянське суспільство знаходиться в зародковому стані, характерна не лише для Казахстану, але й для всіх пострадянських країн. Неминуче

при цьому посилення виконавчої влади, наділення президента широкими та додатковими владними повноваженнями містить у собі небезпеку авторитаризму» [140;27]. Подібні підходи є в цілому характерними для всіх держав Центральної Азії. Але кожна з країн Центральної Азії на сьогоднішній день має власні особливості політичного розвитку.

Складний процес реформ розпочався в Казахстані з 2007 р. коли у травні ц.р. були прийняті поправки до Конституції країни. Цьому передувала досить кропітка організаційна робота. Протягом 2006 р. за дорученням Президента Казахстану Н. Назарбаєва, діяла Держкомісія з розробки програми демократичних реформ. Вона узагальнила рекомендації політичних партій, громадських об'єднань, експертів та підготувала конкретні пропозиції. Для забезпечення правового оформлення напрацювань Держкомісії була створена робота група юристів, яка підготувала свої пропозиції щодо внесення змін до Конституції країни.

18 травня 2007 р. Парламент Казахстану розглянув і проголосував за внесення поправок до Основного закону, а президент Н. Назарбаєв підписав Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан». Крім того, Глава держави підписав ряд відповідних законів: «про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів».

Запропоновано піти шляхом таких змін до Конституції, коли республіка залишається президентською, але із суттєвим розширенням повноважень Парламенту. Це практично трансформує модель країни з президентської в президентсько-парламентську. Зокрема, у відповідності із внесеними змінами до Конституції Казахстану передбачено новий порядок формування Мажилісу (нижня палата Парламенту). Встановлено, що 98 з 107 депутатів Мажилісу обиратимуться за партійними списками на основі пропорційної виборчої системи, а 9 депутатів – Асамблеєю народів Казахстану і представлятимуть національні меншини країни. Кількість депутатів Сенату (верхня палата Парламенту), який призначає безпосередньо глава держави, збільшується з семи до п'ятнадцяти, а загальний склад Сенату – до 47 осіб.

Строк президентського правління скорочується з 7 до 5 років (реформа має вводитися після 2012 р.). Одне з доповнень надає

право Н. Назарбаєву як першому Президентові країни балотуватися на посаду Президента Республіки Казахстан необмежену кількість разів. Інші претенденти на цю посаду можуть бути обрані лише двічі поспіль. Знято заборону на необхідність призупинення президентом діяльності в політичній партії на період здійснення повноважень глави держави, як це було раніше, а президенту було надано право законодавчої ініціативи.

Уряд Республіки Казахстан формується на основі парламентської більшості партією, яка перемогла на виборах, головна роль у затвердженні прем'єр-міністра, а отже, і у формуванні уряду, належить Мажилісу. Президент призначатиме прем'єр-міністра лише після схвалення кандидатури Мажилісом. Між тим, за президентом закріплюються повноваження самостійно призначати на посади міністрів закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і юстиції. Відтепер, за словами Н. Назарбаєв, парламент Казахстану стає головним «спусковим механізмом» конституційної реформи.

Загалом прийняті до Основного закону поправки розширюють повноваження парламенту і масліхатів, значно підвищують роль партій і Асамблеї народів Казахстану у громадсько-політичному житті країни.

Всі ці кроки вписуються в реалізацію нової стратегії розвитку, виконання на практиці принципового завдання «зростання конкурентоспроможності країни в глобальному світі». Таке завдання випливає з послання Президента Казахстану Н. Назарбаєва казахстанському народу «Новий Казахстан у новому світі», яке було проголошено 28 лютого 2007 р. на спільному засіданні палат парламенту. В ньому були намічені конкретні кроки для забезпечення входження Казахстану до 50 найбільш конкурентних держав світу. Нова стратегія держави розрахована на найближчі 10 років і є складовою частиною довгострокового стратегічного плану розвитку країни до 2030 р., в якому визначається більш висока мета – входження до складу 30 найбільш розвинутих країн світу.

Президент поставив перед урядом країни десять завдань, суть яких полягає в досягненні якісно нового рівня розвитку економіки. Для цього на його думку, необхідно формувати розвиток несировинного сектору, створювати сучасну інфраструктуру і

розвивати ринкові відносини в соціальній сфері. За словами Н. Назарбаєва, стабільний розвиток економіки дасть змогу зміцнити соціальну спрямованість реформ.

Окрема частина Послання стосується реалізації внутрішньої і зовнішньої політики Казахстану на найближчі роки. В документі підбито підсумки перших десяти років реалізації «Стратегії – 2030» і поставлені завдання перед країною на наступне десятиліття з урахуванням вимог і умов нового етапу розвитку Казахстану, який Президент охарактеризував як «прискорення всебічної модернізації». «Ми досягли внутрішньої стабільності, забезпечили надійність соціальної бази розвитку, створили найкращу в регіоні економіку. Казахстан утвердився як повноправний і відповідальний член міжнародного співтовариства, який виконує важливі функції із забезпечення геополітичної стабільності й міжнародної безпеки в регіоні» [227;210], – підкреслив президент Н. Назарбаєв.

Одним з головних пріоритетів нинішнього курсу стала запропонована президентом Загальнонаціональна програма політичних реформ, яка була конкретизована у Посланні й стала підґрунтям всіх подальших політичних процесів. За словами Н. Назарбаєва, в країні створюється своя модель політичних реформ, свій казахстанський шлях «політичного транзиту». Його особливість і характерні риси – президентсько-парламентська форма правління, поетапність реформ, збалансованість рішень, що приймаються, загальнонаціональний діалог і консолідація основних політичних сил. «Головна мета політичних перетворень для нас – це рух до такої сучасної форми влади, яка зможе забезпечити найбільш ефективну систему управління суспільством і державою, одночасно зберігаючи політичну стабільність в країні і забезпечуючи всі конституційні права і свободи громадян. Сильна державна влада і демократія – не антиподи. Демократія розвивається лише там, де суворо дотримується законність» [227;247], – акцентував увагу у посланні Н. Назарбаєв.

Натомість, відомий дослідник політичних процесів центральноазійського регіону А. Куртов вважає, що, насправді, «Авторитаризм в Центральній Азії не зумів створити сильної держави, за допомогою якої можна було б трансформувати суспільство. По-справжньому сильною жодна з держав Центральної Азії так і не стала, була лише зміцнена структура президентської влади, а

також її компоненти. І це відбулося шляхом свідомого послаблення інших державних структур, а тим більше інститутів громадянського суспільства» [181;317].

В червні 2010 р. парламент Казахстану ухвалив наказ, який оголошує президента країни Нурсултана Назарбаєва «лідером нації». Цей новий статус означає, що особи, які погано висловлюються або висувають «необґрунтовані звинувачення» проти Н. Назарбаєва, можуть бути притягнені до суду. Окрім цього, лідера та його сім'ю не можна переслідувати за законом на території Казахстану. Навіть після того, як Н. Назарбаєв перестане виконувати обов'язки президента країни, він збереже свій вплив на політичне життя країни

Сам президент Назарбаєв не підписав документ, але й не наклав на нього вето. Тому документ автоматично вступив в силу після публікації в офіційній газеті «Казахстанська правда». Таким чином, фактично відбувається «піднесення інституту президента над традиційними гілками влади» [152;102].

З одного боку, подібна практика цілком відповідає східним традиціям поваги до старших (у найширшому розумінні цього слова), тим більше, що казахстанський президент на це заслуговує: ситуація в Казахстані, принаймні до грудня 2011 р., залишалася стабільною, а рівень життя зростає. Але іншого боку справи, зокрема торкнулася португальська газета "Publico": «як країна з напівавторитарною політичною системою і з «лідером нації» може головувати в Організації з безпеки та співробітництва в Європі? Згідно зі статутом цієї організації, серед інших цілей, вона повинна стояти на сторожі свободи та прав людини в країнах, які є її членами. ...ми бачимо ще одну країну, де «до цих пір немає умов для демократії». В цьому випадку, ми ризикуємо, що скоро Туркменистан або Узбекистан очолять ОБСЄ...» [298].

Задля пом'якшення ситуації та легітимації влади 3 квітня 2011 р. у Казахстані відбулися позачергові президентські вибори, на яких чинний президент Н. Назарбаєв отримав 95,5% голосів. Тим самим президент Казахстану продемонстрував всьому світу безальтернативність існуючої влади та випередив можливі закиди щодо недемократичності політичних процесів у Казахстані. А вже у 2012 р. добігав кінця президентський термін Н. Назарбаєва. Проте наприкінці 2010 р. казахстанський парламент ухвалив за-

кон, згідно з яким, замість виборів у 2012-му, проголошувався референдум щодо продовження повноважень Н.Назарбаєва до 2020-го р. Проте сам президент не підтримав таку ідею, тому 2 лютого 2011 р. парламент ухвалив зміни до конституції, які наділили Н. Назарбаєва правом оголошувати позачергові президентські вибори – і за два дні президент такі вибори оголосив своїм указом. Н. Назарбаєв відмовився від проведення передвиборчої агітації, заявивши, що й так має необхідні для переобрання 55% голосів виборців. У виборах, які відбулися 3 квітня 2011 р., взяли участь 89,99 % виборців. Президент Казахстану отримав 95,5 % голосів і, таким чином, офіційно продовжив свої повноваження ще на сім років. Н. Назарбаєв назвав ці вибори «відкритими і чесними». На його думку, вони «цілому світу ще раз довели демократичність нашого суспільства». Втім, голова місії ОБСЄ на виборах у Казахстані Д. Еверец заявив: «Ми з жалем змушені визнати, що вибори не пройшли так добре, як ми на це сподівалися і очікували». «...В результаті проведення президентських виборів відбувається в основному демократична легітимація політичних лідерів, а не соціально-політичних сил» [203;406]. Дослідник інституту президентства в Казахстані Б. Майлибаєв характеризує президентську владу в Казахстані, як «самостійну (власне, президентську) владу, але повністю не включену в систему розподілу влад, яка перебуває над політичною «боротьбою» [203;481].

Ситуація в Казахстані видається не такою вже й однозначною. З одного боку, фактично безальтернативні раз у раз вибори, в результаті яких Н. Назарбаєв залишається при владі вже понад 20 років, а з другого – відсутність більш-менш реального наступника. Зміна влади в центральноазійському регіоні досі залишається питанням складним і навіть небезпечним, тому «незмінність» влади може вважатися синонімом «стабільності», як серед електорату всередині країни, так і серед зовнішніх сил, які зацікавлені в спокійній Центральній Азії, принаймні поки що.

Загалом, узбецький варіант політичної системи є майже ідентичним казахстанському. Такий стан речей викликаний не лише консерватизмом місцевих політичних еліт та значної частини суспільства, але й зовнішніми факторами. Дестабілізація ситуації в

Афганістані, громадянська війна в Таджикистані також підводили Узбекистан в бік автаркії та закритого суспільства.

Політична система Узбекистану ґрунтується на уявленні про те, що у східній країні демократія не може виглядати так, як вона виглядає в західних країнах. Президент країни І. Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». «Узбекистан – держава, яка обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. ...Узбецька модель розвитку визнана міжнародним співтовариством завдяки тому, що вона ґрунтується на багатих традиціях національної державності, цінностях та менталітеті народу, а також на досягненнях світового досвіду реформування суспільства» [125;35, 37]. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Інститут президентства в Узбекистані був введений у 1990 р. Карімов був обраний президентом країни на засіданні Верховної Ради УзРСР, а після розпаду Радянського Союзу – шляхом всенародного голосування. На виборах 1991 року, що, як вважається, були першими і останніми альтернативними виборами, І. Карімов отримав 86% голосів і переміг М. Саліха, лідера демократичної «інтелігентської» партії Ерк. Невдовзі після виборів опозиційні партії Бірлік та Ерк були заборонені

В 1995 р. повноваження І. Карімова були подовжені на п'ять років на всенародному референдумі, який, за визначенням Держдепартаменту США та інших джерел, не був справедливим. Такі самі коментарі були і з приводу президентських виборів 2000 року.

У 2006-2007 рр. намітились деякі тенденції до реформування політичної систему в напрямку поліцентризму.

В грудні 2007 р. відбулися чергові вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов уже не мав права у черговий раз балотуватися на цю посаду, але його висунули кандидатом від партії більшості в Законодавчій палаті Олій Мажліса – Ліберально-демократичної партії (УзЛіДеП) і зареєстрували в Центральній виборчій комісії.

За офіційними даними ЦВК [388], у виборах, які відбулися 23 грудня взяло участь 14 млн. 765 тис. 444 особи (90,6%). З них за І.Карімова проголосувало 88,1% виборців.

Сам І. Карімов відмітив, що «проведення виборів президента Узбекистану на багатопартійній та альтернативній основі за участю кандидата від ініціативної групи виборців свідчить про те, що в країні сформувалась правова демократична держава, а виборча система повністю відповідає міжнародним нормам». З формальної точки зору все так і є. Вперше у президентських виборах брало участь чотири кандидати, трьох з яких висунули політичні партії, що підтвердило декларацію президента про необхідність посилення ролі партій в політичному процесі. Але, цих кандидатів важко вважати опозиційними, оскільки партії, від яких вони йшли на вибори, є пропрезидентськими.

В цілому І. Карімов подовжив свої повноваження до 2014 р. Втім це не означає вирішення питання щодо спадкоємця. Передача влади в умовах авторитаризму залишається проблемним питанням, яке полягає у наданні певних гарантій колишньому главі держави. Поки що в центральноазійському регіоні спостерігаємо два шляхи передачі влади: перший пов'язаний зі смертю лідера (Туркменистан), а другий – насильницький – вже вдруге відбувся у Киргизстані.

29 березня 2007 р. верхня палата парламенту Узбекистану (сенат) ухвалила пакет законів, які повинні прискорити демократичні перетворення в країні. Йдеться про закони «Щодо посилення ролі політичних партій в оновленні і подальшій демократизації державного управління і модернізації країни» і «Про внесення поправок в окремі статті Конституції Республіки Узбекистан».

Перший з цих документів спрямований на створення організаційно-правових умов для активної участі політичних партій і рухів у формуванні органів представницької і виконавчої гілок влади. Що стосується змін і доповнень до Основного закону Узбекистану, то найбільш суттєвим з них є підвищення статусу президента республіки до повнодіючого глави держави. Парламент не став самостійним політичним актором, оскільки опозиційні партії не мають можливості виставляти своїх кандидатів в депутати. Таким чином, «в Сенаті відмічається змішання законодавчої, виконавчої та судової гілок влади» [47;162].

Важливе значення надається реформуванню і подальшій лібералізації судово-правової системи Узбекистану. Одним із пи-

тань лібералізації судової влади є виключення смертної кари із системи покарань з 1 січня 2008 р.

27 грудня 2009 р. в Узбекистані пройшли вибори в Законодавчу палату Олій Мажліса Республіки Узбекистан. У виборах взяло участь 87,8 % виборців. Таким чином, відповідно до статті 44 Закону Республіки Узбекистан «Про вибори в Олій Мажліс Республіки Узбекистан» вибори депутатів Законодавчої палати відбулися.

Особливістю цих виборів можна вважати те, що вони відбувались в нових політичних, соціально-економічних умовах. Згідно з офіційною точкою зору, «в Узбекистані в результаті послідовної поетапної модернізації політичної, державної, правової системи створена виборча система, яка відповідає найвищим демократичним вимогам. Сформована ефективна, відповідна до загальновизнаних міжнародних норм та стандартів, законодавча база виборів» [213]. За гарантію їхнього проведення відповідно до демократичних принципів відкритості, гласності та справедливості правлять Конституція Республіки Узбекистан, закони «Про вибори в Олій Мажліс Республіки Узбекистан», «Про гарантії виборчих прав громадян». Особливо наголошувалось на ролі прийнятого за ініціативою Президента І. Карімова Конституційного Закону Республіки Узбекистан «Про підвищення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного управління та модернізації країни».

Моніторинг виборів здійснювали 270 спостерігачів від 36 держав, включаючи Німеччину, Францію, Японію, США, Китай, Республіку Корею, Росію, Іспанію та місії чотирьох міжнародних організацій – ОБСЄ, Виконкому СНД, ШОС та ОІК. Спостерігачі заявили про відповідність парламентських виборів в Узбекистані національному виборчому законодавству.

Особливість політичних та економічних тенденцій в Республіці Узбекистан в останні роки полягає в тому, що режим, з одного боку, намітив можливість поступових змін, а з другого – показав межі тієї трансформації, що може відбуватися за даної системи. Таким чином, політичну ситуацію в Узбекистані можна вважати стабільною. Зміни в політичному житті країни позначені певною лібералізацією політичного режиму: прийнято ряд законів про посилення ролі політичних партій, відміну смертної кари,

пом'якшення карного законодавства. Звичайно, ці заходи мають насамперед демонстративний характер. Фактично офіційний розподіл політичних партій на офіційні та провладні не сприяє формуванню конкурентної партійної системи. Але, втім, партійна ідентифікація є, безумовно, великим кроком уперед, порівняно з клановою.

Очевидно, що І. Карімов на найближчу перспективу буде сприйматися єдиним гарантом стабільності Узбекистану як на світовій арені, так і всередині країни, до того ж Конституція Узбекистану – єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає можливість відсторонення Голови держави від посади через імпічмент.

До кінця 1990-х рр. Киргизстан просувався в напрямку створення демократичної держави. Стратегія подолання бідності, яку уряд Киргизії розробив спільно з Всесвітнім банком у 2001 р., передбачала багато політичних реформ. Зокрема, це були програми підвищення ефективності роботи місцевих органів влади та поступового переходу від призначення багатьох місцевих керівників до їхньої виборності. Існували плани перегляду елементів радянської системи для заміни їх більш демократичними. Окрім цього, важливою частиною програми подолання бідності мало стати проведення багатоаспектної антикорупційної політики, яка передбачала навчання та підвищення кваліфікації співробітників місцевих слідчих органів, судів та поліції.

З часом поведінка колишнього президента А. Акаєва ставала дедалі більш авторитарною, а інтереси сім'ї взяли гору над інтересами національними. Все спровокувало перші заворушення ще на початку весни 2002 р. Політичний процес в Киргизстані вступив у період важкої кризи. Як вихід з нього опозиція запропонувала політичну реформу, в результаті якої передбачалась трансформація президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Таким чином утворився тандем з двох опозиційних політиків Ф. Кулова та К. Бакієва. Останній став президентом значною мірою через те, що Ф. Кулов віддав на його користь свою велику популярність у країні. Проте після виборів президента 10 липня 2005 р. ситуація змінилась. К. Бакієв не захотів ділитися владою. Можна сказати, що «Бакієву не було рівних у вмінні лавірувати, маніпулювати людьми, законами і конституцією (яку у 2006–2007 рр. переписували кілька разів під

президента) і виходити переможцем зі складних ситуацій. Останнім його значним успіхом, мабуть, стали вибори президента, коли він отримав 90% голосів при явці 80% виборців та мандат на управління країною до 2014 року. І хоча спостерігачі поставили цей результат під сумнів, минуло ще дев'ять місяців, перш ніж ситуація в країні вийшла з-під його контролю» [159].

Киргизстан останніми роками кілька разів опинявся біля небезпечної межі силового протистояння – у періоди загострень відносин правителів і опозиції. Але, як свідчить статистика, практично завжди саме влада виграла, і, що важливо, масового кровопролиття вдавалося уникнути. Фактично з 2005 р. акції протесту у Киргизстані не припинялися, але переважно мали характер мирних курултаїв. Після президентських виборів 2009 р. перші акції протесту відбулися в лютому, але й вони ще проходили під гаслами економічних вимог. Протести в Наринській області 10 березня стали початком протестної кампанії з політичною складовою. 17 березня в Бішкеку відбувся курултай опозиції, що висунув ультиматум до влади задовольнити сім вимог народу та опозиції до 24 березня 2010 р. – річниці Народної революції. Зокрема йшлося про повернення на баланс держави стратегічних підприємств, приватизованих владним кланом, скасування судових рішень проти неугодних владі політиків, звільнення з посад родичів президента. У резолюції курултаю підкреслювалося, що лише народ є носієм влади в країні, і така форма традиційної демократії – Народний Курултай – була визнана єдиним засобом відновлення народовладдя. Згідно з давніми народними традиціями «курултаїв», К.Бакієв скликав провладний «Курултай злагоди», на якому оголосив про свою готовність будувати «дорядчу демократію», поєднуючи збереження традицій кочівників з інноваційним розвитком.

Протести 2010 р. знесли владу К. Бакієва, так само як п'ять років назад позбавили влади А. Акаєва. Тільки цього разу події розгорталися набагато швидше: на відміну від А. Акаєва, його наступник привів країну до краху лише за п'ять років, а наслідки були більш трагічними й непередбачуваними. І хоча на всенародних виборах переконливо перемогла Р. Отунбаєва, стабільність у Киргизстані настане ще нескоро. Тому що ці (2005 р., 2010 р.) жорстокі та криваві конфлікти створили своєрідний прецедент

вирішення питання силовими методами, причому як з боку влади, так і з боку опозиції. Не дивлячись на проголошення Киргизстану парламентською державою, можна вважати, що в країні не існує наразі дієвої політичної системи.

У. Чіналієв визначає політичну систему Киргизстану «як перехідну, «змішану», коли до кінця не подолані елементи тоталітаризму, комунізму та наявні елементи лібералізму, а елементи гуманістичного типу суспільного розвитку представлені ще досить слабо. «Політична система Киргизької Республіки є перехідною до плюралізму, де існує відносно... обмежений зміст реального плюралізму. Іншими словами, має місце плюралізм форм з невисоким загальним рівнем знань щодо різноманітних існуючих та можливих політичних моделей...»[358;268].

В ході референдуму, який відбувся у Киргизстані 27 червня 2010 р., переважаюча більшість виборців підтримала конституційні зміни, відповідно з якими влада в країні повинна відійти від президента до парламенту. Окрім цього, виборці висловили свою довіру виконуючій обов'язки голови тимчасового уряду Р.Отунбасвій, яка виконувала функції президента країни до кінця 2011 р. 30 жовтня в країні відбулися президентські вибори, в яких взяли участь 16 кандидатів. Перемогу у першому турі отримав діючий прем'єр-міністр А.Атамбаєв, отримавши 62,5% голосів. За новими правилами Президент Киргизстану обирається на шість років і лише на один термін.

Прийняті зміни до Конституції Киргизстану означають початок зміни державного устрою країни – відтепер Киргизстан є парламентською державою. Це повинно підвищити роль партій на всіх рівнях. Лідери тимчасового уряду назвали результати референдуму початком нової демократичної ери.

Щоправда, аналітики не схильні надто ідеалізувати останні події в Киргизстані: «Політична культура в цій центральноазійській державі за останні роки не зазнала істотних змін, влада досить легко переходить із рук у руки шляхом насильства, і саме в цьому полягає загроза, яка ускладнює для Киргизстану повернення на шлях цивілізованого розвитку» [159].

Колишній президент А. Акаєв, також висловлює сумніви стосовно ефективності нової форми правління: «Обравши курс на радикальну зміну державного устрою в Киргизії, країна може зу-

стрітися з великими ризиками. Таких експериментів, коли державу кидають з однієї форми влади в іншу, у світі було мало. Я дуже стурбований, тому що переконаний, що для Киргизії нова парламентська форма влади непридатна. Вона виправдана там, де люди, особливо політична еліта, політичний лідер уміють слухати один одного, прислухатися до думки народу. Це, на жаль, сьогодні відсутнє в Киргизії» [9].

Сумнівним виглядає спроба побудувати парламентську республіку там, де для цього не створенні формальні умови, де основою життя людей досі залишається кланово-сімейні відносини, а засобом прояснення стосунків – зброя. «Модель парламентського правління часто суперечить державотворчій логіці суверена, і через це інформаційне віддзеркалення його волі періодично обміне інститути представницької демократії – безпосередні звернення до нації, особисті публічні зустрічі, демонстрації активного спілкування стають пріоритетними для лідера держави. У такий спосіб відбувається функціональне перетворення вчорашнього лідера парламентського угруповання на батька нації, суб'єкта авторитарних рефлексій» [258;76].

Свій сумнів щодо парламентської форми правління у перші дні після референдуму висловили як політики, так і дослідники проблем Центральної Азії : «парламент в умовах Киргизії – це річ абсолютно непрозора, некерована, з розмитими повноваженнями, в якому ті самі партії будуть створені за тією самою кланово-територіальною ознакою наявності джерел фінансування» [216].

Свідченням явно непростого шляху Киргизстану на шляху парламентаризму стали зіткнення між киргизами та узбеками у південному Оші, які відбулися з 10 по 15 червня 2010 р. В результаті конфлікту більше 330 осіб загинули, 2,3 тисячі отримали поранення, декілька десятків вважаються зниклими безвісти. Р.Отунбаєва прийняла рішення про введення на південь республіки поліцейської місії ОБСЄ в кількості 52 осіб. Цьому рішенню передували заклики провести розслідування силами Євросоюзу, уряду США, ОБСЄ та ряду правозахисних організацій, через те, що моноетнічні киргизькі силові та правоохоронні органи самостійно не можуть врегулювати ситуацію на півдні. На прес-конференції 16 липня Р.Отунбаєва так пояснила киргизьким журналістам своє рішення: «Сьогодні ми не можемо обійтися без між-

народного розслідування. Нам необхідно зробити висновки, які допоможуть двом етнічним спільнотам (киргизам та узбекам) зробити висновки з цих подій» [339]. При цьому вона нагадала, що головними завданнями поліцейських з ОБСЄ у Киргизії є проведення тренінгів для місцевої міліції, надання їй консультативної допомоги та спільне патрулювання.

Втім, такі пояснення президента перехідного уряду на задовольнили багатьох киргизів. У Бішкеку та Оші пройшли акції протесту проти вводу поліцейської місії ОБСЄ. «Ми виступаємо проти подібних заходів, оскільки вважаємо, що це може, врешті-решт, призвести до розколу країни, – заявив один із учасників акції. – Не виключено, що після цього на півдні Киргизстану буде розіграний косовський сценарій» [155].

Стабілізація ситуації в Киргизстані, відновлення системи влади питання майбутнього, яке цілком залежить зараз від тих людей, що, як їм здається «перемогли дракона». Свого часу це саме зробив і К. Бакієв. Тому ризик завжди залишається: «Тимчасовий уряд, який прийшов до влади зараз, насправді не на багато краще Бакієва і це треба розуміти. Внутрішньо ці люди вкрай розрізнені. Уже зараз конфлікт всередині Тимчасового уряду дуже гострий і за сфери політичного впливу, і за перерозподіл власності. Тому що зараз люди намагаються діяти за гаслом «грабуї награвоване», люди з бакієвського клану пресуються за повною програмою, що називається, в них відбирають усе, що можна відібрати, і не лише в них, а й в усіх, хто розгубився в цій ситуації» [216].

Розроблена декілька років назад «Стратегічна матриця Киргизстану» [210] передбачала п'ять сценаріїв розвитку майбутнього цієї центральноазійської країни. Перший сценарій передбачав «гнучкий курс» з певним обмеженням незалежної зовнішньої та економічної політики. Другий сценарій розглядав «входження у сферу впливу Казахстану», аж до повного входження до складу сусідньої держави. Найбільш прийнятним для Киргизстану вважався третій сценарій «євразійської інтеграції», оскільки потенційно дав би змогу Киргизстану поряд з іншими державами Центральної Азії стати системоутворюючою складовою великого геополітичного об'єднання. Згідно з четвертим сценарієм, існує вірогідність «входження Киргизстану у сферу впливу Китаю», що

з огляду на зростання ролі останнього в регіоні ЦА, виглядає цілком можливим. П'ятий сценарій передбачав «євроатлантичний вибір» Киргизстану.

Події 2010 р. продемонстрували неможливість реалізації жодного з прогнозів. Країна з нестабільною внутрішньою політичною ситуацією не може претендувати на інтеграцію не тільки у євроатлантичні структури. Навіть регіональне співробітництво стає неможливим через періодичне перекриття кордонів із сусідніми країнами. Якщо ситуація в Киргизстані не буде врегульована найближчим часом, то збільшується вірогідність перетворення країни на «замкнений простір» з надсильним впливом якогось з сусідів. На нашу думку, Китай ще недостатньо проявив себе в оцінці подій у Киргизстані. Таким чином четвертий сценарій має всі шанси на реалізацію. Так, на відміну від Росії, Китай не має негативного досвіду у спілкуванні з Киргизстаном, а в разі посилення свого впливу на цю країну, він не ризикує розбалансуванням власних інтересів з іншими країнами ЦА, як це може загрожувати Казахстану.

Особливість політичної системи Киргизстану полягає в тому, що центральна влада в цій країні є набагато слабшою, ніж в інших країнах Центральної Азії. Вона не має ні сильного війська, ні потужних органів внутрішніх справ, але є багато місцевих міліцейських підрозділів, які, до того ж, не завжди підконтрольні центру. Ця структурна слабкість підсилюється дисбалансом між Півднем та Північню країни, який, в свою чергу, ґрунтується на повсюдній бідності населення.

Специфіка політичної системи Таджикистану полягає в тому, що вона розвивалася в рамках конфлікту і постконфліктного врегулювання. Це призвело до таких особливостей:

- а) високого ступеня впливу військових;
- б) активній участі ісламу в політичному процесі, в тому числі в легальній формі;
- в) існування відносно сильних партій.

Спільною рисою з іншими країнами центральноазійського регіону є вплив архаїчної регіональної соціально-політичної організації таджицького суспільства. Політична воля президента і відносини особистої залежності (система «патрон-клієнт») забез-

печують територіальну організацію держави, яка може бути схематично визначена так: це мережа, в яку входить:

1) неформальна горизонтальна кланова структура, тобто регіональні еліти;

2) ієрархічно організована офіційна вертикальна структура влади, тобто обласні та районні голови.

До недавнього часу реальне управління здійснювалося на стику цих двох систем, оскільки галузева система управління, в тому числі органи держбезпеки і МВС знаходилися у стані трансформації, а правляча партія не оформилася в дієздатний інститут.

За останні півтора-два роки сталися серйозні зміни: від регіонально кланової системи управління Таджикистан перейшов до відомого за іншими пострадянським країнам управління типу «сім'я». Відповідно партії перестали відігравати значну роль у політичному процесі, помітно посилилися органи контролю.

Еволюцію режиму в постконфліктний період можна бачити на прикладі останніх президентських виборів, які засвідчили, що правляча еліта цілком здатна зберегти політичне панування не за допомогою використання партійних структур, а за допомогою адміністративного ресурсу і тотального контролю над ЗМІ. Цьому сприяє політична культура суспільства, яке потребує «вождя». Згідно з матеріалами опитування громадської думки, проведеного Центром «ШАРК» у жовтні 2006 р. ще за місяць до виборів, 82% населення Таджикистану було готове проголосувати за президента Е. Рахмона.

На президентських виборах, що відбулися 10 листопада 2006 р., Е. Рахмон отримав 80% голосів виборців. Жоден з чотирьох його конкурентів не був представником опозиції. Їхні імена були майже невідомі широкій публіці. Партії, які вони представляли, існували менше року. Це мало створити лише видимість демократії і стати на заваді реальній опозиції [97]. Представники останньої (зокрема, Демократична партія) взагалі відмовились виставляти своїх кандидатів, оскільки результати виборів були цілком прогнозовані. За оцінкою ОБСЄ, на виборах не було конкурентної боротьби, але спостерігачі від СНД назвали виборчу кампанію прогресивним кроком на шляху до демократії.

У виборах взяло участь понад 65 % громадян, що мають право голосу. Як і в будь-якій пострадянській державі, велике зна-

чення під час виборів мала зовнішня підтримка кандидата. Так, напередодні голосування Росія безплатно передала таджицькій армії чотири гелікоптери і два транспортно-бойові літаки, що було розцінено як підтримку таджицької влади. Тоді ж міністр оборони Таджикистану Ш. Хайрулоєв заявив: «Присутність російських військ на нашій території охолодить «гарячі голови» окремих політиків щодо внутрішнього державного устрою Таджикистану».

Разом з тим, місцеві пропрезидентські політологи стверджували, що причини перемоги діючого президента полягали в поліпшенні економічного розвитку країни. Вони зазначали, що на попередніх виборах народ голосував за Е. Рахмона як за політика, що зумів зупинити громадянську війну. На нинішніх його сприймали не тільки як гаранта безпеки й стабільності в країні, але і як керівника, який зумів залучити до країни значні інвестиції з Росії та країн Заходу. Це забезпечило роботою тисячі місцевих жителів і підвищило рівень їхнього життя, який тепер зростає не тільки за рахунок грошових переказів таджицьких заробітчан з країн близького зарубіжжя. Чогось подібного від опонентів Е. Рахмона виборці не чекали.

Досвід останнього десятиліття говорить, що партії відіграють помітну роль у суспільстві Таджикистану тільки тоді, коли порушений баланс між елітними угрупованнями і вони починають вступати у відкритий конфлікт між собою. Елітні групи розглядають партії як ефективний спосіб політичної мобілізації своїх прихильників у відкритому конфлікті на базі кланово-групової лояльності.

28 лютого 2009 р. у Таджикистані. відбулися чергові парламентські вибори. Згідно з законом про вибори в Таджикистані, вибори вважаються такими, що відбулися, якщо в них взяло участь 50% плюс один виборець. У столиці Таджикистану Душанбе проголосувало 51,5% виборців, на півночі країни – 48,4%, на півдні – 58,5 виборців. Всього у Таджикистані з майже 8-мільйонного населення право голосу мають близько 3,5 млн. осіб. В середньому по країні проголосувало 51,4% виборців.

Моніторинг виборів проводило більше 530 спостерігачів, в тому числі місії СНД, ОБСЄ, ШОС, делегація Федеральних збо-

рів Росії, представники більш ніж 25 держав. Висновки спостерігачів після виборів розділилися.

Представники посольства США, Бюро з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) при ОБСЄ зазначили, що вибори «не відповідали багатьом ключовим вимогам ОБСЄ та багатьом міжнародним стандартам демократичних виборів». Зазначалося, що опозиційні політичні партії змогли провести лише обмежену передвиборчу кампанію і зіштовхнулися з нерівними умовами боротьби через значну підтримку, що була надана Народно-демократичній партії Таджикистану (НДПТ) з боку державних чиновників.

До позитивних фактів вони віднесли те, що склад виборчих комісій був більш інклюзивним, ніж на попередніх виборах, спостерігалися зусилля державних та неурядових організацій, спрямованих на підвищення рівня суспільної обізнаності. Як зазначила спецкоординатор спостерігачів від ОБСЄ П. Крістмас-Меллер, «День виборів пройшов в цілому у сприятливій атмосфері, але я розчарована, що ці вибори не відповідала багатьом демократичним стандартам» [387].

Іншу позицію висловили спостерігачі від СНД. Так, голова Виконавчого комітету СНД, виконавчий секретар С. Лебедев охарактеризував вибори у Таджикистані «вільними та відкритими, такими що відповідають національному виборчому законодавству». Місія спостерігачів від ШОС також визнала парламентські вибори у Таджикистані «вільними та прозорими».

В результаті парламентських виборів у Таджикистані, правляча Народно-демократична партія Таджикистану отримала 54 місця з 63. У попередньому парламенті у цієї партії було 52 місця. Другий показник у Партії ісламського відродження – 7,74%.

Позитивну оцінку щодо виконавчої гілки влади у Таджикистані можна почути не лише з офіційних джерел, які, до речі, теж варті уваги. Наприклад директор Центру стратегічних досліджень (ЦСД) при президентові республіки С. Шаріпов вважає, що Таджикистану не загрожує "кольорова революція", оскільки у суспільстві панує стабільність, а політична система країни стійка. Більш зважену точку зору висловлює французький дослідник Олів'є Руа: «В Центральній Азії «сьогодні спостерігається тенденція до політичних династій. І це, очевидно, не зовсім позитив-

но. Основною проблемою є відсутність реально діючих демократичних інститутів. В жодній країні ЦА не видно прогресу в цьому питанні. Єдиний прогрес спостерігається у Таджикистані, і не тому, що Рахмон – демократ, але тому що там уряд – коаліційний, отже, у Таджикистані є політичний плюралізм, чого немає в жодній іншій центральноазійській країні. І це позитивний момент» [242].

Перші президентські вибори в Туркменії, яка тоді була ще в складі Радянського Союзу, відбулися в 1990 р. С. Ниязов – безальтернативний претендент, набрав 99,5% голосів. 20 червня 1992 р., після прийняття нової конституції пройшли президентські вибори, на яких він також набрав 99,5% голосів, при офіційно зареєстрованій явці виборців в 99%. У січні. 1994 р. був проведений референдум про продовження повноважень Туркменбаші на другий строк без проведення виборів, за це проголосувало 99% виборців.

Рішенням Народної Ради в 1999 р. С.Ниязов одержав у вигляді винятку як перший президент країни право управляти державою «без обмеження строку повноважень». Туркменбаші неодноразово заявляв про можливість провести вибори глави держави, але навіть закон про вибори президента не був прийнятий, тому що пропозиції Ниязова «були відкинуті народом», а його представники заявляли із трибун Народної Ради про те, що «іншого президента, крім Великого Сердара, нам не треба».

Попередній президент Туркменистану прославився своїми нестандартними рішеннями, недемократичними навіть для східного правителя. Проведена в республіці, за часів Ниязова, реформа вищої освіти, давала змогу проходити навчання у вищій школі за чотири роки, з яких два роки студенти навчалися безпосередньо в аудиторіях, а інші два – працювали за спеціальністю, не одержуючи зарплати. У республіці були закриті районні бібліотеки. Також була оголошена заборона на оперу, балет, ліквідовані Ансамбль народного танцю та Центр естради й циркового мистецтва. До того ж розпорядженням президента Туркменистану в усіх містах країни, крім Ашгабата, були закриті всі лікарні.

Іншою характеристикою ниязівського Туркменистану може служити резолюція по цій країні, прийнята Комісією ООН з прав людини на 60-й сесії в Женеві. У документі, підготовленому країнами Євросоюзу й США, висловлюється стурбованість «дискри-

мінацією російської, узбецької та інших нацменшин у сфері освіти й працевлаштування», «репресивною політикою» туркменської влади стосовно опозиції, «довільними арештами, позбавленням волі, спостереженням за людьми», обмеженням свободи на одержання інформації й самовираження.

Раптова смерть Туркменбаші проявила всі проблеми політичної системи країни.

Боротьба за владу в Ашгабаті почалася відразу. Замість голови парламенту Атаєва, який повинен був за законом виконувати обов'язки глави держави, на цю посаду був призначений міністр охорони здоров'я, представник «школи Туркменбаші» – Гурбангули Бердимухамедов. Проти спікера парламенту було порушено кримінальну справу, що автоматично виключило його з боротьби за владу.

Центрвиборчком республіки повідомив, що на президентських виборах, які відбулися 11 лютого 2007 р., за Бердимухамедова проголосувало 89,23% туркменистанців. Участь у виборах взяло 98,65% виборців. Остаточні підсумки виборів були одногосно схвалені на засіданні Халк маслахати, куди входять 2507 народних обранців, що представляють всі верства туркменського суспільства.

Ці вибори стали першими альтернативними виборами в Туркменії – на вищий державний пост претендувало шість кандидатів.

Відповідно до 53 статті Конституції Туркменистану, президентом може стати людина, що працює «у державних органах, громадських організаціях і галузях народного господарства, яка завоювала високий авторитет, визнана і висунута Халк Маслахати кандидатом, гідна брати участь у виборах президента Туркменистану». Президентом може бути обраний народжений у Туркменистані громадянин Туркменії із числа туркменів не молодше 40 і не старше 70 років, який володіє державною мовою, протягом попередніх десяти років постійно проживав у Туркменистані», – говориться в документі. Згідно з Конституцією, президент одночасно є також верховним головнокомандувачем і головою кабінету міністрів. Президент Туркменистану обирається безпосередньо народом Туркменії строком на п'ять років і стає на посаду негайно після складання присяги на засіданні Халк Маслахати.

Прийшовши на зміну авторитарного керівника, Г. Бердимухамедов почав перетворення, які можна охарактеризувати демократичними, новаторськими. Він підписав указ про реформування системи освіти, скасувавши ніязівські "дев'ятирічки" і ввівши повну десятилітню середню освіту, а у вузах – 5-6-річну. У Туркменії відкрилися інтернет-кафе. Інтернет-зв'язок вводиться в школах. 5 березня 2007 р. президент Туркменистану Г. Бердимухамедов підписав указ, згідно з яким ім'я першого президента і "батька всіх туркменів" С. Ніязова було видалено з президентського штандарта. Також президент скасував введenu Туркменбаші щоденну клятву вірності республіці та її главі. У Туркменії відроджуються заборонені Ніязовим Академія наук, а також сільські поліклініки та військові кафедри у вищих навчальних закладах. 1 липня 2008 р. Туркменистан повернувся до назв місяців за григоріанським календарем і назв днів тижня за сонячною хіджре. У вересні 2008 р. прийнята нова Конституція країни, яка розширила повноваження президента. Всі ці перетворення Г. Бердимухамедов називає "епохою нового Відродження". Хоча до справжніх демократичних перетворень в країні ще далеко: «реформи, що проводяться у Туркменистані, мають не системний характер, а більш схожі на дії «пожежної команди» [263;176].

Нинішній президент Туркменистану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити свою особисту владу і гарантувати стабільність в країні. Продовжуючи кадрову політику С. Ніязова, Г. Бердимухамедов майже повністю оновив склад Кабінету міністрів, ввівши на ключові міністерські посади своїх численних родичів, вихідців з Ахалського веляята, звідки він сам родом.

У зовнішній політиці Туркменистану також почався період більшої відкритості. Г. Бердимухамедов помітно активізував політичні зв'язки з Росією, Китаєм, США та державами Західної Європи, нормалізував контакти з найближчими сусідами, поновив діалог з Азербайджаном щодо суперечливих родовищ на Каспії. Це дало привід заговорити про демократизацію Туркменії. «Але мова йде, скоріш за все, про збереження досить жорсткої авторитарної системи в дещо пом'якшеному та модернізованому вигляді (без найбільш ексцентричних проявів) [263;179]. Тобто,

на сьогоднішній день не може бути впевненості, що політична система, заснована, як і раніше, на безмежній владі однієї людини, у майбутньому не повернеться до рецидиву деспотії.

Особливість консолідації політичної системи нових незалежних держав полягає в тому, що не лише державна влада, але й еліти цих країн консолідуються навколо президента та президентських структур. Йдеться не лише про правлячу, політичну еліту країни, але й різні елітні групи – регіональну, військову, дипломатичну, наукову, творчу, бізнес-еліту та інші, які мають характерні регіональні та національні особливості [199].

Функціонування інституту президентства як основного суб'єкту соціально-політичних перетворень в країні неможливе без підтримки еліти. Як зазначає казахстанський дослідник Р. Кадиржанов: «Яким би значним не був політичний лідер, одному йому не під силу здійснення таких грандіозних задач, як реформування та консолідація транзитного посткомуністичного суспільства. Лідер потребує підтримки політичної еліти, яка також є важливим фактором консолідації політичної системи... Еліти, натомість, спираючись на міць державного апарату в країні, в якій відсутні необхідні передумови ліберально-демократичних та ринкових реформ, беруть на себе ініціативу їхнього проведення. В нових незалежних державах існує, таким чином, тісний взаємозв'язок між інститутом президентства та елітами» [139;6].

Згідно з теорією, вирізняють два типи консолідованих політичних еліт. До першого типу відносяться еліти, які належать до конкуруючих партій, проте дотримуються певних правил, кодексу поведінки, врешті-решт консенсусу. Інший тип консолідованих політичних еліт характеризується тим, що всі або майже всі групи входять до однієї партії, або сповідують її ідеологію. Іншими словами, спостерігається відсутність опозиційного руху, наприклад більшість політичних партій в країні є прихильниками голови держави. Подібна «ідеократична» консолідація спостерігається майже у всіх країнах Центральної Азії. Проголошення єдності в такому випадку, як правило, приховує не лише ідеологічні розбіжності всередині еліти, але й гостру боротьбу за владу. «Консенсус еліт відносно норм та правил політичної конкуренції та функціонування інститутів слабшає та вимагає регулярного підкріплення; за проявами привселюдної ворожнечі в розрізних

елітах часто приховуються таємні угоди» [91;107]. В цьому випадку надзвичайно зростає роль та відповідальність голови держави у стримуванні інтересів різних угруповань. Тобто, політичній поведінці президентської влади притаманне багатоаспектне керівництво, яке задовольняє очікування різних груп тиску: політичних, економічних, фінансово-промислових, інформаційних, інтелектуальних еліт; безпосереднього оточення президента; політичних партій та об'єднань; впливових груп найвищих чиновників. Тому однією з головних задач глави держави є проведення стратегії оптимального балансування між різноманітними, суперечливими інтересами цих суб'єктів. В результаті політичної практики президентське домінування постає як організуючий процес, а механізм функціонування президентської влади стає складною структурою та діяльністю багатьох груп людей.

Істотну роль у формуванні політичної еліти відіграє особистісний фактор, а саме харизматичність (або її відсутність) у лідера країни. Від характеру першого керівника, його світоглядних позицій, від професійної компетенції і внутрішньої культури, системи моральних цінностей і переконань, а також від стратегічного бачення ним цілей і шляхів розвитку своєї країни, від його відданості інтересам народу значною мірою залежить і консолідація політичної еліти.

Для всіх пострадянських країн характерним явищем стала широка участь колишніх партійних лідерів не тільки в діяльності органів влади, а й в отриманні високих керівних посад. Можна послатись на приклади приходу до влади Л. Кравчука в Україні, Н. Назарбаєва в Казахстані, І. Карімова в Узбекистані, А. Акаєва в Киргизстані. Особливим видається випадок, коли колишній комуністичний лідер Туркменистану С. Ніязов сформував державу з практично одноосібним монархічним правлінням, коли культ особи президента відігравав роль державної ідеології. Це були люди з конкретними переконаннями, радянською дисципліною, що надалі не могло не позначитись на привнесенні цих якостей до власного стилю управління. Особливо це далось взнаки в колишніх радянських середньоазійських республіках.

Феномен приходу до влади колишніх партійних керівників в умовах демократизації нових незалежних держав пояснюється багатьма причинами. «По-перше, сама комуністична партія завж-

ди прагнула висувати на керівні посади переважно яскравих лідерів, людей з розвиненими організаторськими здібностями, яким від природи були притаманні якості керівника. Ці якості розвивались в процесі поступового просування щаблями комсомольської, а згодом і партійної кар'єри. По-друге, в ті часи амбіційні особистості з виразними лідерськими рисами звичайно охоче вступали до лав партії й охоче обіймали відповідно керівні посади, оскільки це не тільки забезпечувало їм користування системою певних благ і привілеїв, а й створювало ледве не єдину можливість успішної особистісної самореалізації. Іншими словами, кадровий потенціал, що сформувався, був зосереджений переважно у складі партійно-комсомольської номенклатури» [365;437].

Тобто процес формування національних політичних еліт в Центральній Азії почався ще за радянських часів. Його особливість полягає в тому, що, з одного боку, вони отримали радянську освіту і достатньо високий рівень професійної кваліфікації. З другого боку, ці люди зберігали найбільш характерні риси національного виховання, а також традиції та звичаї свого народу, що стимулювало процес формування у них національної самосвідомості. Угода з комуністичною ідеологією та центральною владою в Москві була для них не лише засобом досягнення найвищих посад в радянській держноменклатурі, але й можливістю збереження та зміцнення національного компоненту в політичному, економічному та культурному розвитку своїх народів. Як засвідчили події 90-х рр., справжнім ідеалом для багатьох представників національних еліт була повна незалежність їхніх країн від Москви та абсолютна влада в своїх країнах.

Як зазначає А. Пахарев: «Лідери щойно утворених держав формувались двома шляхами. Більша їхня частина вийшла з лав КПРС і не просто з партії, а з її вищих та середніх ешелонів партійно-державного керівництва. Для досягнення влади в нових умовах їм необхідно було розірвати зі своїм номенклатурним минулим, а головне, у весь голос відмовитись від комуністичних поглядів та ідеології. Більшість вчинила саме таким чином, зберігши традиції силових методів вирішення багатьох проблем державного управління.

Інша генерація лідерів висунулась, головним чином, в умовах нової політичної обстановки, коли відкрились внутрішньо-

політичні шлюзи та стали формуватись альтернативні КППС партії та рухи. Як показала практика, багато з лідерів цієї формації виявились слабкими, часто некомпетентними керівниками, не готовими до конструктивної праці, хоча раніше в мітингово-руйнуючій ситуації їхні промови звучали яскраво, переконливо, обнадійливо» [252;168-169].

Зокрема, про комуністичну спадковість сучасної казахстанської еліти опосередковано пише й біограф Президента Н. Назарбаєва Г. Толмачов: «Залишимо осторонь особисті якості Президента – непересічність, талант тощо. Хто підняв Нурсултана Абишевича на пікову висоту держави? Я відповів собі: комуністична партія, Та сама партія, від якої сьогодні в Казахстані залишились жалюгідні рештки» [314;114].

Ф. Ріггз визначає спадковість адміністративної еліти та бізнес-еліти при зміні режимів, виділивши декілька варіантів їхньої адаптації. Політичну еліту Радянського Союзу, зокрема вище керівництво республік Середньої Азії, він характеризує як таку, що обернулася на іншу «ідеологічну віру» на ранній стадії, і таким чином вижила політично й при посткризовому режимі [91;104].

Таким чином, сьогоднішні національні політичні еліти володіли досить великою владою і в радянський період. В партійно-державній номенклатурі, яка існувала в СРСР, вищі ієрархічні структури завжди мали абсолютну владу над нижчими. Втім, вона не була здатною відмінити азійські традиції суспільних відносин, а лише породила деякі нові специфічні риси, прикрасила ці відносини псевдodemократичними атрибутами. Другі секретарі ЦК компартій союзних республік (фактично контролери з центру) – росіяни за національністю – далеко не завжди були здатними розібратися у складних стосунках місцевої влади та її внутрішній політиці. І тим більше вони не могли щось змінити в усталених традиціях. Вищі національні еліти, як правило, зберігали абсолютну владу в межах своїх республік та майстерно імітували повну підлеглість Москві.

Як відмічає Д. Фурман, за умови «безмежної відданості Москві та Л. Брежнєву республіканська влада фактично вже отримала «часткову незалежність». Ш. Рашидов, Г. Алієв, Д. Кунаєв та інші були вже не московськими «намісниками» та генерал-губернаторами, а скоріш царьками «васальних держав», що вже набирали

силу. М. Горбачов, який спробував зруйнувати сформовану систему реальної внутрішньої незалежності цих республік, призначивши в Казахстан росіянина Г. Колбіна, отримав непокору, що доводила, як далеко вже зайшли ці, спочатку непомітні процеси» [337;43].

Одночасно, на формування правлячої еліти усіх держав Центральної Азії завжди впливали родоплемінні та місницькі зв'язки і відносини, які фактично легалізовані у всіх без винятку державах Центральної Азії.

Аналіз політичних еліт і їхніх структур належить до найменш досліджуваних на пострадянському просторі проблем. Доступ до інформації в цьому плані обмежується майже виключно неофіційними джерелами. Особливо це стосується країн Центральної Азії.

Сучасна література вживає терміни плем'я (англ. tribe) і клан (англ. clan) відповідно. Клан – це група людей об'єднаних родовою (родинною) або територіальною спільністю походження. Зв'язки або конфлікти всередині клану або між кланами безпосередньо зачіпають певний прошарок людей, які мають доступ до влади, матеріальним цінностям, власності. Інша маса населення залучається до кланових відносин безпосередньо або опосередковано мірою необхідності. Приналежність до клану дає змогу розраховувати на просування по службі, отримання якихось благ, покращення матеріального становища, вирішення власних проблем. Ядро клану в місті складає група родичів по крові та шлюбу, співучнів та особистих друзів лідера, незалежно від їх родоплемінної приналежності, а часом і навіть національності, об'єднаних тривалою сумісною діяльністю у певному регіоні (області).

Останнім часом з'являється багато праць, присвячених дослідженню ролі неформальних інститутів. Наприклад, К. Коллінс у книзі «Логіка кланової політики в Центральній Азії» висуває чотири тези щодо кланової динаміки: 1) клани можуть існувати у сильних державах, особливо якщо вони є організаціями пасивного опору державі, що піддає їх репресіям, але не знищує, даючи їм можливість вижити; 2) у разі зовнішньої загрози клани укладають неформальні угоди, що зміцнює стабільність режиму, особливо в перехідних державах, але не породжує демократичні зміни; 3) ці угоди та наступні моделі переходу, ідеологічні орієнтації лідерів, формально нові політичні інститути мають досить

обмежений, короткочасний вплив на політичні траєкторії; 4) формальні режими дедалі більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Так що клани стають первинним джерелом політичної і економічної влади в міру того, як неформальні зв'язки, клани проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати.

У Центральній Азії застосовується система кланів до Таджикистану або Узбекистану і племінні відносини для Казахстану (жузи), Киргизстану або Туркменистану. Однак повна картина еліт виглядає набагато складнішою.

Після встановлення радянської влади розпочалися корінні перетворення місцевих еліт. Зникли колишні правлячі еліти (світські і релігійні) і поступово з'являлися нові партійні еліти. Однак і нові місцеві чиновники зберігали одночасно зв'язок зі своїми традиційними структурами. В цілому, традиційні усті центральнопівденноазійських суспільств відроджувались та зміцнювались без суттєвої протидії з боку радянської системи. Як зазначає С. Голунов, «в адміністративному апараті та інших сферах знову сформувався підірваний в роки репресій 1930-х порядок, який фактично закріпив за клановими структурами ряд престижних посад» [70].

Розвивається боротьба цих структур вже під «дахом» нової формальної радянської структури. Таким чином створювалася якась гібридна кланова структура на основі традиційних і більш сучасних еліт. Це поєднання стало причиною слабкості формальних інститутів влади в радянській і пострадянській період.

Вплив кланів посилювався у 1950-1970 рр., коли представники національної технічної, творчої та наукової інтелігенції стали залучатися до управління республікою. В СРСР в обставинці постійного дефіциту бюрократичний прошарок, який займався розподілом благ та ресурсів, завжди відігравав особливо важливу роль в житті суспільства, будучи окремим соціальним класом. Всередині самої номенклатури протягом усіх років радянської влади йшла латентна боротьба за владу між різноманітними елітними угрупованнями. В Центральній Азії за своєю суттю радянська номенклатура в багатьох випадках залишилась традиційною східною елітою, сформованою за принципом родоплемінної

або/та регіональної приналежності. У цьому середовищі завжди діяли вертикальні відносини «патронажу», існування та процвітання подібних еліт безпосередньо залежало від того, наскільки близько вони підійшли до ключових позицій у системі розподілу.

Незважаючи на місцеві різновиди можна виокремити кілька типів «кланів» в Центральній Азії, які мають вплив на прийняття рішень у політичній та економічній сферах. Чеський дослідник С. Горак виділяє такі типи еліти в країнах центральноазійського регіону: сімейний тип (найбільш притаманний Казахстану, Киргизстану та Узбекистану), регіональний тип (Туркменистан, післявоєнний Таджикистан, Узбекистан), партійний тип (часто поєднується з сімейним та регіональним типом: діти президентів, релігійні угруповання), економіко-соціальний тип (змішаний тип, який є найбільш багатим і одночасно найменш освіченим. Наприклад, у Туркменистані).

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань – жузів: старшого – «ули» (південний та південно-східний Казахстан); середнього – «орта» (північний, центральний та східний Казахстан) та молодшого – «кіши» (західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно укорінилися у ментальності казахів» [77;3].

Президент Н. Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна належність завжди відіграла суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології» [226;10]. Жузи для казахів одночасно поняття й абстрактне, і реальне. Багато казахів взагалі байдуже ставляться до своєї жузової належності, а іноді й не знають її. Але жузове споріднення може бути інструментом боротьби за отримання влади, завдяки міцним корпоративним зв'язкам.

Формування еліти Казахстану мало чим відрізняється від аналогічного процесу в інших країнах ЦА, втім ряд дослідників вбачають спільні риси у становленні політичної системи Казахстану та України, а по-друге, Казахстан є лідером центрально-

азійського регіону, що робить дослідження внутрішньополітичних та зовнішньополітичних процесів у Казахстані надзвичайно цікавим та актуальним. В Казахстані до 1960 рр. кланові й родоплемінні відносини мали місце та підтримувались на рівні аулу та районів, де кількісно переважало казахське населення, не охоплюючи більш високі рівні держави. Тому казахи, які займали високі партійно-адміністративні посади на рівні міста та вище, не були пов'язані між собою родоплемінними відносинами. Неповищенню кланових відносин на вищому державному рівні сприяло й те, що в Казахстані, як в жодній іншій республіці, був надзвичайно сильним російський вплив.

Конкурентоздатність казахів у всіх сферах суспільного життя починає зростати з середини 60-х рр. А разом з тим формується і національна політична еліта Казахстану й, відповідно з'являється клановий фактор.

Однією з головних причин підвищення конкурентоздатності казахів того періоду слід вважати поступову зміну демографічної ситуації в Казахстані. Почали з'являтися різноманітні казахські еліти (наукова, управлінська, творча тощо). Їхня поява свідчила про зростання ролі казахського етносу в цілому. А надалі вони сприяли зародженню головної еліти – політичної, яка поповнювалась вихідцями з інтелектуальної та творчої казахської інтелігенції.

Поступове зміцнення казахської політичної еліти змінювало співвідношення казахів та росіян у партійно-державній номенклатурі Казахстану на користь представників корінного етносу. «Ці зміни у складі правлячої еліти відбувалися протягом двадцяти років, з середини 60-х до середини 80-х рр., і пов'язані з керівництвом республіканської партійної організації Дінмухамедом Кунаєвим» [140;32].

Наслідком урбанізації стала як поява та розширення казахських еліт, так і розповсюдження кланових відносин в містах. Ці два явища були тісно пов'язані між собою. На думку казахстанського дослідника Р. Кадиржанова «родоплемінний характер зв'язків у казахській еліті підвищував її конкурентоздатність у суперництві з російською номенклатурою, оскільки забезпечував її членам групову підтримку, хоча на боці росіян була підтримка Москви» [140;32].

З кількісним зростанням та зміцненням казахської політичної еліти дедалі більшого значення почала набувати жузова приналежність. «Чим більш високий рівень номенклатурної системи Казахстану включався в кланові відносини, тим більш широка сфера кланової солідарності була необхідна для освоєння цього рівня. Якщо на рівні аулу або сільського району вирішальну роль відігравали родові зв'язки та відносини, то на вищому партійно-державному рівні номенклатурної системи працювали жузові зв'язки та відносини, а також міжжузове регулювання та узгодження» [140;32].

Описуючи історичну еволюцію кланово-трайбалістської структури казахської політичної еліти в радянський та пострадянський періоди розвитку Казахстану, Р. Кадиржанов пише: «Намагаючись регулювати міжжузові відносини в казахській правлячій еліті, союзний центр здійснював своєрідну ротацію кадрів, направляючи представника одного жузу першим секретарем обкому партії до області, що знаходилась на території іншого жузу. Як людина стороння, новий керівник області повинен був виступати в ролі арбітра та стороннього регулятора племінних та міжжузових відносин в цьому регіоні» [140;87].

Говорячи про кланові відносини в пострадянський період, можна зробити висновок, що хоча Казахстан почав реформування своєї соціально-політичної системи, проте ця традиційна сфера життя казахстанського суспільства в ході модернізації не лише не послабшала, але й посилилась. Кланові відносини як різновид патрон-клієнтних відносин почали охоплювати не лише сферу політики, але й економіку, культуру тощо.

В політичному житті спостерігалися дві тенденції – підвищення рівня та впливу казахів у правлячій еліті та зростання кланового фактору у відносинах всередині казахської частини еліти. Падіння комуністичного режиму та різке послаблення російського впливу, з одного боку, зростання національної свідомості та набуття суверенітету, з іншого, сприяли посиленню клановості у формування та функціонування політичної еліти Казахстану. Професор А. Нисанбаєв зазначив з цього приводу, що «в умовах здійснення приватизації та формування національної державності у нас знову загострилась проблема трайбалізму як одного із видів внутрішньоетнічної дезінтеграції казахського етносу, гальма на

шляхах консолідації всієї казахської нації як основного суб'єкта трансформації та вирішення проблем соціальної модернізації казахстанського суспільства» [237;21]. «Всесилля влади, корпоративність, кланові зв'язки у вигляді патронажно-клієнтських відносин – ось характерні риси всіх східних суспільств. Подібна специфіка етнополітичної структури є елементом загальної культури відносин в казахському суспільстві» [238;387], – резюмує А. Нисанбаєв.

Однією з важливих функцій казахстанських лідерів завжди була арбітражна регуляція міжплеменних та міжжузових відносин. Як зазначає Президент Н. Назарбаєв, «демократизація суспільного життя, певна самостійність регіонів почали використовуватись як важелі монопольного контролю над ресурсами місцевої еліти. Різноманітні форми родового протекціонізму, родових та територіальних лобі, почасти проявляються у владних структурах, у фінансовій та комерційній сферах. В цілому родоплеменна ідеологія – це небезпечна форма внутрішньонаціональної дезінтеграції та дезорієнтації. Тому одним з лейтмотивів державної ідеології повинно стати подолання родових стереотипів» [226;197-198].

Професор А.Нисанбаєв так описує регуляцію міжплеменних та міжжузових відносин в сучасному казахстанському суспільстві: «Одним із принципів функціонування влади в казахському суспільстві є установка на компроміс та політичне балансування. Іншими словами, діяльність та суперництво різноманітних політичних угруповань за кадрову розстановку у вищому ешелоні державної влади, як правило, відбувається в атмосфері повної тьмності через компромісне мислення самих суб'єктів влади, що, у свою чергу, підштовхує учасників політичного процесу до досягнення консенсусу або до підписання якоїсь «джентльменської угоди», що чітко визначає правила поведінки кожного «гравця». Тому, для того, щоб краще зрозуміти характер влади у Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію їхніх цінностей, політичні традиції та їхні ролі в житті сучасного Казахстану» [238;386].

Таким чином, соціальна реальність перехідного періоду Казахстану «складається під впливом трьох різноспрямованих і в той же час взаємопов'язаних факторів: традиційної кланово-трайбалістської структури казахського етнічного соціуму; наслідків

радянської соціально-політичної системи: нових реалій пострадянського розвитку республіки» [139;28].

У зміні еліт важливим є також рівень ієрархії: чим він вищий, тим більш значним та вагомим для країни в цілому може бути її оновлення. Нарешті, зміна політичних еліт можлива лише за наявності в країні контреліти, організованої опозиції. В перехідний період правляча еліта, як і вся соціальна реальність посткомуністичного суспільства, несе на собі риси перехідності, суперечливості. За своїми соціологічними характеристиками сьогоднішня еліта більше відповідає цілям реформ, ніж її радянська попередниця.

В той же час нова еліта наслідує старі номенклатурні засоби рекрутації кадрів, а у здійсненні реформ виконавчі органи, що сконцентрували в своїх руках усю владу, й дотепер спираються на адміністративно-бюрократичні методи управління.

Сучасна казахстанська еліта стає дедалі більш однорідною в своєму національному складі, ніж попередня еліта. Цьому сприяє, з одного боку, зниження російського впливу в Казахстані, а з іншого у зміцненні позицій етнократичної еліти велику роль відіграють кланово-трайбалістські засоби просування кадрів.

За багатьма характеристиками правляча еліта сучасного Казахстану є типовою посткомуністичною елітою нових незалежних держав. Із здобуттям незалежності Казахстану в складі його правлячої еліти з'являються нові зағони, що є характерними для суверенної держави – дипломатична, військова тощо. Частково вони поповнюються за рахунок казахів, що повернулися в Казахстан з центральних керівних органів СРСР. Проте ядро правлячої еліти після незалежності не змінилося.

Казахські дослідники вважають, що революційний період трансформації еліти в Казахстані завершився у 1992 р. Тоді в республіці відбувалося формування структур влади, насамперед виконавчої та судової. Змінюючи один одного на вищих керівних посадах, кадри переміщуються не лише у вертикальному, але й в горизонтальному напрямку: з виконавчої влади в законодавчу, в дипломатичну еліту, регіональну тощо. Причому на перше місце висуваються не професійні якості, а особлива відданість керівництву та політична доцільність поточного моменту. Тим самим,

в правлячій еліті спостерігається характерна для номенклатурної системи внутрішня ротація її членів.

Не дивлячись на збереження в сучасному Казахстані номенклатурної системи формування правлячої еліти, можна, втім, стверджувати, що вона не є тотожною системі партноменклатури радянського періоду. Спостерігається ієрархічна побудова сучасної казахської правлячої еліти, проте сама ієрархія не має чітких рис та структури радянської партноменклатури.

Незважаючи на величезні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р. Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким, і Н. Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому президенту, яка б могла отримати суттєву підтримку населення всієї країни. Як зазначає Р. Джангужин, «Зі всією впевненістю можна стверджувати, що в сьогоденньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії» [87;36].

Треба відмітити, що Президент Казахстану Н. Назарбаєв ще у 1996 р. підкреслив демократичний потенціал, що міститься у традиційних інститутах: безумовною є «перевага різноманітних форм, що спираються на стійкі корпоративно-колективістські традиції: рід, община, каста, етнос, конфесія, інститут старійшин. Вони утруднюють формування демократії західного типу в традиційних суспільствах. Але разом з тим архаїчні інститути несподіваним чином можуть сприяти укріпленню демократії» [225].

Таким чином, основні вектори розвитку політичного процесу сучасного казахстанського суспільства полягають не у протиборстві демократичних та авторитарних тенденцій, а є складним переплетінням тенденцій орієнтації та модернізації. Участь в політичному житті здійснюється населенням через формування політичної еліти з представників різних кланів та сімей.

Говорячи про політичну еліту в країнах Центральної Азії, неможливо не зважати на особливості сприйняття в цьому регіоні

верховної влади та її уособлення. Без усвідомлення особливостей менталітету важко зрозуміти принципи побудови всієї політичної системи в Центральній Азії. Так, Б. Майлибаєв вважає «... інститут казахстанського Президента історичним спадкоємцем ханської влади, яка, в свою чергу, мала величезний демократичний потенціал» [203;453]. І далі: «Персоналізація президентської влади в Казахстані в політичному плані спирається на авторитет Президента серед парламентської більшості, неформальним лідером якої він є. Мова йде не про підтримку, яка досягається фракціями в результаті процедурного консенсусу, а про підтримку політичної волі глави держави» [203;445].

Щодо ставлення до еліти, то Б. Майлибаєв бачить різницю між ханом та Президентом в тому, що «хан є результатом елітного консенсусу, Президент сам формує та регулює взаємодію еліт» [203;452]. Цікаво, що в казахстанських засобах масової інформації висловлювалась думка про створення в Казахстані трипартійної системи, в якій системоутворююча взаємодія здійснювалася б між трьома традиційними казахськими жузами.

Клани в Узбекистані сформувались на основі територіальної спільноти приблизно наприкінці ХІХ – початку ХХ стет. Гостре міжкланове суперництво всередині правлячої еліти відбувалося ще у 1920-1930-х рр. У передвоєнний період остаточно сформувався поділ узбеків за територіальною ознакою. У радянський період союзне керівництво шляхом кадрової політики встановило й підтримувало чіткий баланс кланових угруповань у партійно-державному апараті Узбецької РСР. При цьому зміна партійного керівника республіки, як правило, супроводжувалася кадровими переміщеннями на користь певних кланів.

Найбільш радикальними заходами кадрової політики по стосовно Узбекистану можна назвати політичні репресії другої половини 30-х рр. і кампанію по боротьбі з корупцією в 1983-1988 рр., у ході яких відбулися істотні "чистки" кадрів.

Дослідники суспільно-політичних процесів в Узбекистані до цих пір не мають спільної думки щодо кількості кланів узбецького суспільства: зазвичай виділяють три, шість або дев'ять різних кланів. Перший варіант пов'язаний з історією формування узбецького етносу із трьох послідовних потоків тюркомовних мігрантів у Середню Азію й розрізняє хорезмійців, південних узбе-

ків і жителів Ферганської долини. У другому варіанті йдеться про ферганський, ташкентський, самаркандський, бухарський, хорезмський клани та клан «суркаш» (утворений на межі Сурхандар'їнської й Кашкадар'їнської областей). В останньому варіанті єдиний «долинний» клан ділять ще на три складові – наманганську, андижанську і, власне, ферганську. Також виділяється в особливу групу джизакський клан. Населення кожного з цих регіонів має соціокультурні відмінності, що обумовлено їхнім самостійним історико-географічним розвитком. Відповідно в кожному з цих регіонів склався свій тип політичної еліти.

Основу цих кланів у минулому становила місцева господарсько-політична еліта конкретного регіону. Незважаючи на соціальні потрясіння, викликані поваленням Російської імперії й утворенням СРСР, клани збереглися й продовжували залишатися важливим фактором внутрішньої політики. Вплив кланів посилювався у 60-70 рр. після того, як представники національної технічної, творчої й наукової інтелігенції активно стали залучатися до управління республікою. Явище клановості в Узбекистані відбиває специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації місцевого населення – формування узбецьких націй – процесу, що значно прискорився після здобуття незалежності в 1991 р. Але цей процес поки ще далекий від завершення.

І. Карімов взяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої – не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Як зазначає сам Президент Узбекистану: «Коли на ґрунті родинного, територіального або етнічного принципу в державних або інших структурах формуються утворення (частіш за все неформальні), в основу яких покладені вузькогрупові інтереси, і саме ці інтереси висувуються на перший план – не на користь спільній справі, не на користь інтересам загальнодержавним, загальнонародним, коли заради досягнення своїх цілей подібні утворення намагаються просувати своїх членів в існуючій державній, владній та іншій ієрархії, тоді це стає небезпечним. Тоді треба говорити про місництво та кла-

новість як про реальну загрозу стабільності та безпеки суспільства» [147;95].

Втім, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані досі відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М. Соліх та А. Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як зайнялися політикою, через певні причини були позбавлені кланової підтримки.

Формування політичної еліти в Киргизстані відрізняється від аналогічного процесу в інших країнах центральноазійського регіону насамперед дещо штучним «вироснуванням» політичного класу країни. Вважається, що зародження сучасної киргизької держави почалося понад 150 років назад. Уже тоді киргизький народ складався з багатьох родоплемінних утворень, що кочували всією територією Центральної Азії. Навіть сьогодні кожен киргиз може встановити свій родовід до першого коліна. На той час вже мала місце родоплемінна знать або, іншими словами, політична еліта киргизів як найбільш освічена та впливова частина місцевого населення. Їхні нащадки отримували освіту в російських містах й надалі склали політичну еліту киргизів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Проте після революції 1917 р. в Росії, епоха киргизьких баїв та манапів – тогочасної політичної еліти – завершилася.

Після встановлення радянської влади формування політичної еліти киргизів почало відбуватися абсолютно за іншими принципами. В основному, з прошарків бідняків, що стали на бік революції. Саме тоді класова боротьба замінила національні ментальні цінності киргизів – родоплемінні відносини, місництво, земляцтво та регіоналізм. При формуванні радянської еліти киргизів основний упор був зроблений на вихованців інтернатів та дитбудинків, які зростали надто далекими від традиційного виховання. Поступово регіональний фактор втратив офіційний політичний вплив, хоча широко використовувався партійними лідерами республіки для зміцнення своїх позицій на місцях.

В пострадянський період ситуація почала кардинально змінюватися. Це був момент, коли вперше чітко проявилися такі

поняття, як регіоналізм та клановість, що збереглися з давнини. Тоді виділилися дві її головні складові: «Північ», і «Південь». Як довели наступні роки після незалежності Киргизстану, регіональне розмежування киргизського суспільства повністю збереглося, не дивлячись на багаторічний радянський вплив. Період правління А. Акаєва став особливо сприятливим часом для формування нової політичної еліти Киргизстану, яка була вибудувана за кланово-сімейними принципами та об'єднувала в своїх лавах представників північних родів, які й склали її кістяк.

Сьогодні південний регіон охоплює території Ошської, Джалал-Абадської та Баткенської областей, а північний регіон включає території Чуйської, Таласької, Іссик-Кульської та Наринської областей. Даний розподіл відбувся виключно географічно: два регіони виявилися розділеними важко прохідними гірськими хребтами та масивами. Навіть зараз північ та південь країни поєднує лише один сучасний автошлях Бішкек-Ош, який визнаний стратегічним і реконструюється на кошти міжнародних фінансових інститутів. Як наслідок політичний та культурно-економічний зв'язки між півднем та північчю країни завжди були обмеженими. Ведення господарства, економічні та політичні відносини, а також менталітет мешканців півдня формувалися навколо та під впливом Ферганської долини, а життя мешканців півночі – залежало від Чуйської долини. Їхні звичаї різняться між собою донині.

Сьогодні клановість відіграє ключову роль в державному управлінні Киргизстану, і у владі вона представлена в основному представниками півдня – і колишній президент К. Бакієв і голова уряду перехідного період Р. Отунбаєва – вихідці з південного Ошу.

Говорячи про становлення сучасної політичної еліти Киргизстану, можна зробити два висновки. По-перше, в радянський період відбулася лише консервація родо-племінних відносин, які не лише відродилися, але й отримали новий поштовх після проголошення незалежності Киргизстану.

По-друге, формування сучасної політичної еліти Киргизстану досі має ознаки особистої відданості, родоплемінної ідентичності та клановості. «Головна проблема Киргизії в тому, що це – державний проект, який фактично так і не здійснився» [216]. Киргизька еліта, здатна згуртувати суспільство, практично відсутня і є великою кількістю окремих груп та кланів.

Формування еліти у Таджикистані відбувалося, як зазначалося, на регіональній основі. Цей процес обумовлений складним історичним минулим, пов'язаним з територіальним поділом країни та недавною громадянською війною, яка фактично розділила південь та північ республіки.

Як і в інших центральноазійських державах, традиційні інститути в Таджикистані протягом семи десяти років радянської влади залишилися майже без змін. Так, автори аналітичного огляду «Громадські рухи у Таджикистані», що був підготовлений у 1990 р., стверджували, що «реально родоплемінні відносини не зникли. В умовах сучасного Таджикистану продовжують діяти типові феодално-патріархальні відносини. Зберігається відповідний тип свідомості, в якому елементи східної деспотії співіснують з сучасними цінностями. Цей тип свідомості не заважає, наприклад, масам таджицької молоді брати участь у різноманітних громадських організаціях, в яких вона задіяна практично уся. Одних комсомольців тут понад 700 тис. і практично немає відсотка виходу з лав. Подібно тому, як багато віків населення Середньої Азії платило державі податки, займаючись автономно власним господарством, сьогодні сільська молодь – складовий елемент «традиційного» суспільства – платить членські внески і залишається переважно глибоко релігійною, як і належить членам цього суспільства» [176].

До 1990-х рр. в республіці склалися чотири основні номенклатурні угруповання – ходжентсько-ленінабадське, гармське, кулябське та бадахшанське. Поява в цій ситуації політичних партій різко ускладнила боротьбу між регіональними номенклатурними угрупованнями. Правляче з 1947 р. ленінабадське номенклатурне угруповання на момент розпаду СРСР уже не користувалося підтримкою та популярністю на півдні республіки, правлячий клан був не здатний контролювати республіку одноосібно. Внаслідок цього в республіці склалися два військово-політичні союзи: з одного боку, гармсько-бадахшанський, а з іншого – ленінабадсько-кулябський альянси. Це була свого роду політична рівновага сил, коли жодна зі сторін не мала вирішальної переваги, але не втрачала надії добитися остаточної перемоги, а отже, не збиралася поступатись. «Таким чином, конфлікт еліт привів країну до громадянської війни. Підписання договору про мир у липні

1997 р. стало результатом необхідного компромісу між ворогуючими елітами. Разом з тим, процес даного співробітництва знаходиться лише на самому початку свого розвитку, і дисбаланс влади ще далеко не подоланий» [222;2].

Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною частиною місцевого політичного та соціально-економічного життя й залишаються такими у найближчій перспективі. Як зазначає Х. Ідієв. «розпад основоположних форм організації життя таджицького суспільства у 90-і роки поставив перед його інтелектуальною елітою необхідність пошуку шляхів конструювання зовсім іншої інституціональної структури суспільства, структури соціальності соціуму і вироблення відповідних методологічних парадигм у осмисленні перетворень, що відбуваються в суспільстві» [126;29].

Таджицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довго керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою [222;2].

В Туркменістані національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Туркменістан – єдина пострадянська країна, яка має яскраво виражений племінний поділ. Нараховується біля 30 племен, найбільш великих – п'ять. Племена мають чіткі географічні ареали розміщення, «власні» землі. Відповідно з ними республіка розділена на п'ять великий областей – вelayatів» [137].

Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудрське), чарджоузське (ерсарі), ташаузське угруповання (північні йомуди). В сьогоднішніх умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменістані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Представники усіх племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчувають дискримінацію. Важко спрогнозувати, коли саме почнеться

період перегрупування сил в туркменському суспільстві і чи відбудеться взагалі. Можливий і інший сценарій розвитку подій, коли візьмуть гору групові, корпоративні інтереси багатих кланів і нова еліта забуде про свою племінну і навіть національну належність та оформиться в єдиний впливовий владний клас.

Перед політичними самими елітами Центральної Азії гостро стоїть проблема збереження рівноваги між різними угрупованнями: жузами, кланами, родами. Отже, протягом тривалого часу буде зберігатися взаємодія демократичних та авторитарних елементів та функціонування президентських режимів в цих державах. І стабільність в цьому регіоні може бути збережена завдяки виваженій політиці як лідерів країн, так і їхнього політичного класу. «...Етнічні й темпові ризики можуть бути мінімізовані тільки за жорсткого стилю правління. Цю думку підтверджує стабільна ситуація у Туркменістані, встановлена навіть за наявності високої конкуренції общин усередині країни» [6;91].

Український дослідник В. Ткаченко зауважує, що «сотні років панування на території Центральної Азії різних народів та культур, а також вплив індійської, близькосхідної та китайської цивілізацій внаслідок караванної торгівлі по Великому шовковому шляху, потім російське та радянське панування залишили свій унікальний вплив на формування своєрідних політичних моделей державного устрою Центральної Азії, її сучасних незалежних держав» [307;185]. Тому при дослідженні процесів трансформації в країнах регіону необхідно враховувати багато складових як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Вибір форсованої стратегії перемін у більшості пострадянських країн Центральної Азії ініціювався «згори». При цьому, слабкість державних інститутів і громадянського суспільства, міжетнічні протиріччя, розбіжності, пов'язані з розподілом води і землі тощо, стимулювали, певною мірою, схильність влади до авторитаризму. Тому в політичних системах перехідних суспільств важливо передбачити демократичні механізми, спроможні протистояти авторитаризму. Декларація майже усіх країн ЦА курсу на парламентські республіки, хоча й не гарантує миттєві демократичні трансформації, але, на наш погляд, встановлює певні планки для органів влади та самих лідерів країн у процесі модернізації.

Незважаючи на значні зміни, що відбулися за роки реформ у політичній і соціально-економічній сферах, лишаються невикористаними можливості в економіці, так і в політичній організації суспільства. Головна проблема – це порушення рівноваги між виконавчою і законодавчою гілками влади. Управлінська й економічна влада, як і раніше, зосереджується в руках виконавчих органів. Повноваження парламенту і судів досі обмежуються. Представники центральних органів влади, в чіьму розпорядженні зосереджується значна частина адміністративно-правових та економічних ресурсів суспільства, впливають на зміст нормативно-правового простору і вибір сценаріїв розвитку суспільства і держави.

Але головною загрозою для політичної системи, зокрема, та в цілому – для існування державності, є бідність населення. А вона, безумовно, стає першопричиною для некерованих бунтів, як це стало в Киргизстані. Висновки з цього уроку, безумовно, будуть зроблені. Але хотілося б, щоб результатом стало не посилення репресивних заходів проти власного народу, а реальне поліпшення його життя.

§ 2. Процес становлення і функціонування інститутів громадянського суспільства

Ідеологічні, економічні, соціальні і політичні перехідні процеси, що розгорнулися на посткомуністичному просторі, насамперед вимагали переосмислення значення прав і свобод людини, реалізації їхніх інтересів, а у більш широкому сенсі – впровадження інститутів громадянського суспільства. Більшість країн привели національне законодавство у відповідність з міжнародними стандартами, створили правозахисні інститути тощо. Хоча темпи ратифікації міжнародних актів і зміст узятих міжнародних зобов'язань були різними для кожної держави, в цілому це стало позитивною тенденцією. Найважливіші права і свободи поступово набували характеру основних цінностей, стають невід'ємним елементом інституціональної системи суспільства, що трансформується. Проте, більшість громадян пострадянських країн не вважала демократичні цінності реальним інструментом вирішення гострих суспільних проблем. Більше того, як вважає Г. Акмам-

бетов, посткомуністичне суспільство містить у собі могутній внутрішній потенціал антигромадянського суспільства, що, за певних обставин і прорахунків у реформаторській політиці, може вийти назовні [10]. Обмеженість громадянського життя державна влада компенсувала впровадженням політичного життя «згори».

Для країн центральноазійського регіону здобуття незалежності стало не лише якісно новим періодом в суспільно-політичному, соціальному та економічному розвитку. Характерною ознакою трансформаційних процесів у країнах ЦА є повернення до традиційних звичаїв, які тією або іншою мірою накладаються на сучасні демократичні інституції. Це створює особливу базу як для державного будівництва, так і для реалізації принципів громадянського суспільства.

На думку багатьох фахівців, саме громадянське суспільство є класичним прикладом дії самоорганізаційних механізмів, коли держава може створити лише необхідні умови, але не може замість громадян створити саму систему. Це пов'язано з тим, що основою самоорганізації в громадянському суспільстві є приватна ініціатива і приватні інтереси особи. У самих визначеннях громадянського суспільства ключовим словом є самоорганізація, що показує її системоутворюючий характер. Вітчизняний дослідник О. Романюк підкреслює, що за своєю сутністю громадянське суспільство – це соціальний простір, в якому відносини між людьми не регулюються державною владою, де громадяни взаємодіють між собою як політичні незалежні суб'єкти. Громадянське суспільство, – зазначає він, – це простір громадянської самоорганізації суспільного життя. Інше визначення має більш розгорнутий характер: громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Російські вчені підкреслюють, що громадянське суспільство існує там і тоді, де і коли економічно і політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності і забезпечують свої інтереси шляхом самоорганізації. Таким чином, самоорганізація на різних рівнях суспільного життя і становить сутність громадянського суспільства як системи перш за все горизонтальних зв'язків.

Таким чином, демократична самоорганізація в демократичному суспільстві базується на взаємодії вільних від державного диктату власників засобів виробництва і капіталів, які змушені для захисту своїх інтересів створювати партії, громадські організації та групи тиску. Функціонування громадянського суспільства вимагає реальних суверенних суб'єктів економіки і політики. Такими можуть бути лише різні суб'єкти приватної власності. Поза приватною власністю, поза децентралізацією власності в суспільстві громадянська та політична суб'єктивність особистості є ілюзорною. Лише різні суб'єкти власності, насамперед власник своєї робочої сили, свого творчого потенціалу, може бути громадянином та учасником політичного процесу. Таким чином, ринок товарів, капіталів, робочої сили, інформації – найважливіша умова формування громадянського суспільства. Але це повинен бути не рестрибутивний «ринок» із монополією посередників, а виробничо-ринкова система з різноманітними, перш за все, приватними формами власності.

До інститутів громадянського суспільства фахівці відносять:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади;
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (як-от: суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);
- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [248;453].

Окрім того, до інститутів громадянського суспільства відносять сім'ю, різноманітні заклади освіти, церкву, приватну власність, інститут багатопартійності, ЗМІ, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, які забезпечують економіч-

ні, професійні, культурні, політичні та інші інтереси і потреби різних соціальних верств, груп та індивідів» [19].

Демократичні перетворення на всьому пострадянському просторі почалися з 90-х рр. минулого сторіччя. Серед перших інститутів громадянського суспільства активного розвитку набирають некомерційні неурядові організації (НУО). Держави Центральної Азії, не дивлячись на особливості свого політичного, економічного розвитку та специфіку культурного поля, не стали виключенням у розбудові цього інституту громадянського суспільства. Рік у рік кількість НУО в цих країнах збільшується, ведеться підготовка спеціалістів, організовуються конференції, семінари тощо. Ставлення до НУО різних соціальних груп та влади в центрально-азійському регіоні має багато спільного. Зокрема, спостерігається повсюдне переконання, що для просування демократії необхідним є створення НУО, яке закріплюється в законах та державних програмах, а з другого боку необізнаність та підозра стосовно діяльності НУО є масовим явищем. Втім, неурядові організації є і багато з них успішно функціонують.

Поява та еволюція НУО обумовлені специфікою соціально-політичного розвитку країни та особливостями його окремих еволюційних етапів. Важливо відмітити, що НУО, так само як і інші інститути громадянського суспільства, виникають тоді, коли є функціональна потреба в їхньому існуванні. В країнах Центральної Азії неурядові організації насамперед правлять за ілюстрацію до демократичних гасел.

Існують різні думки щодо правової держави та громадянського суспільства у Казахстані. Часто ці думки протилежні одна одній. Наприклад, є твердження, що громадянське суспільство існує майже від часів Чингісхана. Інші дослідники твердять, що в Казахстані громадянського суспільства не було й не буде ніколи, що це недосяжна мета.

Втім, розвиток громадянського суспільства та його інститутів, зокрема некомерційних неурядових організацій, є одним з важливих показників політичної модернізації Казахстану. На сьогоднішній день серед країн центральноазійського регіону Казахстан лідирує за кількістю та якістю проведених модернізаційних перетворень, спрямованих на розвиток інститутів громадянського суспільства [194].

Формування перших інститутів громадянського суспільства в Казахстані відноситься до кінця 1980-х – початку 1990-х рр., коли почався перший етап розвитку громадянського суспільства в посттоталітарних умовах. Докорінні реформи в економічній, політичній та соціальній сферах, що почалися тоді, стимулювали створення громадських об'єднань для захисту прав та інтересів різноманітних соціальних груп. Одними з перших в Казахстані з'явилися профспілки, які представляли інтереси робітників недержавного сектору економіки.

На початку 1990-х рр. за ініціативою низки організацій була здійснена успішна спроба створення Коаліції соціального захисту, в рамках якої за стіл переговорів сіло 28 різноманітних організацій, партій, рухів, які розпочали спільну роботу з ліквідації гострих суспільних проблем шляхом їхнього обговорення, пошуку механізмів їхнього вирішення на консолідованій основі. Ці роки характеризувались певним відходом держави від безумовного домінування на інформаційному просторі та розвитком недержавних засобів масової інформації.

Другий етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно відносять на середину 1990-х рр., коли чітко визначилась профільна спрямованість діяльності громадських формувань цієї країни. Президентом Казахстану Н. Назарбаєвим в грудні 1994 р. було підписано постанову про створення республіканської тристоронньої комісії з соціального партнерства у сфері соціально-економічних та трудових відносин.

Створенню правового поля для утворення та функціонування партій та рухів і, відповідно, подальшого розвитку партійної системи країни сприяло ухвалення в 1995 р. Конституції РК та в 1996 р. законів «Про громадські об'єднання» та «Про політичні партії». В цей період активний розвиток отримали національні культурні центри, які об'єдналися в Асамблею народів Казахстану. Міжетнічна злагода стала фундаментом, який дав змогу забезпечити проведення ринкових реформ в країні.

Третій етап розвитку громадянського суспільства в Казахстані умовно починається з кінця 1990-х рр. та позначений професіоналізацією діяльності громадських структур. Різноманітні НУО, асоціації, союзи стали більш спеціалізованими. Окрім цього, внесення парламентом країни 7 жовтня 1998 р. змін та доповнень в

Конституцію РК, передбачали введення до виборчої системи республіки виборів за партійними списками і прискорили процеси партійного будівництва.

Для четвертого етапу в розвитку громадянських інститутів характерно створення та розвиток системи більш ефективної взаємодії неурядового сектору з органами влади всіх рівнів в інтересах суспільства. Цей етап починається з жовтня 2003 р., коли був проведений перший Громадянський форум за участю президента Н. Назарбаєва. Після форуму відбулося прийняття плану заходів щодо реалізації розвитку громадянського суспільства, прийнятого на форумі. Була розпочата робота зі створення довготермінових стійких механізмів партнерства «влада-суспільство». Підготовлений і у квітні 2005 р. прийнятий Закон «Про державне соціальне замовлення» відкрив принципово нову систему взаємовідносин органів влади та НУО.

У 2005 р. була представлена Концепція розвитку громадянського суспільства в Республіці Казахстан (2006-2007 рр.), яка впроваджувала цілий комплекс заходів з розвитку громадянського суспільства. Зокрема, передбачалося, що починаючи з 2011 р., розвиток інститутів громадянського суспільства набуде системного характеру, а норми та цінності громадянського суспільства укоріняться у суспільній свідомості та ввійдуть у повсякденну практику.

На сьогоднішній день неурядові організації в Казахстані вже виконують роль посередників між державою й громадянами, беруть на себе деякі функції соціальних перетворень у суспільстві, вносять певний вклад у рішення різних проблем соціальної сфери. Основними досягненнями казахстанських НУО є: цільова спрямованість допомоги, розвиток громадянської активності населення, а також моральна підтримка соціально вразливим групам населення.

У Казахстані зареєстровані і діють 5820 неурядових організацій, 3340 громадських фондів, 1072 асоціації юридичних осіб, 471 національно-культурне об'єднання, 3340 релігійних об'єднань, що представляють більше ніж 40 релігійних конфесій.

Кількість НУО є набагато більшою в економічно та культурно розвинених центрах країни: в Астані, Алмати, Карагандинській та Східно-Казахстанській областях, а також у Південно-Ка-

захстанській. Так, у м.Алмати зареєстровано 2823 неурядові організації, що складає 60% НУО по республіці. Інша ситуація в сільській місцевості.

Але при загальному зростанні чисельності НУО спостерігається тенденція до зниження кількості реально діючих організацій. За деякими даними з усіх зареєстрованих НУО на сьогоднішній день працює лише третина від загальної кількості. Так, незважаючи на численність НУО в Казахстані, в цілому розвиток неурядового сектора в країні є не настільки масштабним. Істотного зростання ролі НУО в рішенні соціально значимих проблем суспільства не спостерігається. Не спостерігається також і взаємодії НУО з органами державної влади. Залишається неналагодженим механізм соціального партнерства. Незважаючи на деяке зростання громадянської самоорганізації, що виражається у збільшенні числа громадських організацій, їхній якісний рівень досить низький і охоплення ними широких соціальних верств незначне.

Процес усвідомлення суспільством і державою високої ролі громадянських інститутів йде повільно. Не останню роль тут відіграє недостатня якісна організаційно-практична підтримка НУО державою. Крім того, у порівнянні з розвиненими країнами державне фінансування НУО в Казахстані недостатньо розвинене. Поряд з цим спрямованість діяльності НУО в Казахстані багато в чому визначається інтересами міжнародних організацій, які є основним джерелом їхнього фінансування. Поки реально відсутні легітимні й взаємовигідні механізми взаємодії сектора НУО з комерційним сектором.

Перспективним з погляду зміцнення громадянського суспільства в Казахстані, як і в інших країнах Центральної Азії, представляється розвиток організаційно сильних і вільних засобів масової інформації. І хоча в цьому напрямку за минулі роки зроблено чимало, в розвитку інформаційного простору країни намітився ряд негативних тенденцій.

В першу чергу звертає на себе увагу процес поступової монополізації інформаційного ринку країни. На сьогодні ситуація, коли ЗМІ є виразниками інтересів тих або інших зацікавлених груп, досить характерна для інформаційного поля Казахстану. Багато в чому це відбувається тому, що довгий час залишався зако-

нодавчо не закріпленим механізм забезпечення рівноваги свободи ЗМІ та їхньої відповідальності перед суспільством.

Крім того, останніми роками в Казахстані загострилися дискусії навколо прийняття нового закону, що регулював би діяльність ЗМІ. Прагнення держави до більшої зарегульованості ЗМІ, що відбулося в проекті нового закону, було негативно сприйняте з боку частини журналістського співтовариства, викликало суперечки і серед законодавців стосовно їхнього ставлення до свободи слова, що призвело до створення альтернативних законопроектів.

Поряд зі зміцненням найбільш конкурентоспроможних партій, НУО й ЗМІ, у період впровадження ринкових механізмів задля політичної взаємодії представляється важливим відродження одного з найбільш соціально орієнтованих інститутів громадянського суспільства – профспілкових організацій.

Відродження ролі профспілкових організацій має велике значення для розвитку повноцінного громадянського суспільства в Казахстані. Це обумовлено тим, що з лібералізацією в країні суспільно-політичних відносин істотно знизилася соціальна захищеність найманої робочої сили. Зокрема, сьогодні з 7,5 млн. економічно активного населення в Казахстані 1/3 перебуває в «тіньових» відносинах і, відповідно, не захищена на ринку праці.

На жаль, рівень впливу вільних профспілок протягом останніх років значно знизився і зараз є несуттєвим. На хвилі перебудовчих процесів наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. відносно незалежність від правлячої КПРС знайшли й так звані «офіційні» профспілки. У жовтні 1990 р. на 24-м з'їзді профспілок Казахської РСР була створена Федерація профспілок Казахстану, у яку об'єдналися 32 галузевих профспілки й 19 обласних рад профспілок.

Однією з головних причин того, що «офіційні» профспілки у Казахстані не реформуються, є відсутність механізмів і навичок реальної роботи в ринкових умовах. На думку ряду експертів, між незалежними й «офіційними» профспілками спостерігається постійна конфронтація. Розбіжності проявляються, насамперед, у ставленні до дій влади та у формах і методах роботи із захисту інтересів робітників. Найбільш суперечливим питанням між ними є проблема профспілкової власності. Якщо «офіційні» профспілки претендують на збереження за ними всієї власності, що перебуває в їхньому розпорядженні ще з радянських часів, то неза-

лежні профспілки виступають за передачу профспілкової власності, що вважалася в СРСР загальнонародною, державі. Крім того, ці відносини обтяжені амбіціями лідерів з обох боків.

Зараз в Казахстані офіційно зареєстровані й діють три національних профспілкових центри: Федерація профспілок Казахстану, Конфедерація вільних профспілок Казахстану й Казахстанський профспілковий центр. Крім об'єднаних у вищезгадані три республіканських профцентри, в країні зареєстровані як самостійні юридичні особи і діють багато інших профспілок. Сьогодні як великі профспілкові рухи, так і малі центри не об'єднані в рамках загальної системи взаємодії, що значною мірою знижує ефективність впливу профспілок на казахстанському ринку праці.

Таким чином, можна стверджувати, що в теоретичній площині відбувається декларація, законодавче затвердження та певна пропаганда інститутів громадянського суспільства. Але умови його функціонування вимагають подальшого вдосконалення в практичній площині.

Говорячи про неурядові об'єднання Узбекистану, слід зазначити, що ставлення до НУО в цій країні цілковито відображають позицію влади до будь-якого іншого інституту громадянського суспільства і напряду залежить від проголошених на конкретний історичний момент національних інтересів. Загострення відносин з Заходом після подій в Андижані призвело до закриття багатьох НУО, і, навпаки, потепління відносин з США відкриває шляхи для співпраці з іноземними фондами. Американський дослідник Ф. Старр взагалі висловив підтримку позиції влади Узбекистану щодо НУО: «Я розумію певну стурбованість уряду Узбекистану цим питанням (діяльність НУО – Л.Т.). Деякі міжнародні НУО припустили серйозні помилки у своїй роботі в Узбекистані, зайву політизацію у своїй діяльності [335].

Останнім часом, в Узбекистані відбувся ряд заходів за участю представників міжнародних неурядових організацій, діяльність яких в Узбекистані була призупинена у 2005-2007 рр. Загалом після травня 2005 р. було закрито більше 300 неурядових організацій та фондів. Фактично зараз в Узбекистан повернулися наступні організації: ICNL (International Center for Non-Profit Law) – Міжнародний центр некомерційного права, Міжнародний Червоний хрест, "Хьюман Райтс Вотч" (Human Rights Watch) та

INTRAC – Британський міжнародний центр тренінгів та неурядових досліджень.

Нині в Узбекистані функціонує близько 5 тис. недержавних некомерційних організацій, в тому числі іноземних НУО. Діапазон їхньої діяльності досить широкий. Окрім соціального обслуговування, НУО задіяні також в таких сферах, як культура і спорт, проблеми жінок та дітей, наука та освіта, охорона здоров'я, захист прав людини, молодь, екологія, ЗМІ тощо.

В січні 2005 р. президент І. Карімов висунув гасло «Від сильної держави – до сильного громадянського суспільства». Цей крок передбачав, зокрема, підвищення ролі та впливу законодавчої влади, забезпечення реальної незалежності судової влади, підтримку неурядових організацій, лібералізацію карного законодавства та відміну смертної кари, застосування демократичних стандартів в діяльності ЗМІ [231]. Також в цьому році була утворена Асоціація недержавних некомерційних організацій Узбекистану, яка зараз об'єднує понад 200 різноманітних національних НУО.

Згідно з Конституцією Республіки Узбекистан, «Засоби масової інформації є вільними і діють відповідно до закону. Вони несуть у встановленому порядку відповідальність за достовірність інформації. Цензура не допускається» [164]. За роки незалежності було прийнято багато законів, що гарантують свободу слова, зокрема «Про гарантії та свободу доступу до інформації», «Про захист професійної діяльності журналіста», «Про принципи та гарантії свободи інформації» тощо. Нині в країні працюють понад 1100 засобів масової інформації, тоді як у 1994 р. їх було 475. За офіційними даними, в Узбекистані функціонує понад 40 незалежних теле- та радіоканалів. Втім, на думку узбецького дослідника Ф. Толіпова, «...створення інститутів громадянського суспільства в Узбекистані часто виглядає як радянський захід, а не як природний процес, що в дійсності має бути і продуктом демократії, і сам породжувати демократію. Говорячи про природний процес, слід звернути увагу на те, що узбекистанська нація ще зберігає пережитки, які розділяють її, зокрема стійкість кланового розподілу» [313;150].

В Киргизстані НУО організаційно оформились, так само як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, завдяки сприянню різних організацій з США та Західної Європи. Така ро-

бота проводилась в рамках допомоги соціально-політичним та економічним реформам у Киргизстані. Одним з факторів сприяння пов'язане з існуванням факторів демократизації держави. Одним з них є формування громадянського суспільства шляхом забезпечення взаємодії держави з незалежними громадськими групами та об'єднаннями.

Основне зростання в розвитку сектору НУО в Киргизстані почалося відмічений з 1998 р. НУО Киргизстану і досі залежать від співробітництва з міжнародними донорами. Так, від 70% до 100% бюджету НУО складають донорські фінансові вливання. Фінансова залежність від міжнародних донорів частково визначає несамостійність організацій.

На сьогоднішній день в Киргизстані зареєстровано понад 5 тисяч громадських організацій. Майже кожна друга активна НУО (42,7%), що працює в республіці, займається соціальною сферою. Інша велика частина активних НУО займається правозахисною діяльністю: 41,6% НУО відмічають дану сферу як одну з основних. Іншими найбільш популярними сферами діяльності НУО республіки є охорона здоров'я (24,9%), громадянська освіта (21,9%), гендер (17,1%) та екологія(14,5) [395].

Цікавою, на нашу думку, є ситуація в Таджикистані. В цій країні зі складною економічною ситуацією та недостатнім розвитком демократичних інститутів, а також відсутністю міцних гарантій для розгортання повномасштабної діяльності, втім, за останні роки виник і функціонує ряд асоціацій, фондів та організацій неурядового характеру. Зокрема, до них відносяться Асоціація молодий юристів Таджикистану, Асоціація незалежних суддів Таджикистану, Асоціація жінок Таджикистану з університетською освітою, Асоціація скаутів Таджикистану, культурний та інтелектуальний фонд Олі Сомон, Фонд підтримки громадських ініціатив тощо.

Система неурядових організацій почала формуватися в Таджикистані наприкінці 80-х – початку 90- рр. і стала швидко набирати силу та чисельність. Якщо у 1997 р. органами влади було зареєстровано 300 НУО, то в березні 2000 р. їх було вже 625, а на кінець 2003 р. – 1400. У 2007 р. в Таджикистані було зареєстровано понад 3,5 тис. неурядових організацій. А на початок 2008 р.

після прийняття нового закону про громадські об'єднання реєстрацію пройшли 1140 НУО.

Через нестабільну соціально-політичну ситуацію кінця 80-х початку 90-х рр. виникли перші неурядові організації політичного характеру: «Растохез», «Эхъеи Худжанд», «Вахдат», «Бохтар». На той самий період припадає створення національних общин. Залежно від ситуації в суспільстві змінювались і функціональні зобов'язання НУО. Після закінчення громадянської війни у 1997 р., НУО в основному займалися розподілом гуманітарної допомоги. За даними, що наведені в «Національній програмі розвитку НУО», навіть наприкінці 2007 р. лише 1% з 3,5 тис. організацій були громадсько-політичними.

Діяльність найбільшої кількості НУО пов'язана з проблемами жінок (27,5%), освітою, наукою та культурою (24%). Гуманітарною та благодійною діяльністю зараз займаються 16,5% НУО країни, 10,6% складають творчі колективи, 5,1% займаються правозахисною діяльністю, 2,2% НУО зайняті проблемами екології.

У 2008 р. відбувся перший національний форум НУО, який проводився за фінансової підтримки Департаменту Великобританії з міжнародного розвитку (DFID) через Фонд Ага Хана. Сорок делегатів з усіх регіонів країни після обговорення стану НУО прийняли «Національну програму розвитку НУО Республіки Таджикистан на 2008-2015 рр.» та «Кодекс основних принципів діяльності НУО Таджикистану».

Однозначного висновку стосовно впливовості та ефективності діяльності неурядових організацій в Таджикистані зробити важко. Навіть опитування щодо НУО, проведені різними організаціями, представляють протилежні висновки. Так, нещодавнє дослідження по визначенню думки громадян про організації громадянського суспільства в різних регіонах Таджикистану показало, що абсолютна більшість опитаних (від 65% до 75%) вважає діяльність громадських організацій в розвитку суспільства значною [389].

За іншими даними, неурядові організації Таджикистану суттєво не впливають на демократичні реформи, що проводяться в країні. 40% населення республіки взагалі не знають про те, що являють собою НУО і якою є сфера їхньої діяльності. Не сприймає серйозно місцеві неурядові структури і влада країни [233].

Подібні розбіжності в оцінці діяльності НУО можна пояснити, з одного боку, відсутністю демократичних традицій у таджицькому суспільстві, що не дає неурядовим організаціям стати справжньою силою, а з другого – не всі сподівання грантодавців можливо виконати. Слід враховувати, що понад 85% неурядових організацій реалізують свої проекти за рахунок грантів від міжнародних організацій, практично більшість з них залежить від того чи іншого напрямку діяльності фонду або агентства, що характерно для всіх країн центральноазійського регіону.

Головним, на нашу думку, у справі розширення впливу неурядових організацій є формування громадянської культури населення, без якої ініціативи щодо формування інститутів громадянського суспільства залишаться лише декларацією, або переростуть на формальну реєстрацію неурядових організацій, фондів та партій, що впливатимуть лише на статистику.

Для усунення недоліків сектора НУО в країнах Центральної Азії необхідно вдосконалювати моніторинг і оцінку їхньої діяльності, розвивати стійку систему співробітництва з державою, прозорість і відкритість їхньої діяльності для громадськості. Оптимальна правова модель взаємодії держави з неурядовим сектором дала б змогу координувати напрямок позабюджетних коштів на рішення найбільше гострих соціально-економічних проблем за допомогою НУО. У свою чергу, стійкий і активний неурядовий сектор, що спирається на громадянські ініціативи, був би гарантом рівноправності й стабільності в суспільстві.

Говорити про створення реальних інститутів громадянського суспільства в Туркменістані, безумовно, зарано. Але на думку Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, яку він висловив в Ашгабаті на брифінгу за підсумками зустрічі з Президентом Туркменії Г. Бердимухамедовим, за останні три роки Туркменія досягла прогресу у розвитку громадянського суспільства та дотриманні прав людини.

Серед важливих кроків Президента Туркменістану Пан Гі Мун відмітив цілу низку важливих заходів у розвитку країни. Зокрема, прийняття нової конституції, спрямованої на утвердження ринкової економіки, проведення грошової реформи, відтворення Академії наук. «Туркменія – на правильному шляху – й до 2015 року зможе виконати цілі, що поставлені програмою «Роз-

виту Тисячоліття», зазначив Генеральний секретар ООН [247]. Стосовно перспектив демократизації та «відлиги» знаковою була зустріч президента Туркменістану з представниками інтелігенції країни, в ході якої Г. Бердимухамедов критикував республіканську пресу. На його думку, вона недостатньо «відображає ту стабільність, що панує у всіх галузях державного та суспільного життя, в тому числі в роботі органів державної влади та управління» [263].

Проголошені та ініційовані Г. Бердимухамедовим реформи очікувані та навіть передбачувані. Абсурдність правління у туркменському суспільстві на початку XXI ст. не могла не привести до помітних змін. Навряд чи досить молодий Г. Бердимухамедов зацікавлений у збереженні іміджу своєї країни як феодального заповідника. Проте кардинальні зміни в країні могли б призвести до дестабілізації ситуації та небажаним для влади наслідкам.

За повідомленнями правозахисних організацій, у Туркменістані, як і раніше, громадяни нетитульної нації піддаються дискримінації при прийомі на роботу в держоргани, і перш за все в армію (офіцерські посади), правоохоронні органи та спецслужби. Немає засобів масової інформації на мовах національних меншин. На даний момент нацменшини не представлені в органах державної та регіональної влади, в керівництві міністерств і відомств країни. Спостерігачі відзначають, що в сфері економіки і торгівлі основні фінансові потоки зосереджені в руках родичів і наближених до президента людей.

Поряд з сучасними формами громадського сектора, якими є НУО, в країнах Центральної Азії продовжують діяти традиційні форми самоврядування – ради старійшин та махаллінські ради. Розвиток громадянського суспільства неможливий без впровадження й реалізації інституту місцевого самоврядування, який розуміється як ключовий інструмент захисту інтересів місцевого населення.

У Казахстані місцеве самоврядування є одним з найменш розвинених інститутів громадянського суспільства. Протягом усього часу проведення реформи системи адміністративного управління країни приймалися лише непрямі рішення, які були пов'язані з реформуванням системи місцевого державного управління.

Загалом, на сьогоднішній день, основні причини, що перешкоджають становленню місцевого самоврядування в країні, можна звести до наступних: зайва централізація державної влади; закритість місцевої влади для місцевого населення; низька правова культура населення; слабе сприйняття населенням громадянських цінностей. Все це в результаті гальмує становлення інституту місцевого самоврядування в Казахстані.

В Узбекистані та Таджикистані своєрідним органом місцевого самоуправління є махалля. Махалля – це квартал або певна, історично взаємопов'язана частина міста або села, населення якого традиційно зв'язане нормами співжиття та колективної взаємодопомоги [197].

На думку істориків, махалля в Центральній Азії з'явилась дві-три тисячі років назад. Ще тоді такі міста, як Самарканд, Бухара, Ташкент та їм подібні, були забудовані згідно з національною архітектурою. Деякі з них дійшли до нашого часу. Письмові джерела засвідчують, що територіальна община була важливим елементом структури середньовічного міста та позначалась арабським терміном «махалля» (місце поселення).

Махалля була адміністративно-територіальною одиницею, мешканці якої об'єднувались у своєрідну общину та були поєднані стосунками взаємодопомоги, спільною участю в громадському житті, в сімейних обрядах. Кожна махалля мала громадський центр, куди входили мечеть, чайхана, торгові ятки, невеликий базар, а іноді й караван-сарай. В її розпорядженні були посуд, килими, речі, необхідні для проведення весіль та поховань.

Господарським, правовим та релігійним життям общини керували аксакал, мула, а також група старійшин. У XIX – початку XX ст. роль цих осіб в громадському житті махаллі, особливо в проведенні обрядів була досить значною. Кількість таких осередків постійно зростала, наприклад, у Ташкенті наприкінці XX ст. нараховувалось 450 махаллей.

Радянська влада розглядала общину як застарілий інститут, що має відійти в минуле. Не дивлячись на це, община виявилась життєстійким явищем, з яким довелося рахуватись і за радянських часів, тримаючи її під контролем, і зараз, коли «держава вбачає в общині осередок суспільства, від добробуту якого залежить стабільність в республіці» [21;37].

Система махаллі, що розвивалась протягом століть і суттєво змінилася за роки незалежності, постійно вдосконалюється відповідно до вимог часу. На кінець 90-х років Узбекистан був поділений на махаллі, яких сьогодні нараховується близько 12 тисяч: від 150 до 1500 сімей або дворів у кожній. Президент Узбекистану І. Карімов характеризує це явище як унікальний, своєрідний орган суспільного управління, що не можна порівняти ні з якими іншими структурами. Підкреслюючи, що Узбекистан іде шляхом від сильної держави до сильного громадянського суспільства, президент країни вважає, що «для цього здійснюються практичні справи, реалізується передача повноважень від центру на місце, насамперед місцевим органам самоврядування громадян» [239].

У вересні 1992 р. був виданий Указ Президента Узбекистану І. Карімова про створення благодійного фонду «Махалля», кошти на його рахунок перераховуються із держбюджету, а також добровільних внесків підприємств, організацій та приватних осіб.

Керівництвом махаллі є комітет, який обирається всім населенням. Махаллінські комітети організують заходи культурно-побутового характеру, благоустрою території махаллі, проведенню хашарів, весіль тощо, слідкують за дисципліною та правопорядком. За офіційною інформацією, в Узбекистані кількість розлучень, а також алкоголіків, наркоманів, безпритульних осіб та дітей в 3-4 рази менша, ніж в інших країнах. В цьому «велика заслуга належить махаллям, тобто організованій громадськості» [232;162]. Махалля є системою, яка вирішує проблему адресної соціальної допомоги населенню. «Цей орган має характерну особливість: він володіє конкретною інформацією щодо рівня матеріального забезпечення кожної родини даної махаллі» [232;161].

У 1994 р. узбецький уряд прийняв нову програму соціальної допомоги, керує якою махалля. Вже у 1995 р. її допомогу отримали 20% господарств. Теоретично махалля повинна враховувати потреби господарств, враховуючи його структуру, розміри та використання землі, кількість дітей, реальність отримання користі від наданої допомоги. Серед господарств, що досліджувались [399], допомогу від махаллі отримали: в Ташкенті – 16%, у Фергані – 24%, в Каракалпакії – 28%. Ця допомога направлялась переважно в ті господарства, де у дітей були низькі антропометричні показники. Таким чином, Узбекистан через махаллю дає

приклад того, як антропометричні показники стають одним з критеріїв надання допомоги та розробки соціальної політики.

Але, з другого боку, в умовах відсутності зовнішнього контролю над перерозподілом соціальної допомоги, яка виділяється махаллям, комітет махаллі на власний розсуд вирішує, кому надати цю допомогу, а кому – ні. Звідси й вимушена лояльність членів махаллі до комітету зокрема, та до системи взагалі.

Махалля як справжній орган місцевого самоуправління не мала б ставати державною структурою. У доповіді організації «Хьюман Райтс уотч» про махаллю, що була опублікована у 2003 р., зазначалось, що керівництво Узбекистану перетворило махаллю з самостійного органу самоуправління на національну систему нагляду та контролю [404]. «Комітет махаллі – це очі й вуха центральної влади та головний проповідник політики та практики репресій» [13].

Наприклад, формально махаллінський комітет на чолі з головою обирається загальними зборами мешканців махаллі, а фактично – без узгодження з хокіміятом жоден кандидат не може стати головою махаллінського комітету.

Інший напрям діяльності махаллі, на адресу якого можна почути дорікання, – це обмеження прав жінок. Воно проявляється у невідкритті карних справ стосовно насилля в сім'ї; розлучення за ініціативою дружини також явище поодиноке. В тому випадку, коли жінка залишається без чоловіка, вона повертається до батьків, або лишається з дітьми на вулиці. Гостро стоїть питання із самогубством жінок у Таджикистані. За чотири місяці 2010 р. 100 жінок з цієї країни позбавили себе життя.

Втім, жінки Узбекистану визнають, що багато питань, які ще десять років тому були під забороною, зараз активно обговорюються у суспільстві. Початок протекціоністської політики щодо жінок було покладено у 1995 р. указом президента І. Карімова «Про заходи з підвищення ролі жінок у державному будівництві Республіки Узбекистан». Зараз у всіх обласних та районних хокіміятах посаду одного із заступників хокіма займає жінка. Вона ж є головою комітету жінок відповідної області або району. Але політика квотування – це один із заходів, і вона сама по собі автоматично не підвищить соціальну активність, не створить політичну рівновагу. Жінка дедалі залишається в меншості в державних

органах. Саме тому більшого значення набуває стимулювання місцевої активності жінок. Сьогодні в кожній махаллі до складу махаллінського комітету обирають жінку, яка одночасно очолює жінраду махаллі.

Іншою характерною рисою демократизації суспільного життя Узбекистану стала поява жіночих неурядових організацій, яких зараз нараховується більше 40. Вони проводять пропагандистську, просвітницьку та освітню роботу, спрямовану на перетворення суспільства з патріархального в дійсно демократичне

Отже, махалля є цікавою і перспективною структурою, оскільки здатна поєднати традиції та культуру народу, відносини взаємодопомоги, що є основою існування махаллі та сучасні стандарти системи місцевого самоуправління у розвинених демократичних країнах. Тобто махаллю можна й треба сприймати як необхідний елемент демократичного суспільства в азійських країнах.

Приклад махаллі, як органу місцевого самоврядування, характерний для Узбекистану та Таджикистану. Проте і в інших країнах Центральної Азії традиційно зберігається повага до обштинного укладу.

Отже, розвиток традиційних інститутів у країнах центральноазійського регіону відбувається поряд з загальноцивілізаційними, з превалюванням перших. Але, на нашу думку, паралельний розвиток цих структур, їхнє взаємне збагачення, може служити консолідації суспільства, яка є дуже важливою для країн, які у переліку внутрішніх загроз мають проблеми наркотрафіку та ісламського радикалізму.

Політичне життя сучасних держав неможливе без активної діяльності партійної системи. Вони акумулюють інтереси окремих груп суспільства і намагаються реалізувати їх через своє представництво в органах влади. А оскільки розвинене суспільство в сучасних умовах не може бути однорідним, а отже, не може мислити однаково та мати однакові уподобання, отже, і політична система держави, яка не має партій взагалі або обмежується лише однією, не може вважатися цілком легітимною.

Партійна система Казахстану довгий час була досить аморфним утворенням. За визнанням самих лідерів партій, вона на сьогоднішній день є скоріше набором політичних суб'єктів, що

мають різні вагові категорії і володіють своїми технологіями ведення політичної боротьби при невеликому розходженні в ідеологічних цінностях. Насамперед, це стосується партій пропрезидентського блоку, які не утворили збалансований і дієвий конгломерат, покликаний сприяти реалізації прийнятої стратегії розвитку країни. Дискусії з цього приводу були розпочаті влітку 2006 р., коли на порядок денний була висунута ініціатива про можливе об'єднання пропрезидентських партій.

Якість й ефективність нинішньої партійної системи залишаються невисокими через те, в основному, що пропрезидентські партії займають домінуюче становище на партійному полі республіки. На думку казахстанських дослідників, саме нерозвиненість партійної системи сприяє посиленню президентської гілки влади: «Специфікою сучасного конституційного процесу в Казахстані є те, що його суб'єктами стали не повноцінні політичні партії (які перебувають на стадії становлення), а інститути державної влади» [202;391].

Нині в Республіці Казахстан офіційно зареєстровано 10 політичних партій. Домінуючою, партією парламентської більшості в країні є Народно-демократична партія «Нур Отан». Опозиційний сектор представлений такими партіями, як Комуністична партія Казахстану (КПК), Демократична партія Казахстану «Азат» та Загальнонаціональна соціал-демократична партія (ЗСДП). За даними Центральної виборчої комісії РК, близько 1 600 000 громадян країни мають партійні квитки, що складає приблизно 10% населення у віці від 18 і більше років. За даними досліджень, проведених Фондом «ЦСП «Стратегія», своє членство в тій або іншій політичній партії підтвердили 7% опитаних [283].

Це робить актуальною проблему вибору оптимальної моделі партійної системи Казахстану. Очевидно, "що вибір цей цілком стандартний для Казахстану, який ще на початку 1990-х рр. на конституційному рівні затвердив свою прихильність багатопартійності. Однак проголошення багатопартійності і її реалізація – це аж ніяк не тотожні поняття. Всі ми є очевидцями того, що сформована в Казахстані мультипартійність не означає наявності ефективно багатопартійної системи. Роз'єднаність казахстанського суспільства, нечітка й розмита структура політичних інтересів широких верств суспільства, відсутність історичних традицій партійної

прихильності тієї або іншої ідеології – всі ці об'єктивні фактори вкрай ускладнюють проблему пошуку найбільш прийнятної й ефективної для Казахстану моделі партійної системи" [367].

Логіка розгортання політичного процесу останніх п'яти-шести років у Казахстані дає змогу визначити основні контури найбільш імовірної моделі її партійної системи, що може скластися у найближчому майбутньому. Головна ідея полягає у формуванні партії влади. Згідно з офіційною позицією, поява на партійному полі Казахстану партії влади може позитивно позначитися й на стані самої партійної системи країни. Будучи партією «парасолькового» типу, вона може об'єднати під своїм крилом всі ідеологічно близькі їй пропрезидентські партії, яких у республіці досить багато. Це дасть змогу позбутися нинішньої розмитой мультипартійності пропрезидентського поля. Наявність ще двох-трьох сильних політичних партій «другого рівня», у тому числі опозиційного спрямування, дасть змогу «скріпити» партійну систему країни, зробивши її більше структурованою та гнучкою. Однак формування такої партійної системи в Казахстані буде можливим тільки після вирішення проблеми наближення партійних структур до джерел і ресурсів влади й звідси – до процесу прийняття рішень.

Якщо звернутися до досвіду інших країн, то стає очевидним, що партія влади сама по собі – явище перехідного періоду й подальший розвиток політичної системи може йти різними шляхами. Але в будь-якому випадку подальші кроки у реформуванні партійної системи Казахстану не тільки вимагають внесення змін у відповідні закони країни, але рано чи пізно призведуть до необхідності зміни конституційного поля діяльності казахстанських партій. В протилежному випадку ініціативні заяви про необхідність оптимізації партійного поля країни не просунуть Казахстан вперед по шляху демократичної трансформації та побудови громадянського суспільства.

Аналізуючи ситуацію в Казахстані, можна сказати, що для співробітництва влади та інститутів громадянського суспільства в цій країні створюються умови, які мають всі шанси отримати свій подальший розвиток на підставі системних підходів до формування казахстанської моделі громадянського суспільства.

Відносно стабілізувалась за два останні роки кількість партій в Узбекистані. В країні нині діють п'ять політичних партій:

Народно-демократична, соціал-демократична «Адолат», демократична «Міллім Тікланіш», національно-демократична «Фідокорлар» та Ліберально-демократична.

Опозиційних партій дві. Перша – «Бірлік» («Єдність»). Її лідер – П. Ахунов, живе у вигнанні в США. Не дивлячись на те, що з 1992 р. партія заборонена, вона змогла у квітні 2002 р. провести декілька зборів, в тому числі сім регіональних, без втручання влади. Друга – Демократична партія «Ерк» («Свобода»). Лідер партії М. Саліх був суперником І. Карімова на президентських виборах 1991 року і отримав 12%. У 1992 р. партію заборонили, а її лідер з 1993 р. проживає в Норвегії.

У 2005 р. була проголошена нова опозиційна коаліція «Сонячний Узбекистан», відкрита для всіх демократичних сил та спрямована «не на революцію, а на конструктивний діалог з владою» [293;163].

Серед опозиційних сил Узбекистану немає єдності та спільної позиції щодо дій стосовно влади. Радикальна частина опозиції налаштована абсолютно категорично й непримиримо, а інша, як, наприклад П.Ахунов, закликають до діалогу та співпраці з владою. «Я вважаю, якщо з кого і є брати приклад, то із найвідомішого й шановного політика світу, який двадцять шість років просидів у в'язниці за свої переконання, а коли вийшов, то відмовився від помсти своїм ворогам. Більше того, очоливши країну, зробив все, щоб примирити ворогуючі табори. Цей політик – Нельсон Мандела, президент Південно-Африканської Республіки. ...У Мандели ми повинні вчитися тому, що заради добробуту свого народу варто забути старі образи. ... Ми, демократи, не претендуємо на право одноосібно визначати долю країни. Але впливати на суспільство для того, щоб просувати Узбекистан шляхом реформ і відновлення, ми зобов'язані. Було б страшною помилкою замість творення, продовжувати розпалювати ворожість між владою й опозицією, займатися конфронтацією й переслідуванням ворогів, розколювати країну на «своїх» і «чужих» [26]. Отже, «з боку демократичної опозиції загроза політичному режиму на найближчу перспективу повністю відсутня» [47;163].

У 2007 р. в Узбекистані був прийнятий, а у 2008 р. набрав чинності Конституційний закон «Про посилення ролі політичних партій в оновленні та подальшій демократизації державного

управління та модернізації країни», зокрема, він передбачав участь політичних партій у формуванні уряду. І. Карімов підкреслює, що цей закон «створює нові можливості для подальшого розширення прав та повноважень політичних партій, посилення їхнього впливу на діяльність законодавчих органів та органів державного управління, на внутрішню та зовнішню політику нашої країни... З прийняттям закону насправді встановлюється порядок відповідальності посадових осіб в центрі та на місцях, а якщо треба – й органів влади перед широкою громадськістю» [393].

Президент І. Карімов неодноразово підкреслював, що політична система Узбекистану має еволюційний розвиток. При цьому він наголошує на тому, що до 2004 р. в республіці діяв однопалатний парламент, потім свою роботу розпочав двопалатний парламент. «Раніше не було політичних партій, які боролися за політичний вплив, за владу. Тепер в парламенті іде боротьба між партійними фракціями. Нещодавно нас критикували за подібність партій, за відсутність між ними дискусій. Цього разу ми дійшли такого етапу, коли кожна партія, закликаючи голосувати за її представників, критикує опонентів», – відмітив І. Карімов стосовно парламентських виборів 2009 р. При цьому він наголосив, що зараз в країні «відбуваються цивілізовані демократичні змагання» [239].

Найбільша кількість політичних партій на просторі Центральної Азії існує у Киргизії. За даними Мінюсту Киргизстану, на 2010 р. в країні зареєстровано біля 100 партій та рухів.

З усього спектру політичних партій на внутрішньополітичному полі Киргизстану найбільш активні наступні: Народна партія «Ак Жол» («Світлий шлях»), Партія комуністів Киргизстану (ПКК), Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК), Інші представники опозиційних сил увійшли до Об'єданого народного руху (ОНР), Серед них найбільшою популярністю користуються: Соціалістична партія «Ата-Мекен» («Батьківщина»), Партія національного відродження «Асаба» («Прапор»), «Ак Шумкар» («Білий сокіл»), рух «За справедливість Народний революційний рух» (НРР).

Киргизія – єдина країна в Центральній Азії, де громадська думка примусила уряд змінити політику. 27 червня 2010 р. у Киргизстані відбувся всенародний референдум, на якому вирішував-

лося питання прийняття нової Конституції Киргизії та утвердження закону «Про введення в дію конституції». Р. Отунбаєва, яка була призначена на посаду президента Киргизької республіки перехідного періоду декретом від 19 травня, стала першою в історії жінкою-лідером центральноазійської держави. Згідно з цим декретом Р. Отунбаєва залишиться на посту до 31 грудня 2011 р., до вступу на посаду новообраного президента А. Атамбаєва.

На парламентських виборах в Киргизстані, які відбулися 10 жовтня 2010 р. фактично перемогу здобули опозиційні політичні партії. Згідно з підрахунками Центрального виборчого комітету КР, партія «Ата-Журт» отримала 8,89% голосів (29 місць зі 120), Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК) – 8,03 (26 місць), партія «Ар-Намис» – 7,74% (23 місця), партія «Республіка» – 7,02 % (23 місця), партія «Ата-Мекен» – 5,6% (19 місць). Інші політичні об'єднання не подолали бар'єр у 5%, необхідний для проходження до законодавчого органу країни.

З перелічених політичних сил тільки СДПК та «Ата-Мекен» вважаються відносно провладними, решта партій є опозиційними до діючого керівництва країни. При цьому жодна з політичних партій, які потрапили до складу киргизького парламенту, не має більшості, що викликає необхідність формування коаліції.

Експерти не виключають, що підконтрольний киргизькій владі ЦВК штучно затягував оголошення офіційних результатів парламентських виборів, з метою виграшу часу та розробки відповідних варіантів реагування діючого керівництва країни на перспективу формування опозиційного їй парламенту.

Опозиційна партія «Ата-Журт», яка користується потужною підтримкою в південних районах країни та має власні загони радикально налаштованих прихильників, може піти на силове протистояння з киргизькою владою, що фактично означатиме відновлення конфлікту між «північчю» та «півднем» країни. Свідченням високої ймовірності такого розвитку подій є падіння популярності нової киргизької влади (рейтинг 20-40%).

До того ж, на думку професора З. Курманова, члена Жогорку Кенеша, партії в Киргизстані досі поступаються першістю традиційним інститутам (клановості, місництву, трайбалізму). Партії досить слабо пов'язані з основною масою населення, нагадуючи скоріш за все гуртки однодумців. Дієздатність демократичних

сил незначна. Загалом в киргизстанській політичній системі розклад сил визначається не партійною приналежністю, а регіональною: південь – північ, що можна було спостерігати під час заворушень, як 2005-го, так і 2010 рр.

Сукупність наведених факторів та подій, що характеризують загальний розвиток ситуації в Киргизстані, підтверджує небезпеку чергової дестабілізації обстановки. Рівень загрози дестабілізації залежатиме від подальших дій владних структур країни, що не зацікавлені в посиленні опозиції.

Посилення загрози дестабілізації ситуації в Киргизстані викликає суттєве занепокоєння провідних держав світу та країн Центральної Азії. Так, Президент Казахстану Н. Назарбаєв у ході неформальної зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ОБСЄ в Алмати 16-17 липня 2010 р., заявив, що стабільність в Киргизстані може бути порушена у будь-який час, причиною чого є як внутрішні, так і зовнішні фактори. А за оцінкою діючого голови ОБСЄ – державного секретаря, міністра закордонних справ Казахстану К. Саудбаєва, ситуація в Киргизстані може здійснити вкрай дестабілізуючий вплив не тільки на всю Центральну Азію, але і на інші країни.

Одним з найбільш важливих моментів трансформації політичної системи в Таджикистані після закінчення громадянської війни став перехід від однопартійної системи до багатопартійності в умовах нерозвиненого громадянського суспільства, відсутності традицій демократії в одній частині країни й наявності давніх форм «гірської» демократії в іншій [244]. Гірська демократія була суттєвим фактором ускладнення формування сильної президентської влади. Також ситуація ускладнювалась високою часткою держвласності, не до кінця сформованою політичною елітою, фрагментованістю суспільства й етнічною дезінтеграцією таджицького народу.

Окрім цього, багатопартійність у Таджикистані почала розвиватися після кровопролитної громадянської війни, в результаті якої, коли одні етнорегіональні групи виявилися переможцями, а інші – переможеними, а їхні партії –Партія ісламська відродження Таджикистану (ПІВТ), Демократична партія Таджикистану (ДПТ), "Растохез" – опинилися в еміграції та підпіллі. Разом з тим економічна еліта республіки не прагнула одразу до активної

політичної діяльності, воліючи працювати в господарській сфері, демонструючи відстороненість від "політичних ігор". Однак це дистанціювання не означало політичної апатії. Економічна еліта, особливо Півночі Таджикистану, створювала і зберігала політичні організації на випадок активізації політичної боротьби.

І якщо на початковому етапі формування нових партій і рухів відбувалося на основі політичних преференцій, то поступово, в міру того, як в цих політичних організаціях збільшувалась частка членів, що належать до певного етнорегіонального угруповання, стали проявлятися чіткі риси етнорегіоналізму. "У період боротьби регіональних еліт за владу, партії та рухи в Таджикистані набули яскраво вираженого етнорегіонального характеру" [244]. Саме тоді, у 1997 р. відбулось примирення сторін, яке значною мірою стало можливим через, як зазначалося вище, легітимізацію Партії ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ).

На думку таджицького політолога А. Рахнамо, «В основу таджицької моделі закладена поміркована інституційна світськість. За Конституцією світськість встановлюється як тип державності, а не як політична ідеологія держави. Конституція РТ взагалі забороняє встановлення державної ідеології, в тому числі світської. Така модель автоматично знімає ідеологічну напругу в державно-релігійних відносинах, оскільки держава не виступає з позицій ідеології» [324].

Зараз у Республіці Таджикистан зареєстровані і діють наступні політичні партії: Народна демократична партія Таджикистану (НДПТ), Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ), Комуністична партія Таджикистану (КПТ), Демократична партія Таджикистану (ДПТ), Соціалістична партія Таджикистану (СПТ), Соціал-демократична партія Таджикистану (СДПТ), Партія економічних реформ Таджикистану, Аграрна партія Таджикистану.

Загалом, перехід від однопартійної до багатопартійної системи в Таджикистані при всій своїй своєрідності демонструє закономірності, характерні для всієї Центральної Азії.

За визначенням А. Зубова, "азійське суспільство визнає за реальною владою право на її постійне існування, що припускає довготривалість безроздільного панування домінантної партії. Тому такого роду партіям у східних суспільствах вдається забез-

печити підтримку більшості в багатьох соціальних групах" [124]. Страх перед дестабілізацією державної влади змушує населення всіляко підтримувати такого роду партію. При цьому ставлення до партій у східних суспільствах, як це видно на прикладі держав Центральної Азії, у тому числі й Таджикистану, не пов'язується безпосередньо з ідеологією. Набагато більший ступінь підтримки партій визначається особистістю партійного лідера (наприклад, феномен І. Карімова, Н. Назарбаєва, С. Ніязова).

Найменша кількість політичних партій діє у Туркменістані. Власне, існує лише одна політична партія – Демократична партія Туркменістану (ДПТ). Заснована ще С. Ніязовим, вона і досі залишається єдиною легальною партією в країні. Її неможливо назвати політичною організацією в повному розумінні цього слова. В реальній політиці вона фактично не відіграє ніякої ролі, а лише виконує функцію однієї з декорацій демократичності в Туркменістані.

ДПТ є трансформованою з колишньої компартії Республіки Туркменістан. Але навіть порівняно з КПРС, вона – крок назад, оскільки жодною мірою не може претендувати на ту роль, яку в політичному житті Радянського Союзу відігравала КПРС. «ДПТ – не стрижень, а малозначуща деталь системи влади» [180;116]. За життя С. Ніязова навіть у Статуті партії була зафіксована лояльність щодо курсу Туркменбаші. У першому абзаці було записано: «Демократична партія Туркменістану (ДПТ) є політичною організацією, яка під керівництвом Сапармурата Атаєвича Ніязова (Сапармурата Туркменбаші) ставить своєю метою наприкінці ХХ та початку ХХІ століть, другого та третього тисячоліть зміцнення незалежності, постійного позитивного нейтралітету Туркменістану, побудову демократичної, правової, світської держави, суспільства справедливості. В епоху Туркменбаші, вона буде своєю роботою під гаслом: «Політика Президента Туркменістану Великого Сапармурата Туркменбаші – курс Демократичної партії Туркменістану» [327]. І хоча в Туркменістані не існує навіть формальної опозиції, слід зазначити, що для всіх країн Центральної Азії характерною є слабкість цього інституту.

В цілому розвиток партійної системи в країнах Центральної Азії передбачає два способи підвищення ролі політичних партій. По-перше, це надання політичним партіям права реально брати

участь у процесі прийняття рішень в структурах представницької влади. Інакше кажучи, для своєї ефективної діяльності як партії влади, так і іншим партіям «другого рівня» потрібні потужні стимулюючі причини у вигляді розвинутого парламентаризму й реальної парламентської роботи. Тільки в такому випадку партії й вся партійна система країн центральноазійського регіону зможуть продемонструвати й довести свою заможність. По-друге – надання політичним партіям можливості через парламент впливати на формування уряду. У перспективі це може дозволити в легітимному порядку вводити представників політичних партій у структуру виконавчої влади через систему представницької влади.

Обидва зазначених способи в житті країни з метою створення конкуренції в партійній сфері будуть означати перехід до нової моделі функціонування партійної системи, за якої політичні партії стануть одними з розвинених і стійких суб'єктів громадянського суспільства.

Проте рівень демократичності в державі залежить не лише від наявності декількох партій, а насамперед від можливості партій представляти насправді різні інтереси та погляди, врешті-решт від можливості називатися і бути опозиційними партіями. А суттєвим фактором, що впливають на специфіку розвитку опозиції, є відсутність в центральноазійських країнах традицій легальної політичної боротьби, що обумовлено особливостями історичного розвитку. «Жодна з опозиційних політичних партій або організацій та інших, різною мірою структурованих груп в країнах пострадянської Центральної Азії не мала і не має головного атрибуту справжньої опозиції: науково обґрунтованої та чітко сформульованої конструктивної програми, яка б відповідала назрілим в центральноазійських суспільствах змінам та складним геополітичним реаліям» [170]. Спільною рисою усіх цих партій та інших опозиційних сил є їхній соціальний склад: група старої еліти, чий інтереси увійшли в суперечність з правлячою елітою, яка спирається на маргінальний соціальний компонент та на регіонально-клановий фактор. Для багатьох представників цієї опозиційної контреліти характерні апеляції до зовнішньої підтримки.

Завдяки цьому відбувається передача політичних ініціатив від державних органів до інших політичних гравців. Ситуація в усіх країнах Центральної Азії поступово змінюється, і це не в

останню чергу пов'язане з тим, що політичні партії стають усе більш популярними не тільки на рівні еліт, але й на рівні масової свідомості.

Головним питанням порядку денного побудови громадянського суспільства в країнах центральноазійського регіону залишаються суперечки про те, чи є ліберальні цінності притаманними лише західній цивілізації, або ж вони задають парадигму розвитку загальнонародського прогресу. Ці суперечки триватимуть ще довго, тому що історична реальність дає підстави для найрізноманітніших відповідей на це питання. Центральноазійський регіон став ще одним полігоном для здійснення грандіозного соціального експерименту, а саме – впровадження демократичних стандартів у своєрідному, східному за своїми характеристиками, соціокультурному середовищі. Не випадково деякі політологи вважають можливим говорити про «громадянське суспільство незахідного типу». Як зазначає Ш. Йовкочев, «Іслам значною мірою обумовлює культуру, звичаї, традиції, спосіб життя, але найголовніше – практику самоврядування жителів регіону, що складалась сторіччями. Сьогодні його значущість особливо зростає, що відбивається на формах та інших аспектах процесу демократизації, становлення та розширення інститутів громадянського суспільства, наприклад через зростання НУО, в тому числі релігійних, добродійних спілок. Під впливом моральних цінностей ісламу, які передаються з покоління в покоління, формується не лише культурно-історичне мислення, але й новий тип політичного мислення, що сприяє створенню основ громадянського суспільства [100].

Навряд чи ліберальні цінності є надбанням лише західних демократій. Проте "реалії сучасного політичного процесу в країнах Сходу застерігають від наївної ейфорії (у дусі Ф. Фукуями) з приводу переможної ходи ліберальної демократії. Щоб потім не отримати гіркого розчарування у зв'язку з несправданими надіями, необхідний серйозний аналіз об'єктивних перешкод на шляху демократизації центральноазійських суспільств" [178].

Як однією з таких перешкод може сприйматися і посилення позицій ісламу як структуроутворюючого елементу місцевого соціуму. Загально визнано, що ісламська релігійна доктрина не сприяє затвердженню базових принципів і цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що володіє ефек-

тивними важелями впливу на структури влади. Іслам як релігійна система відрізняється конкретністю й самодостатністю. Не випадково мусульманський світ проявляє менші адаптаційні здібності стосовно соціальної трансформації. Варто визнати, що історія поки не дала прикладів побудови повноцінного громадянського суспільства в ісламській країні. Навіть у Туреччині, яка орієнтується на європейські стандарти, суттєво просунулась по шляху модернізації, упевненість в успішності впровадження демократичних принципів похитнулася після успіхів ісламістів на парламентських виборах.

Більші можливості для демократизації суспільства скоріш за все є у тих центральноазійських країн, структуроутворюючі етноси яких піддалися ісламізації відносно недавно (за історичними мірками). Йдеться насамперед, про Казахстан і, особливо, Киргизстан, суспільства яких більш відкриті для новацій і запозичень ззовні.

Набагато суттєвішою, ніж ісламський фактор, обставиною, що перешкоджає зміцненню основ громадянського суспільства в Центральній Азії, є бідність основної маси населення. Як відомо, громадянське суспільство – продукт самоорганізації вільних і забезпечених громадян. Без останньої умови усі міркування про перехід до демократичної системи виявляються значною мірою умоглядними й гіпотетичними. Парламентська демократія для бідних країн є розкішною й формальним атрибутом, а доля парламенту часто залежить від доброзичливого (або, навпаки, недоброзичливого) ставлення до нього президента. До того ж, «питання про демократію в регіоні є не лише питанням про політичні цінності або форми правління, це і питання про самоідентифікацію націй. А для республік і народів Центральної Азії питання про національну демократію трансформується в питання про регіональну демократію» [313;158].

Іншою важливою перешкодою побудови громадянського суспільства в країнах з незрілою демократією є гіпертрофована роль особистісного фактора. Через це суттєвого значення набувають позиція та дії лідерів країн Центральної Азії в демократизації суспільства: до легальної опозиції та ЗМІ, представницьких інститутів та самоорганізації громадянського суспільства.

Узагальнюючи, можна зазначити, що основними факторами, які гальмують розвиток інститутів громадянського суспільства в країнах Центральної Азії на сучасному етапі, є:

- недооцінка складної взаємозалежності елементів сучасної розвиненої держави й інститутів громадянського суспільства;
- подальше законодавче вдосконалення інститутів громадянського суспільства замість суворого дотримання існуючого;
- незавершеність політичної модернізації, спрямованої на подальший розвиток інститутів громадянського суспільства.

Загалом можна констатувати, що, незважаючи на початі державами реформи щодо зміцнення суб'єктів недержавного сектору, громадянське суспільство в центральноазійському регіоні усе ще перебуває на початковому етапі свого становлення. А при його побудові мають враховуватись менталітет населення, традиції, соціокультурне середовище в цілому. Тому логіка подальшої системної трансформації вимагає прискореної побудови стійкого громадянського суспільства. Без повноцінного формування цього обов'язкового компонента сучасної розвиненої держави буде неможливим і подальший політичний та соціально-економічний розвиток країн. Адже економічна, політична й громадянська сфери утворюють систему, елементи якої перебувають у складній і тісній взаємодії.

§ 3. Проблеми безпеки та регіональної інтеграції в центральноазійському регіоні

У 1991 р. країни Центральної Азії, за висловом американської дослідниці М. Б. Олкотт, були катапультовані у незалежність, з якою пов'язана еволюція національної та міжнародної безпеки в регіоні. Зміна геополітичної ситуації в світі, а також поява нових загроз та викликів світової, регіональної та національної безпеки свідчать про те, що питання безпеки набувають дедалі більшої актуальності. Це призвело до усвідомлення необхідності опрацювання та прийняття колективних заходів для вирішення даної проблеми, створення надійної системи колективної безпеки, одним з елементів якої є система регіональної безпеки в Центральній Азії, де в умовах глобалізації та зростання взаємозалежності держав сформувалася новий геополітичний ландшафт.

Уже давно серед спеціалістів точиться дискусія про те, які саме загрози становлять найбільшу небезпеку для центрально-азійського регіону, наскільки вони взаємозалежні тощо. Так, наприклад, деякі дослідники найчастіше наголошують на внутрішніх соціально-економічних проблемах країн регіону, вважаючи їх найгострішими питаннями сьогодення. Інші наполягають на вирішальному значенні зовнішнього фактора, зокрема, геополітичного розташування регіону, його сусідство з нестабільними державами, з яких відбувається експорт як радикальних ісламських ідей, так і самих екстремістських організацій.

Перед країнами центральноазійського регіону на порядку денному залишаються такі спільні точки напруги, як міжнародний тероризм, екстремізм у всіх його проявах, незаконний обіг наркотиків та контрабанда зброї, транснаціональна організована злочинність, нелегальна міграція та сепаратизм. Під впливом зовнішніх факторів досі не втрачають своєї актуальності загрози виникнення та розростання внутрішніх конфліктних ситуацій в регіоні. Певним чином на стабільність ситуації в регіоні впливають і внутрішні фактори, до числа яких можна віднести збереження кризових тенденцій в економічному розвитку держав, міжетнічні суперечності, екологічні та інші проблеми соціального та міждержавного характеру.

Центральна Азія набуває дедалі більшого значення в структурі міжнародних відносин, що насамперед обумовлено боротьбою за доступ до ресурсного потенціалу, значною мірою наявного в країнах регіону. Стратегічна важливість Центральної Азії обумовлює зацікавленість усіх геополітичних гравців та світового співтовариства в довготерміновій мирній та стабільній ситуації на її території.

Держави Центральної Азії усвідомлюють, що забезпечення державної, а також регіональної безпеки безпосередньо впливає на стійкий розвиток країн та рівень життя населення. А ці взаємопов'язані проблеми неможливо вирішити зусиллями окремих країн, тому вони прагнуть до формування в регіоні колективних інститутів у сфері безпеки та регулюють свою участь в існуючих структурах.

Сьогодні в регіоні ЦА поряд з такими авторитетними організаціями, як ООН та ОБСЄ з різною мірою активності діють й

інші інститути багатосторонньої взаємодії, а саме СНД, ОДКБ, ШОС, НАТО. Найбільш активно беруть участь в центрально-азійській підсистемі міжнародних відносин у сфері безпеки ШОС і НАТО.

Шанхайська організація співробітництва спочатку оформилася в рамках п'яти держав (Китаю, РФ, Киргизстану, Казахстану й Таджикистану) як «Шанхайська п'ятірка» у ході переговорів і підписання в 1996р. у Шанхаї угоди «Про зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонних районах». У квітні 1997 р. у Москві була підписана угода «Про взаємне скорочення збройних сил у прикордонних районах». На цьому етапі основним завданням організації називалася боротьба з 1) тероризмом, 2) національним сепаратизмом, 3) релігійним екстремізмом (боротьба проти «трьох лих»). 15 червня 2001 р., після вступу Узбекистану, «Шанхайська п'ятірка» була перетворена в Шанхайську організацію співробітництва. Були прийняті хартія, статут та інші документи. В 2005 р. був створений інститут спостерігачів ШОС, статус яких отримали Монголія, Індія, Пакистан і Іран. На сьогоднішній день ШОС, крім традиційних напрямків у сфері безпеки, реалізує програми з торгово-економічного, інтеграційного, енергетичного, транспортного й гуманітарного співробітництва. Створено спеціальні інститути й механізми їхньої реалізації – Міжбанківське об'єднання (МБО), Ділова рада ШОС, Фонд розвитку (Інвестиційний банк), науково-експертний Форум ШОС, 15 видів нарад різних відомств ШОС й інші. Кількість населення країн-членів організації разом із країнами-спостерігачами становить понад 3 млрд. Воєнно-стратегічний потенціал ШОС визначається тим, що до неї входять 4 ядерні держави: Росія й Китай – де-юре, Індія й Пакистан – де-факто. Всі рішення приймаються через механізм консенсусу 6 держав – членів ШОС. За всіма статутними документами ШОС не є військово-політичним блоком або союзом.

Наразі сформувалася досить суттєва міжнародно-правова й концептуальна база документів організації. Найбільше значення мали результати самітів у Астані (2011), Бішкеку (2007), Шанхаї (2006), Астані (2005), Ташкенті (2004) й інших офіційних конференцій і нарад (Ради міністрів закордонних справ країн-учасниць

ШОС (РМЗС ШОС), нарад глав урядів ШОС, керівників національних рад безпеки та ін.). Слід особливо відзначити:

а) статутні документи організації (Хартія й Устав ШОС);

б) Бішкекський Договір про довгострокове добросусідство, дружбу й співробітництво держав – членів ШОС від 16 серпня 2007 р.;

в) угоди «Про порядок організації й проведення спільних антитерористичних заходів на територіях держав-членів ШОС (2006), «Про співробітництво в області виявлення й перекриття проникнення на території держав-членів ШОС осіб, причетних до терористичної, сепаратистської та екстремістської діяльності» (2006), «Про технічний захист інформації в РАТС ШОС» (2006); Антинаркотичну стратегію держав-членів ШОС на 2011-2016 рр. та Програму дій щодо її виконання;

г) «Конвенцію про привілеї та імунітети ШОС»;

д) «Положення про статус спостерігача».

Принципово важливим документом стала Декларація саміту ШОС в Астані від 5.07.2005 р., у якій, зокрема, говориться: "Ряд країн ШОС надає свою наземну інфраструктуру для тимчасового розміщення військових контингентів держав-учасниць коаліції, а також свою територію й повітряний простір для військового транзиту в інтересах антитерористичної операції. З огляду на завершення активної військової фази антитерористичної операції в Афганістані, держави-члени Шанхайської організації співробітництва вважають за необхідне, щоб відповідні учасники антитерористичної коаліції визначилися з кінцевими строками тимчасового використання згаданих об'єктів інфраструктури й перебування військових контингентів на територіях країн-членів ШОС» [83].

Багато вчених інтерпретують ШОС не лише як структуру для боротьби з тероризмом і релігійним екстремізмом, але і як альтернативну регіональну систему безпеки, що виникла із прихованого протистояння Заходу (США й НАТО), Росії й Китаю в Центральній Азії.

Заслужують на увагу дискусії в Казахстані й Узбекистані, що відображають не лише різні підходи тих або інших експертів, але й зіткнення думок у правлячих елітах щодо перспектив і проблематики ШОС. Так, на думку директора Інституту стратегічних оцінок при президенті Казахстану М. Ашимбаєва, не треба

«політизувати ШОС і використовувати її в геополітичних цілях для обмеження впливу окремих країн» [28;237]. Таку саму тезу розвиває узбецький експерт Ф. Толіпов, який вважає, що Росія й КНР намагаються в рамках ШОС реанімувати «філософію холодної війни й колишнього біполярного миру» [311;289]. Подібні оцінки, швидше за все, пов'язані з побоюваннями частини правлячих еліт Казахстану й Узбекистану виявитися в ШОС «молодшими братами», залежними від Китаю й Росії. Постімперський синдром характерний тією чи іншою мірою й для представників Киргизстану й Таджикистану. До того ж, на думку російських дослідників, «Реалізація російської стратегії у Центральній Азії повинна враховувати не лише зростаючу диференціацію пострадянського простору, але й потенційні конфлікти інтересів Росії з іншими економічними та політичними гравцями в даному регіоні, особливо з США, країнами Євросоюзу, Китаєм» [355;98].

Оригінальний підхід демонструє казахстанський учений К. Сироежкін. Характеризуючи механізми міжнародної безпеки в Центральній Азії, він відзначає, що «співробітництво, а не конкуренція, між Росією, США, Європою й Китаєм у центральноазійському регіоні не тільки бажано, але й необхідно. А звідси – необхідність визначитися з перспективою діалогу у форматі ШОС – США й ШОС – НАТО» [304;289].

Китайські експерти приділяють чимало уваги центральноазійській проблематиці, традиційно концентруючись на важливості боротьби ШОС проти «трьох лих – тероризму, національного сепаратизму й релігійного екстремізму». Деякі дослідники вважають, що «...в результаті довгого пошуку й ретельної підготовки центральноазійська стратегія Пекіна оформилась. Вона спрямована на те, щоб, спираючись на ШОС, брати активну участь у вирішенні проблем регіону, розвивати відносини з його країнами, сприяти стабільності й процвітання, а також здійснювати свої стратегічні інтереси, які, насамперед, зосереджені в сфері освоєння ресурсів Центральної Азії» [187;164-165].

Таким чином, інтереси політичних акторів в регіоні можуть переплітатись, і навіть не завжди співпадати, оскільки кожен учасник насамперед має на меті власні національні інтереси. Так, переформатування Шанхайської п'ятірки в ШОС викликала негативну оцінку НАТО. По-перше, через те, що в ШОС лідируючу

роль зайняли Росія та Китай, який налаштований на протидію гегемонії США у світі. По-друге, з часом діяльність організації зосередилась на військово-політичному компоненті. Куратор по Центральній Азії директор НАТО з Євroatлантичної інтеграції і партнерства Т. Тунчер, відзначивши 4 ключові напрямки співробітництва Альянсу з країнами Центральної Азії (підтримка операції в Афганістані; реформа військових установ та органів безпеки; цивільне планування, підключення до Інтернету цивільних об'єктів, боротьба зі стихійними лихами; ліквідація ракетного палива), заявив, що НАТО розраховує на подальшу участь казахстанського батальйону «Казбат» в миротворчих операціях в центральноазійському регіоні та інших частинах світу, залежно від рішення Уряду. Не дивлячись на зміну урядів, в Киргизстані триває базування американської військової бази «Манас». На нашу думку, цей військовий об'єкт ще довгий час перебуватиме на території Киргизії, не зважаючи на «пропозиції» Росії відмовитись від нього. По-перше, розміщення замість американської бази російської не сприятиме стабілізації в країні; по-друге, щорічна рента за «Манас» – це 200 млн. дол. США, що складає 60% прибутків бюджету країни.

Однак Росія, Китай і ШОС у цілому більш широко розуміють боротьбу з тероризмом, ніж США, погоджуючи її із протидією сепаратизму й релігійному екстремізму. США наголошують на «гуманітарних операціях», на просуванні в різних азійських регіонах «американських стандартів» і західних моделей демократії. Нестиковки в підходах ШОС і Заходу пов'язані в тому числі і з різними трактуваннями тероризму й сепаратизму, й із практикою подвійних стандартів.

Хоча принципи демократії універсальні і мають діяти повсюдно, проте Заходу слід утримуватись від бажання виступати в ролі «старшого брата» стосовно до країн Центральної Азії, адже ті мають свою історію, менталітет і свій шлях розвитку. Тому просте накладання західних демократичних шаблонів на центральноазійські реалії не принесе користі, а в гіршому випадку викличе негативну зворотну реакцію. Усвідомлення цього приходить не лише до політиків та політологів з центральноазійського регіону, але й до представників Заходу. Так, М. Б. Олкот на-

віть висловлює думку, що НАТО слід більше рахуватися з інтересами ШОС та ОДКБ в регіоні ЦА.

Окрім ШОС, питання безпеки є основними для таких організацій, як СНД, та ОДКБ. Говорячи про конкретні проекти в галузі безпеки, що розроблені в рамках цих організацій, варто зауважити, що вони досить часто дублюються. Наприклад, в СНД існує три проекти забезпечення безпеки в Центральній Азії: єдина система ПВО, миротворча діяльність та Антитерористичний центр СНД. Між тим, Регіональна антитерористична структура також була утворена і в ШОС, а в рамках ОДКБ діє спільна система ПВО. Дана обставина дає змогу зробити висновок, що функції СНД у сфері забезпечення безпеки поступово переходять до інших організацій, ШОС та ОДКБ стануть головними виразниками інтересів Росії та Китаю у сфері безпеки в центрально-азійському регіоні.

Так, Шанхайська організація відображає стратегію безпеки в Центральній Азії не лише Росії, але й Китаю. Це, безумовно, стає причиною внутрішніх суперечностей всередині ШОС. Спочатку ця організація мала на меті боротьбу з сепаратизмом, екстремізмом та тероризмом. Поступово ці проблеми відійшли на другий план, залишаючи на порядку денному проблему релігійного екстремізму. Проте ШОС оперативно реагує і на нові виклики безпеки та демонструє готовність взяти на себе відповідальність не лише за безпеку в Центральній Азії, але й за розвиток регіону в цілому.

10-11 червня 2010 р. в Ташкенті відбулося засідання Ради глав держав-членів ШОС, де підкреслювалось, що зміцнення стабільності в Центральній Азії залишається першочерговим завданням держав-членів ШОС у сфері безпеки. Підтверджений намір розширювати взаємодію в таких сферах, як спільна протидія тероризму, сепаратизму й екстремізму, незаконному обігу наркотиків та організованю транснаціональної злочинності. Учасники зустрічі висловили серйозну заклопотаність складною ситуацією в Афганістані, з території якого продовжують виходити загрози тероризму, незаконного обігу наркотиків, транскордонної організованої злочинності. Підкреслено, що забезпечення безпеки і стабільності в Центральноазійському регіоні без вирішення проблем, пов'язаних з Афганістаном, неможливо. Також глави делегацій висловили солідарність з народом Киргизстану в скрутній

ситуації. Було підкреслено, що безпека і стабільність на просторі ШОС нерозривно пов'язані з безпекою і стабільністю в кожній з держав-членів, в тому числі в Киргизькій Республіці. Держави-члени ШОС, будучи прихильними незалежності, суверенітету, територіальної цілісності Киргизької Республіки, висловили готовність і надати їй необхідну підтримку і допомогу.

На відміну від ШОС, яка поєднує функції економічні та військово-політичні, Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) є інститутом безпеки, в зону відповідальності якого входять як традиційні, так і нові загрози та виклики в Центральній Азії. Членами ОДКБ є Росія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан та Узбекистан. Окрім вирішення прикордонних проблем та попередження зовнішньополітичної загрози, ОДКБ, наприклад, вирішує такі проблеми, як боротьба з наркотрафіком, з цією метою щорічно проводиться спецоперація «Канал». На «потрійному» саміті СНД, ЄврАзЕС і ОДКБ у Душанбе (2007 р.) був підписаний меморандум про співробітництво ШОС і ОДКБ. Обидва альянси в 2007 р. провели паралельні військові навчання – "Рубіж" (ОДКБ) і "Мирна місія" (ШОС).

Знищення зовнішньої загрози з боку Афганістану переорієнтувало акценти дотримання безпеки в центральноазійському регіоні із зовнішнього аспекту на внутрішній. Внутрішні проблеми держав регіону складаються загалом у загальнорегіональний комплекс питань, які потребують вирішення. «Практично можна скласти нескінченний перелік, – пише експерт з Таджикистану М. Раджабов, потенційних або реально існуючих ризиків і загроз у галузі безпеки, а також проблем, що вимагають уваги» [267]. Вони проявляються в економічній, політичній, соціальній, духовно-культурній, екологічній та інформаційній сферах і відображають стан регіональної безпеки в ЦА. Кожна проблема по-своєму деструктивна для регіональної безпеки ЦА і має власну специфіку.

Тероризм і екстремізм в Центральній Азії являють собою складні і багатоаспектні явища, що містять політичний, економічний, соціальний, кримінальний, військовий компоненти. Їх можна розглядати і в категоріальному плані, і як політичні дії, спрямовані проти окремих людей, лідерів, державних чи інших установ, і як діяльність нелегальних інститутів, що забезпечують фінансування терористичних організацій. І хоча екстремізм і

тероризм в регіоні мають місцеве підґрунтя і власні внутрішні причини, втім, вони пов'язані з ідейними екстремістськими течіями за межами регіону, а терористичні організації ЦА вписані в міжнародні терористичні структури.

Наприкінці 90-х років у регіоні помітно активізувався Ісламський рух Узбекистану (ІРУ), що організаційно оформився в 1995 р. і виступав за насильницький шлях створення шаріатської держави. Керівником ІРУ став Т. Юлдашев, штаб-квартира спочатку перебувала в пакистанському місті Пешаварі, а потім була переведена в Кабул. Вперше ІРУ заявило про себе в 1999 р., влаштувавши 16 лютого серію терористичних актів у Ташкенті. В 2000–2001 р. бойовики організації двічі вторгалися в Сурхандар'їнську область Узбекистану й у Баткенську область Киргизії. В 2001 р. виникла реальна загроза розгортання широкомасштабних партизанських дій ісламістів проти Узбекистану. У ході бойових дій на афганській території ІРУ зазнало великих втрат, більшість його баз на півночі Афганістану були ліквідовані.

Партія Ісламського Відродження – «Хізб ут-тахрір», яка, починаючи з 2002 р., особливо активно діє в Узбекистані й Киргизії, має десятки тисяч прихильників, широку мережу нелегальних і легальних організацій і нині більш впливова й небезпечна для влади, чим ІРУ.

«Хізб ут-тахрір» проповідує об'єднання мусульман усього миру в єдиний халіфат, вважаючи західну демократію неприйнятною для послідовників ісламу. Хоча погляди членів цієї організації являють собою різновид радикального ісламу, цю організацію не скрізь визнають екстремістською. Влада не довела причетність «Хізб ут-тахрір» до терактів. Члени цієї партії офіційно й привселюдно засуджують насильницькі методи боротьби, а халіфат, на їхню думку, може бути створений лише тоді, коли до цього буде готова більшість мусульман.

Особливість поширення радикальних ісламських течій у регіоні пов'язана з тим, що більша частина з них знаходить живильний ґрунт не стільки за кордоном (в Афганістані, Пакистані або на Близькому Сході), скільки всередині самих центральноазійських суспільств. На тлі соціальної кризи, убогості, безробіття й безправ'я чималої частини населення (особливо сільського) в ок-

ремих республіках популярність партій радикального ісламу швидко зростає.

Подібні соціальні методи широко використовуються не тільки «Хізб ут-тахрір» але й іншими місцевими радикальними рухами, зокрема, організацією «Акрамійя», що одержала широку популярність після трагічних подій у травні 2005 р. в узбецькому місті Андижані.

Якщо врахувати, що однією з найважливіших умов збільшення політичної ваги якогось чинника в очах "протестного електорату" є різке зниження рівня його матеріального існування, а також відсутність у нього мотивацій та реальних можливостей для участі в соціально-економічних і культурних програмах, ініційованих існуючою владою, то до певної міри можна допустити перспективи приходу до влади лідерів ісламських політичних структур та груп. У подібній ситуації політичний іслам, апелюючи до традиційних духовних цінностей, може запропонувати суспільству альтернативний шлях – більш пуританський і суворий, але й більш справедливий стосовно всіх членів суспільства.

Не всі дослідники схильні надавати великої ролі ісламському фактору в країнах Центральної Азії: «На території Центральної Азії ніколи не було ісламської держави... На чолі центрально-азійських держав завжди стояли світські правителі. Центральна Азія з точки зору традицій управління ніколи не була ісламським регіоном. Центральноазійські політичні системи орієнтувалися на шаріатські закони, які були покликані регулювати соціально-правові взаємини. Але це не можна назвати політичним інститутом або силою» [338;104].

Ряд учених взагалі заперечують загрозу ісламського екстремізму в Центральній Азії. Політолог з Великої Британії Г. Тазміні відкидає можливість радикалізації ісламу в Центральній Азії. На його думку, розповсюдження радикальних форм ісламу неможливе через такі причини: 1) 98% мусульман Центральної Азії – суніти, що обмежує вплив ісламських радикалів Ірану; 2) відроджується суфізм – одна з найбільш толерантних течій в ісламі, який сприймає догмати буддизму, шаманізму, християнства та відкидає ідею політичного використання віри; 3) для багатьох іслам – лише культурна традиція. «Ісламські зв'язки сильно переоцінюються, тоді як родоплемінні, етнічні, мовні та національні

розбіжності недооцінені. Ці розбіжності не обов'язково заступають шлях спільній ісламській діяльності, але вони значно уповільнюють або навіть перешкоджають розвитку радикального ісламського руху» [292].

А узбецький дослідник М. Хаджимухамедов ісламський фактор в Узбекистані характеризує «як інститут, що визначає або формує моральні норми, яких люди дотримуються в побуті. ... в Узбекистані іслам не сприймається як спосіб вирішення політичних або економічних питань. Іслам в Узбекистані завжди був сферою духовного життя, сферою моральних норм та поведінкових установок» [338;102-103].

Особливістю регіону є те, що влада центральноазійських країн не завжди обґрунтовано звинувачують екстремістські організації як головну загрозу.

Насамперед, основними проблемами регіону, що сприяють поширенню екстремістських рухів та тероризму в Центральній Азії, можна вважати:

- погіршення соціально-економічного стану країн регіону, що пов'язано як з внутрішніми проблемами, так і з світовою економічною кризою і, у свою чергу, викликає:

- поширення бідності, гальмування реформ;
- наркотрафік, існування якого має прямий та зворотній зв'язок з дестабілізацією ситуації. Активність міжнародних мереж торгівлі наркотиками, людьми, зброєю створює сприятливий ґрунт для екстремізму і тероризму в регіоні.

Окрім соціальних причин, важливими причинами поширення впливу екстремістських течій і тероризму дослідники з Центральної Азії вважають:

- суперечності між секуляризмом світських режимів ЦА і політичним ісламом. Важливо відрізнити конструктивну роль, яку іслам, ісламські цінності та організації відіграють у суспільстві, і загрози, які виходять від нелегальних політичних організацій, що використовує іслам в ідеологічних цілях;
- репресивна реакція урядів на опозиційну діяльність.

В будь-якому випадку, протистояти радикальному ісламу можна лише за виконання двох умов. Перша з них полягає в оперативному поліпшенні матеріального і соціального становища всіх прошарків населення. Відтак основним напрямком має стати

захист політичних, економічних і соціальних прав пересічних громадян, упорядкування та лібералізація взаємин між владою і суспільством, формування національного "середнього класу", знищення умов для існування корупції, запровадження рівної для всіх груп населення і владних структур відповідальності перед законом та ін., що створить реальні передумови для побудови громадянського суспільства. Між іншим, усі ці умови повністю збігаються з основними постулатами (як з мирськими, так і з трансцендентними), декларованими представниками мусульманської умми (громади) та її лідерами як угодні волі Аллаха.

Не меншою, ніж екстремізм і тероризм, окремою загрозою для країн Центральної Азії є незаконний обіг наркотичних засобів. Починаючи з кінця 90-х рр. ХХ ст. регіон ЦА став головним маршрутом наркотрафіку для західних і східних ринків. У регіоні відбувається подальше зміцнення наркотичної «піраміди», яка щорічно охоплює нові мільйони жертв. У її основі – гігантські макові поля в Афганістані, широка мережа дилерів (нелегальних кур'єрів) і відпрацьовані маршрути наркотрафіку через Центральну Азію в Росію і Європу. За підрахунками російських експертів [193], обсяг важких наркотиків (героїну), що пройшов за 2005 – першу половину 2006 р. через регіон, виріс до 527 тонн. Згідно з міжнародними оцінками у 2008 р. через територію країн Центральної Азії було перевезено приблизно 121 т героїну та 293 т опію. У 2009 р., за даними Управління з наркотиків та злочинності ООН, загальносвітовий обсяг виробництва героїну склав 657 т. За оцінками експертів, близько 25% усього афганського героїну щорічно вивозиться через Таджикистан, Узбекистан, Туркменистан, Киргизстан та Казахстан до Росії [391].

Причини цього мають як зовнішні, так і внутрішні причини. До зовнішніх можна віднести:

1. Зростання виробництва наркотиків в Афганістані після розгрому талібів. У 2004 р. посівні площі опійного маку в Афганістані досягли 80 тис. га. Афганістан виробив 3,400 тонн наркотиків у 2002 р., 3,600 тонн – у 2003 р. і понад 5,500 тонн – у 2004 р. За оцінками UNODC, в 2004 р. в Афганістані було зосереджено 16% світового виробництва героїну. Щорічний обіг афганських наркотиків оцінюється в 30 млрд. дол. США на рік. До наркобізнесу залучено понад півтора мільйона осіб.

2. Зростання наркотрафіку через Центральну Азію з Китаю та Південно-Східної Азії з організацією нових маршрутів. Традиційно основними маршрутами наркотрафіку були Таджикистан і Туркменістан. В даний час дедалі більшого значення набувають киргизський і казахстанський напрямки трафіку наркотиків з Китаю та Південно-Східної Азії. Ряд дослідників вважають, що ЦА загрожує перспектива стати світовим центром наркоторгівлі.

3. Зростання попиту на наркотики у країнах Європи, Америки, Росії, Австралії. Героїн, основна кількість якого виробляється в Афганістані, стає дедалі більш популярним на Заході. Розширюється географія споживання, молодшає вік споживачів, у споживання наркотиків втягуються нові групи населення, зростають загальні обсяги споживання.

До внутрішніх причин зростання наркотрафіку в регіоні ЦА належать:

1. Бідність, безробіття, особливо молодіжне, низький рівень життя. У пошуках заробітку до наркотрафіку втягуються значні групи населення центральноазійських країн, створюючи залежність економік цілих районів від наркобізнесу.

2. Слабкий контроль на кордонах, викликаний корупцією, недоліком досвіду і фінансів.

Зростання наркотрафіку в країнах ЦА стало головною загрозою майбутньому регіону. До найбільш тяжких наслідків можна віднести:

1. Стрімке зростання кількості наркоманів, що є серйозною соціальною і економічною проблемою для центральноазійських країн. У період з 1990 по 2002 рр. споживання опіатів у країнах ЦА зросло в 17 разів. В даний час, за оцінками UNODC, чисельність наркоманів в країнах ЦА більш ніж у два рази перевищує чисельність їх у країнах ЄС і в три рази, – ніж у країнах Азії.

2. Розповсюдження СНІДу пов'язане в ЦА з поширенням ін'екційних наркотиків. Так, 85% всіх носіїв СНІДу в країнах ЦА заразилися через використання спільних шприців. Про масштаби епідемії, що загрожує ЦА, говорить стрімке зростання числа ВІЛ-інфікованих з 500 чол. в 2000 р. до 8 тис. у 2004 р., тобто на 1 600%. Якщо такі темпи поширення СНІД збережуться і в майбутньому, то країни ЦА можуть зіткнутися з катастрофою, що підірве здоров'я населення, національні економіки і, в цілому, безпеку регіону.

3. На думку аналітиків, до міжетнічного конфлікту в Киргизії влітку 2010 р. були причетні наркобарони з екстремістського руху «Узбекистан».

Загалом, наркобізнес зацікавлений у підтриманні політичної та соціальної нестабільності в регіоні, а отже, є реальною загрозою безпеки в широкому розумінні. «Слід визнати, що в Центральній Азії наркобізнесмени становлять більшу загрозу для стабільності політичних систем, ніж корумповані політичні діячі чи ісламські радикали і терористи» [243;15].

Надзвичайно гострим питанням для всіх без винятку країн Центральної Азії є перерозподіл водних ресурсів. Розпад Радянського Союзу зруйнував систему міждержавного користування ресурсами країн: не стало спільної води, нафти та газу. Особливість гідрографічної системи Центральної Азії – нерівномірний розподіл її водних ресурсів. Центральна Азія має приблизно 170-180 куб. кілометрів водних ресурсів, з яких нині використовується понад 90%. Туркменистан, Таджикистан, Узбекистан і Киргизстан належать до басейну двох найголовніших азійських річок – Амудар’ї й Сирдар’ї, що впадають в Аральське море. Багаті на нафту, газ й іншу сировину, «нижні» країни – Туркменистан, Узбекистан, Казахстан – перебувають у водній залежності від бідних «верхніх» країн: частка Таджикистану і Киргизстану у формуванні стоку поверхневих вод у регіоні становить близько 85%. Втім, досі не підписано міжнародну угоду з розділення водних ресурсів і водночас всі держави оголосили власність на воду та водні об’єкти, що розташовані на їхній території. Такий стан речей не може задовольнити ті країни, на території яких формуються основні водні ресурси регіону.

В усі часи водні ресурси центральноазійського регіону вважалися основою економіки, розвитку соціальних процесів та забезпечення сприятливої екологічної ситуації, тобто головною умовою життя людей. Країни Центральної Азії поєднані водними резервами річок Сирдар’ї та Амудар’ї, а також системою гідротехнічних споруд, що включають канали та водосховища. В сучасних умовах ці ресурси набувають для держав регіону новий якісний контекст, який визначається наступними факторами. По-перше, виникнення дефіциту води в будь-якій з країн Центральної Азії сприймається як пряма загроза національним інтересам

та безпеці. По-друге, оптимізація роботи річкових систем, на експлуатацію яких претендують одночасно дві галузі економіки (іригація та енергетика), в разі їхньої приналежності різним державам є вкрай складним завданням. По-третє, перспективи інтеграції в Центральній Азії значною мірою залежать від того, наскільки успішно та раціонально країни регіону зможуть вирішити питання використання водних та енергетичних ресурсів [78, 282].

Наприкінці 80-х вчені констатували факт повного розбору водних ресурсів річок Амудар'ї й Сирдар'ї. Це стало причиною катастрофи, яка спіткала Аральське море. Навряд чи вдасться його відновити (за винятком Малого Аралу, який належить Казахстану), однак приклад Аральського моря має стати застереженням від спроб швидкого і непродуманого розв'язання «водних» проблем. Наприклад, висихання Аральського моря, яке грало важливу роль у пом'якшенні холодних північних вітрів восени і взимку та зменшенні спеки влітку, вплинуло на клімат в регіоні: зима 2007–2008 років була найбільш холодною за останнє століття – мінус 20-30 градусів, чого ніколи раніше не бачили туркмени.

Гідроенерговузли Киргизії й Таджикистану, що регулюють режим подачі води, працюють більше на сусідні країни – Казахстан і Узбекистан. Якщо вони будуть працювати в енергетичному, а не в іригаційному режимі (тобто найбільш інтенсивна експлуатація водоймищ відбуватиметься не влітку, а взимку), Киргизія й Таджикистан одержать істотний приріст виробництва електроенергії. І навпаки, літнє функціонування водоймищ не вигідне ні Таджикистану, ні Киргизії. Але це досить зручно для їхніх сусідів, які продовжують одержувати 80% води з території своїх сусідів практично безкоштовно. "Будучи однією з найбільш багатих водними ресурсами країн світу, Таджикистан використовує лише близько 10 відсотків для внутрішніх потреб, а решта протікає в країни пониззя, де використовується в основному для зрошення земель", – зазначив у своєму виступі на форумі "Вода для життя", який відбувся в Душанбе 10 червня 2010 р., президент Таджикистану Е. Рахмон [63]. Також глава держави запропонував оголосити 2012 р. Міжнародним роком водної дипломатії, що буде сприяти зміцненню співробітництва та діалогу, виробленню нових підходів у врегулюванні водних відносин. Ця

конференція зібрала 80 країн-членів ООН, представників 20 структурних підрозділів ООН, а також 65 міжнародних і регіональних організацій, які обговорювали водні проблеми в центральноазійському регіоні.

Основним каменем спотикання у стосунках Таджикистану та Узбекистану є Рогунська ГЕС. Саме ця станція може забезпечити Таджикистану енергетичну, і загалом, економічну незалежність. Тому Узбекистан намагається перешкоджати побудові цієї ГЕС. У такій його позиції прослідковується, насамперед, політична складова – бажання тримати Таджикистан у залежності.

17 березня 2010 р. у Ташкенті на спільній прес-конференції за підсумками узбецько-казахстанських переговорів президенти Узбекистану І. Карімов та Казахстану Н. Назарбаєв знову порушили питання будівництва великих ГЕС у Таджикистані та Киргизії. «Казахстан та Узбекистан виступають за проведення міжнародної експертизи проектів будівництва ГЕС в Таджикистані та Киргизії з приводу їхньої безпеки та питань стоку води... Я провів переговори з очільниками Киргизії та Таджикистану, які погодились на проведення подібної експертизи», – підкреслив Н. Назарбаєв. Він також заявив, що керівники Казахстану та Узбекистану звертаються до президентів Таджикистану та Киргизії за провадити таку експертизу й не починати будівництво ГЕС до отримання її результатів. Не покращує вирішення водного питання країн Центральної Азії і втручання третьої сторони. Наприклад, Російська Федерація у водно-енергетичних спорах підтримує Узбекистан, не дивлячись на те, що саме це призвело до погіршення відносин РФ з Таджикистаном та Киргизстаном.

Віце-прем'єр Росії С. Іванов 31 березня 2010 р. у Ташкенті підтвердив незмінність позиції російської сторони стосовно гідротехнічних проектів в регіоні. «Будівництво великий гідротехнічних споруд в Центральній Азії повинно здійснюватись при повному узгодженні зі всіма сусідніми державами. Що стосується балансу гідро використання, то тут головне – враховувати інтереси усіх зацікавлених держав. Оскільки використання водних ресурсів зачіпає усіх. З цього питання позиція Росії незмінна» [401], – зазначив С. Іванов.

Заява С. Іванова на прес-конференції у Ташкенті про те, що «між Росією та Узбекистаном немає ніяких невіршених проб-

лем», входить у явну суперечність зі словами міністра закордонних справ Росії С. Лаврова та генерального секретаря ОДКБ М. Бордюжі про те, що «основною перепоною на шляху прийняття рішень в рамках ОДКБ є Узбекистан». Існує і багато інших проблем, які не можуть бути вирішені через позицію офіційного Ташкента. Подібна лояльність Москви пояснюється намаганням утримати Узбекистан у фарватері РФ й не дозволити йому покинути ОДКБ. Таким чином, для Москви Рогунська ГЕС – це фактор політичного тиску на Узбекистан. «Росії вигідно затягування будівництва до нескінченності, а не його завершення, щоб у необхідний момент мати вплив на Узбекистан, користуючись його ставленням до цього проекту».

Узбекистан вже залишив ЄврАзЕС і тепер погрожує Росії виходом з ОДКБ. Подібні коливання Ташкент демонструє не вперше, чітко слідуючи вислову президента І. Карімова, що його країна не має постійних союзників, а має лише постійні інтереси.

Стосовно Таджикистану Узбекистан застосовує доволі жорсткі заходи. Це, зокрема перешкоджання будівництву Рогунської ГЕС, незаконна затримка залізничних вантажів, підвищення тарифів на транзит узбецькою залізницею на 60%, перекриття газу, – все це блокує економічний розвиток Таджикистану.

Безумовно така позиція як країн-сусідів по Центральній Азії, так і їхніх партнерів по міжнародних організаціях безпосередньо впливає на зовнішню політику країн регіону, а у перспективі – може вплинути на геополітичну стабільність. На думку таджицької сторони, «Таджикистан не має іншого виходу, ніж визначити ступінь надійності своїх партнерів у міру їхнього розуміння та визнання прав країни на енергетичну самодостатність та можливість нормального соціально-економічного розвитку. Іншими словами, наші партнери повинні усвідомити, що у Таджикистану немає альтернативи Рогунській ГЕС, і позиція нашої держави в цьому відношенні не зміниться. Що може зробити Таджикистан у відповідь на зростаючі недружелюбні, підбурюючі акції своїх партнерів по СНД, ОДКБ, ШОС, ООН, ОБСЄ і багатьох інших організацій? Може бути, і насправді настав час серйозно поставити запитання про те, чи бути російській військовій базі у Таджикистані чи ні, або хоча б спробувати затребувати достойну

суму орендної платні за використання величезних територій нашої землі [167].

У зв'язку з розходженнями інтересів держав верхнього (Киргизія й Таджикистан) і середнього потоку рік (Казахстан і Узбекистан) стосовно режиму роботи водоймищ державам Центральної Азії поки не вдалося створити злагоджений механізм взаємодії в спільному використанні та освоєнні водно-енергетичних ресурсів басейнів рік Сирдар'я й Амудар'я. Також відсутня єдина і узгоджена політика ведення сільського господарства в регіоні. Кожна держава намагається збільшити зрошувані площі, намагається прихопити тимчасово вільні водні ресурси. За останні 5 років площа зрошуваних земель в центральноазійському регіоні збільшилася на 7% [218].

Така розстановка сил у гідрологічній сфері ставить нові завдання перед політичними лідерами держав регіону ЦА. Після здобуття незалежності країни Центральної Азії домовились дотримуватись встановлених ще в СРСР правил регулювання гідроресурсів. Проте в нових умовах старі механізми управління єдиним водогосподарським комплексом не спрацювали.

«Угода про співпрацю у сфері спільного управління, використання і охорони водних ресурсів міждержавних джерел», прийнята ще у 1993 р., не змогла зняти напругу з водного питання. Потім було ухвалено ще кілька документів. До 2004 р. вирішення цих питань зводилось до підписання щорічних багатосторонніх угод або міжурядових протоколів, які визначали основні напрямки спільного водоспоживання. Останнім часом уряди Казахстану та Киргизстану, Узбекистану та Таджикистану укладають двосторонні протоколи. Але й вони не здатні оптимізувати проблему розподілу водних ресурсів. В результаті між Туркменістаном і Узбекистаном, Киргизією і Таджикистаном, Казахстаном і Киргизією складаються непрості відносини з проблеми використання водних ресурсів. Такий висновок зробили експерти програми ООН з навколишнього середовища, які підготували спеціальний звіт по Центральній Азії в рамках Ініціативи «Навколишнє середовище і безпека». Так, нестача коштів на підтримку технічної безпеки гідротехнічних споруд може призвести до екологічної катастрофи: існує велика ймовірність затоплення приблизно половини рівнинної частини Ферганської долини.

Зростання населення у Ферганській долині на тлі дефіциту води і сільськогосподарських площ посилюється територіальними суперечками між трьома державами (Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан). Така ситуація здатна викликати посилення політичної напруженості й навіть перерости у великий регіональний конфлікт. Приклад такого конфлікту можна було спостерігати навесні 2010 р. на півдні Киргизстану. Від розв'язання «водних» проблем у цьому регіоні значною мірою залежить стабільність всієї Центральної Азії.

Закономірно, що питання користування водними ресурсами набувають дедалі більше політичного, ніж економічного характеру. Кожна країна прагне в будь-який спосіб закріпити за собою можливість контролювати розподіл води. Одночасно кожна з держав регіону побоюється опинитися в програвшій.

Отже, проблема водовикористання в Центральній Азії має значний конфліктний потенціал, що є загрозою для всієї регіональної безпеки:

- Проблеми використання гідроресурсів можуть стати каталізатором посилення міжетнічних та міждержавних суперечок;
- Водовикористання може стати занадто сильним механізмом економічного та політичного тиску з боку окремих країн;
- На подальшу перспективу дефіцит водних ресурсів негативним чином може позначитись на виробничих силах держав Центральної Азії, призвести до серйозних політичних, соціально-економічних та екологічних наслідків;
- Існує можливість виходу проблеми гідроресурсів та водовикористання за межі центральноазійського регіону.

На нашу думку, пошук вирішення водної проблеми в політичній площині є одним з першочергових завдань: без цієї складової будь-які ініціативи не будуть реалізовані. Також будь-які національні плани, що складаються без врахування загальної регіональної стратегії спільної експлуатації водних резервів, не принесуть суттєвих довгострокових результатів. Щоб ефективно вписати локальні стратегії в регіональний сценарій, необхідно підвищити роль політичних переговорів, удосконалити міждержавні угоди.

Наприклад, в рамках ЄврАзЕС, починаючи з 2003 р., ведеться вироблення Дорожньої карти механізму взаємодії держав-

членів ЄврАзЕС у водно-енергетичному регулюванні в Центральній Азії, плану поетапного створення сприятливих правових і економічних умов в процесі інтеграції секторів водного господарства й енергетики економік держав Співтовариства.

У політичному плані діяльність органів ЄврАзЕС у водно-енергетичному секторі регулюється рішеннями міждержавної ради ЄврАзЕС та інтеграційного комітету ЄврАзЕС, якими поставлені завдання визначити механізми взаємодії держав Співтовариства.

Навіть обмежена взаємодія в освоєнні й спільному використанні водно-енергетичних ресурсів у форматі ЄврАзЕС дає змогу певною мірою збалансувати водно-енергетичні режими басейнів рік Сирдар'я й Амудар'я в інтересах держав регіону, а також збільшити інвестиційну привабливість гідроенергооб'єктів у державах Центральної Азії.

Аналогічні завдання вирішувалися й в Організації «Центрально-азійське співробітництво» (ОЦАС), де існувала ідея створити міжнародний водно-енергетичний консорціум. З урахуванням інтеграції ОЦАС в ЄврАзЕС і вступі Республіки Узбекистан у Співтовариство з'явилися нові можливості для комплексного вирішення питань водно-енергетичного врегулювання у регіоні. Додатковий імпульс у реалізації інвестиційних проектів дає створення Євразійського банку розвитку і його вступ в активну фазу функціонування.

Прийняте главами держав Співтовариства на сочинському саміті (серпень 2006 р.) рішення про підготовку концепції ефективного використання водно-енергетичних ресурсів центрально-азійського регіону передбачало започаткування міжнародного водно-енергетичного консорціуму, який би створив реальну можливість для удосконалення механізму водно-енергетичного регулювання в басейні річок Сирдар'я і Амудар'я. Але такий проект поки що не реалізований.

17-18 2008 р. вересня в Парижі відбувся форум ЄС – Центрально-Азія з питань безпеки. В ході форуму та зустрічі міністрів Трійка ЄС – Центрально-Азія обговорювалися питання співробітництва між ЄС та державами Центральної Азії в галузі освіти, навколишнього середовища та водних ресурсів, прикордонних зон, боротьби з наркоторгівлею, а також проблеми енергетичної

безпеки. Співробітництво з водних питань, наприклад, було внесене до прийнятої у 2007 р. стратегії ЄС щодо Центральної Азії. Обсяг фінансової підтримки країн Центральної Азії з боку ЄС виріс майже вдвічі на період 2007-2013 років – до 750 млн. євро. Однак експерти вважають, що про повне вирішення водних проблем регіону говорити поки що зарано. На думку німецького експерта з екологічних питань Й. Дінкелакера, розв'язати це питання найближчим часом не вдасться: "Швидкого компромісу у вирішенні багатьох спірних питань не бачу, але це ще один крок вперед в потрібному напрямку".

Ще однією важливою проблемою, яка стосується країн Центральної Азії, – є енергетична безпека, оскільки Казахстан, Туркменистан та Узбекистан мають значні запаси нафти та природного газу. Зміцнення безпеки в цьому регіоні відповідає інтересам як країн-імпортерів енергоносіїв, що шукають шляхи диверсифікації джерел енергоносіїв та маршрутів їхнього постачання, так і країн-експортерів і країн, через території яких здійснюється транзит енергоносіїв, тому що вони повинні забезпечити надійний стан усієї галузі та інфраструктури трубопроводів.

Ідея створення Енергетичного клубу ШОС була висунута в грудні 2006 р., а у липні 2007 р. він був утворений. Цей енергетичний клуб планувався як ефективний регулятор внутрішніх центральноазійських енергетичних інтересів, особливо за лініями Узбекистан – Таджикистан або Узбекистан – Киргизія, розв'язуючи двосторонні проблеми у сфері обміну узбецького газу й електрики на водні ресурси Киргизії й Таджикистану. Також планувалося створити угруповання держав, об'єднаних у єдиний, самодостатній енергетичний блок. Але поки що країни-експортери нафти й газу, що входять у ШОС, виступають не тільки як партнери, але і як конкуренти на перспективних ринках Східної й Південної Азії. У регіоні відбулася помітна активізація Китаю. Зусилля китайських компаній закріпитись в енергетиці Туркменії, Казахстану й Узбекистану починають загрожувати позиціям Росії в Центральній Азії, заснованому на монопольному володінні експортними газопроводами у бік Європи. Китайці запропонували Ашхабаду побудувати експортний газопровід потужністю в 30 млрд.куб.м. на рік у східному напрямку, готуються підписати угоду на освоєння Правобережжя Амудар'ї, де буде розвиватися

нова газова провінція, активізували участь в освоєнні газових ресурсів Узбекистану й Казахстану із прицілом на транспортну прив'язку їх до західних провінцій КНР. Тим самим створюється нова ситуація в каспійському регіоні, що дає центральноазійським країнам більше поле для маневру. «Зацікавленість країн Центральної Азії в російсько-китайському політичному балансі на рівні регіону продиктована можливістю використання протиріч між ними, як і їх зацікавленості у розвитку відносин з центральноазійськими країнами (особливо в паливно-енергетичній сфері) для посилення власних позицій у регіоні» [346;63].

У даному контексті стає зрозумілим позиціонування Казахстану себе як «великої енергетичної держави». За словами Н. Назарбаєва, «Казахстан стає фактором енергетичної безпеки в Азії і Європі». А це може призвести до загострення протиріч із Росією. Тому для координації дій і згладжування такого роду протиріч і потрібен Енергетичний клуб у рамках ШОС.

Система міждержавних відносин у Центральній Азії базується не тільки на адміністративно-правовій, торгово-економічній і політичній структурах радянського й пострадянського часу, але й на більш давніх культурно-цивілізаційних і господарських компонентах. До них належать розходження в характері, ступені й часі прийняття ісламу народами регіону (казахи й киргизи прийняли іслам значно пізніше інших народів Центральної Азії, тобто в 17 – 18 ст.) і альтернативні типи господарської культури (землеробської, осілої таджицько-узбецької й кочової, тваринницької казахсько-киргизької). Деякі історики прямо пов'язують ряд етнічних і прикордонних конфліктів у регіоні з подібними історичними особливостями [189].

Міжнаціональні та міжетнічні відносини – одне з найбільш вразливих місць у міждержавному співробітництві та внутрішньодержавній політиці. Практично всі держави регіону є тією чи іншою мірою поліетнічними. «В умовах країн ЦА, – пише казахстанський дослідник Л. Єрекешева, – один з найважливіших факторів міжетнічних суперечок є боротьба за перерозподіл ресурсів (територіальних, водних, джерел енергії тощо) між представниками різних етнічних груп, особливо в тих регіонах та державах, де відчувається гострий дефіцит придатних для обробки земель» [103].

Епіцентр напруженості традиційно розташований у Ферганській долині, де сходяться території Киргизстану, Узбекистану й Таджикистану. У цьому «трикутнику» і сконцентрована більша частина проблем. Особливо складними залишаються узбецько-таджицькі й узбецько-киргизькі відносини.

До теперішнього часу зроблена делімітація більшої частини узбецько-киргизького кордону, довжина якого становить близько 1300 км. Залишається, за різними даними, від 30 до 50 суперечливих ділянок, де не було досягнуто жодної угоди. На території Киргизстану розташовані два узбецьких анклави – Сох і Шахімардан з населенням до 50 тис. чоловік. Усього ж у Киргизстані, в основному на півдні, проживає понад 700 тис. узбеків, тобто 18% населення країни. Як правило, це торговці, підприємці, тобто соціально активна група, яка мала й має вплив на центральну владу.

Криваві події на півдні Киргизії навесні-влітку 2010 р. стали квінтесенцією усіх проблем безпеки центральноазійського регіону.

Число жертв зіткнень досягло 179 осіб. В ході безладів постраждало 1866 мирних громадян, з них 836 госпіталізовано. Але, згідно з деякими припущеннями, ці дані неточні і реальна кількість жертв заворушень перевищує офіційне. Охоплені конфліктом райони могли залишити до 100 тисяч біженців і вимушених переселенців. На думку І. Семиволоса, директора Центру близькосхідних досліджень, «За всіма міжнародними класифікаторами про цю ситуацію можна говорити як про громадянську війну» [325].

Звичайно, цей конфлікт можна й треба співвіднести з «черговою» революцією у Киргизстані, звинувативши як прихильників колишнього президента К. Бакієва, так і його ворогів. Існують версії про криміналітет, який був зацікавлений у дестабілізації ситуації (як полегшення наркотрафіку). Також не виключається наявність зацікавленої третьої сторони.

Деякі конфліктологи, класифікуючи міжетнічні конфлікти на пострадянському просторі, виводять акти насильства в Оші та Фергані в окрему категорію. Тут поряд з етнічними проблемами важливу роль відіграє й економічний чинник. Соціально-економічна ситуація у Ферганській долині – серйозна проблема і для Узбекистану, і для Киргизстану, що виникла ще в радянський період. Це обумовлено цілою низкою обставин, серед яких

найбільш важливими є перенаселеність, дефіцит землі і води для поливу, а також надлишок робочої сили, переважно у віці від 17 до 25 років.

Проте, причини цих конфліктів набагато глибші як у часовому вимірі, так і у свідомості мешканців Ферганської долини, що робить ситуацію набагато складнішою і трагічнішою. Кордон Узбекистану та Киргизії був проведений так, що територія нинішньої Ошської області включила в себе різні за своїми природними умовами території: частину Ферганської долини та гірські місцевості. З прадавніх часів рівнину займали осілі землероби (головним чином узбеки), в гірських аулах жили киргизи – кочовики-скотарі. Осілі землероби Ферганської долини – засновники багатьох міст, в тому числі Оша та Узгена. Історично склалося так, що киргизів, які жили в цих містах, було зовсім небагато.

	1989 рік				1999 рік	
	міське населення		сільське населення			
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Всього	570 334	100	1 426 490	100	1170000	100
Киргизи	183 496	32,2	1 008 637	70,7	751 000	63,8 %
Узбеки	185 824	32,6	334 702	23,5	366 000	31,1 %
Росіяни	113 326	19,9	12 783	0,9	15 000	1,3 %
Інші	87 688	15,3	70 368	4,9	46 000	3,8

Якщо брати тільки новітню історію, то першим масштабним етнічним конфліктом в Оші стала так звана "Ошська різанина", яка відбулася ще за радянських часів у травні-червні 1990 р. Після виділення малоземельним киргизам земель колгоспу ім.Леніна, на які претендували й узбеки, останні почали вимагати від керівництва Киргизької РСР створення в Ошському районі узбецької національної автономії із власними органами влади. Скасування рішення щодо колгоспу не принесло миру: сутичка на одному з мітингів швидко переросла у збройні погроми. Ті перекинулися на територію Узбекистану: узбеки у прикордонних районах почали громити сусідів-киргизів і зі зброєю в руках проривались крізь республіканський кордон на допомогу співвітчизникам в Оші. Конфлікт вщух тільки після втручання армії та

закликів ряду поважних осіб з обох боків до примирення. За офіційною статистикою прокуратури СРСР, під час конфлікту загинуло не менш ніж 1200 осіб.

На сьогоднішній день в Ошській області проживає більша частина (понад 55%) узбеків Киргизії, що залишає дане питання в категорії небезпечних.

Будь-яка поліетнічна країна не застрахована від подібних конфліктів. Загроза виникнення яких підвищується під час будь-якої кризи: політичної, економічної тощо. Коли не працюють правові інституції, коли виникає ситуація загрози безпеці, коли людина відчуває, що має захищати себе сама, виникає ризик жорсткого етнічного конфлікту. В цьому контексті Україні варто врахувати досвід Киргизстану, аніж набувати власний. «Народ, який не визнає відповідальності за те, що було скоєно стосовно до інших, наражає свій народ на таку саму долю. Це аксіома всіх етнічних конфліктів» [325].

Свою історичну специфіку мають і узбецько-таджицькі відносини. Як і всі центральноазійські республіки, Таджикистан і Узбекистан виникли в результаті національно-територіального розмежування, проведеного в 1924 р. в радянській Середній Азії. При цьому спочатку, до 1929 р. Таджикистан входив до складу Узбецької РСР на правах автономної республіки. В 1929 р., після передачі йому Ходжентського округу (Ленінабада), він одержав статус союзної республіки. Однак у межах Узбецької РСР залишилася низка територій, включаючи такі великі історичні й культурні центри, як міста Бухара й Самарканд, основним населенням яких були етнічні таджики. Суперечки про культурно-історичну, національну приналежність і цих земель, і їхніх жителів не припиняються протягом усього останнього сторіччя.

Чимала частина етнічних таджиків виявилася поза межами Таджикиської РСР, а потім Республіки Таджикистан. За деякими даними, близько 5-6 млн. таджиків проживає в Узбекистані (20-25% усього населення країни), хоча, за офіційним даними, їхня чисельність там у кілька разів менша: ймовірно, більша частина була у свій час зареєстрована як узбеки. Понад половину узбецьких таджиків проживає в економічно відсталих і нерозвинених районах Узбекистану – Сурхандар’їнській, Ферганській, Кашкадар’їнській областях, де рівень життя значно нижче середнього по країні. Чітко

вираженого прагнення брати участь у політичному житті серед таджицького населення Узбекистану не спостерігається.

В свою чергу, у Таджикистані є велика узбецька діаспора чисельністю понад 1 млн. осіб, що займає друге місце після титульної нації (біля чверті населення республіки). На відміну від узбецьких таджиків, для таджицьких узбеків характерне прагнення брати активну участь у громадському житті Таджикистану відповідно до своїх інтересів і потреб. Це виявилось під час громадянської війни початку 90-х рр., коли етнічні узбеки впливали на хід подій у країні [315;443-449].

Таким чином, розселення етнічних груп таджиків і узбеків практично на 50% не відповідає кордонам і географічному положенню національних держав – Республіки Узбекистан і Республіки Таджикистан. Це створює підґрунтя для деякої недовіри й нерозуміння. В 90-і рр. ХХ в. між узбеками й таджиками відбулося кілька зіткнень на етнічному ґрунті, найбільшими з яких стали конфлікти 1989 р. в Ганчинському районі й 1991 р. в Пенджикенському районі Таджикистану [315;439-442].

Один з факторів складностей у відносинах між Узбекистаном та Таджикистаном – безпека двостороннього кордону. Більше половини всіх етнічних таджиків в Узбекистані проживають у прикордонних з Таджикистаном і Афганістаном областях. За інформацією узбецьких офіційних органів, наприкінці 90-х років, під час вторгнення загонів Ісламського руху Узбекистану (ІРУ), деякі місцеві жителі, в основному таджики за національністю, які проживали у гірських кишлаках, мали контакти з бойовиками.

Питання дотримання безпеки в центральноазійському регіоні має актуальний та широкомасштабний характер. Ефективність його вирішення залежить від ряду факторів, одним із яких є бажання і здатність країн Центральної Азії зробити правильний вибір та зайняти непохитну позицію відносно зовнішніх партнерів у сфері безпеки. Для досягнення поставлених цілей необхідно не лише орієнтуватись на національні інтереси, але також враховувати й інтереси регіональні. Тому Інтеграційні тенденції є важливим фактором у забезпеченні регіональної безпеки. Тема інтеграції в центральноазійському регіоні залишається однією з найактуальніших, створення будь-яких наднаціональних структур породжує гарячі суперечки, що свідчить про важливість цієї теми [201].

Центральноазійська інтеграція вперше отримала правове оформлення в угоді про заходи щодо поглиблення економічної інтеграції на 1994-2000 рр., підписаній двома найбільш великими державами регіону – Казахстаном та Узбекистаном. В січні 1994 р. ці дві країни підписали договір про створення єдиного економічного простору. Була досягнута домовленість щодо відміни митних зборів, поетапному узгодженні зниження податків тощо.

У квітні того ж року в Киргизстані (м.Чолпон-Ата) була досягнута домовленість вже про тристоронній формат єдиного економічного простору, а також про формування координаційних органів нової структури. З точки зору формального аспекту центральноазійські інтеграційні органи копіювали їхні аналоги з СНД. На зустрічі в Алма-Аті в липні 1994 р. була прийнята перша угода про такі структурі – угода про Міждержавну Раду. Потім, в серпні з'явилась угода про Виконавчий комітет, а в червні 1995 р. були створені Рада прем'єр-міністрів, Рада міністрів закордонних справ та Рада міністрів оборони. В документах нового регіонального об'єднання спеціально обумовлювались принципи поваги до незалежності та суверенітету держав, що входять до нього, та невтручання у внутрішні справи одна одної.

Було зафіксовано, що центральноазійська інтеграція буде спрямована на створення правових, економічних та організаційних умов для вільного переміщення капіталів та робочої сили, об'єднання зусиль щодо проведення узгодженої політики в галузі розвитку транспортних комунікацій. Проте вже в той період стало очевидним, що інтеграційні зусилля центральноазійських країн набувають переважно формального, бюрократичного характеру. Пізніше ця тенденція стала ще більш явною. На практиці між державами регіону посилювались суперечності не лише в економічній, але й в політичній сфері. «Розвиток центральноазійської інтеграції насправді йшов не шляхом посилення інтеграційних зв'язків, наповнюючи їх реальним змістом, не шляхом удосконалення роботи інтеграційних органів, а переважно шляхом розвитку пропагандистського декларативного компонента» [179]. 1998 рік можна вважати черговим етапом центральноазійської інтеграції. У лави регіонального об'єднання був прийнятий Таджикистан, який до цього півтора роки мав статус спостерігача. Центральноазійський союз перейменували в Центральноазійське еконо-

мічне співтовариство, а вже у 2001 р. ЦАЕС був реорганізований в Центральноазійське співробітництво.

Окрім Туркменистану, всі інші лідери країн Центральної Азії відкрито і конкретно висловлюються за інтеграційні процеси в регіоні. Киргизстан та Таджикистан визнали залежність своєї слабкої економіки від регіональної інтеграції. Для цих двох країн регіональна інтеграція безумовно сприятиме розвитку їхньої економіки. Наприклад Е. Рахмон, президент Таджикистану, підтверджуючи свою прихильність принципам інтеграції, підкреслює: «Я щиро бажаю, щоб наші зусилля сприяли подальшому розвитку та поглибленню регіонального співробітництва, заснованого на принципах рівноправного партнерства та довіри один до одного» [269;169].

Всі держави центральноазійського регіону визнали важливість міжрегіональної взаємозалежності та розробили технічний механізм проведення консультацій та переговорів з питань, в яких зацікавлені всі центральноазійські держави. Наприклад, зараз визнана необхідність вирішення на регіональному рівні низки екологічних, транспортних та комунікаційних проблем, потреба здійснення раціональної торгівлі енергією, необхідність розвитку нових ринків для національних підприємств, а також необхідність забезпечення безпеки в регіоні.

Прикладом широкої співпраці країн центральноазійського регіону можна вважати побудову трансконтинентального газопроводу Туркменистан-Узбекистан-Казахстан-Китай. Цей проект відіграє велику роль для всіх країн регіону і, по-суті, є виявом принципово нової та економічно вигідної паливно-енергетичної інфраструктури в Центральній Азії. Як зазначив Президент Узбекистану І. Карімов, це будівництво може стати конкретним прикладом того, як за рахунок об'єднання зусиль та реалізації добре продуманих й обґрунтованих міждержавних та транскордонних проєктів, об'єднання фінансових можливостей можна у досить короткі терміни освоїти багаті підземні мінеральні та вуглецеві сировинні ресурси, на які багатий регіон Центральної Азії [64].

Проте, на думку дослідників цих процесів, «...спільність релігії, мови, історії можуть бути основою для культурного співробітництва, але не політичного. І найцікавіше те, що навіть взаємна залежність економік, налагоджені в минулому господарські та

економічні зв'язки не є гарантією здійснення інтеграції, в усякому випадку, для політиків, які керують цими процесами. Нерозвиненість, нестійкість, суперечливість відносин країн регіону – яскравий тому приклад. Більше того, сьогодні, при всій активності розмов про інтеграцію, процеси, що відбуваються в регіоні, справедливо було оцінити як процеси дезінтеграції» [128].

У 2008 р. Казахстан в особі свого президента Н. Назарбаєва висунув ідею про створення Союзу Центральноазійських держав. І хоча ця ідея і знайшла певну підтримку у світі (зокрема, експрем'єр Малайзії Махатхир Мохамед висловив підтримку намірам Казахстану як регіонального лідера посилити інтеграцію з сусідніми державами, а ідея створення Союзу ЦАД є правильним вибором на шляху спільного виходу держав Центральної Азії на світовий ринок), Казахстан визнає, що інтеграція в Центральній Азії «найближчою перспективою утруднена», а співробітництво можливе. Проте, як зазначив міністр закордонних справ Казахстану К. Токаєв навіть співробітництво в регіоні «наштовхується на перепони – невідповідність економічних інтересів, суперництво, взаємну підозрілість держав» [392].

Експерт Фонду Карнегі М. Б. Олкотт взагалі вважає, що регіональна інтеграція між країнами Центральної Азії містить лише шкоду. «Центральна Азія сьогодні вже не є обмеженим регіоном і його проблеми необхідно розглядати в більш широкому контексті. Регіональну інтеграцію слід будувати на двосторонніх відносинах». Як зазначає дослідниця, явні економічні успіхи, досягнення в соціальній та політичній сферах Казахстану не дають змоги говорити про успіх подібної інтеграції. «Казахстан вже пройшов певний шлях та досяг політичної зрілості. В інших же країнах Центральної Азії спостерігається стагнація та нестабільна політична ситуація» [129].

В цілому, можна відзначити слабке з різних причин, співробітництво країн Центральної Азії між собою, які в індивідуальному плані більше взаємодіють в рамках різних міжнародних організацій та розвивають двосторонні відносини із західними країнами. Враховуючи велику кількість різнопланових чинників, які впливають на безпеку в центральноазійському регіоні, спрогнозувати в цьому сенсі майбутнє регіону досить проблематично.

Система міжнародних відносин країн Центральної Азії з 2010 р. інституційно оформила ще один напрямок. Так, на черговому Саміті глав держав тюркомовних країн, який відбувся 15-18 вересня 2010 р. у Стамбулі, було прийнято рішення про створення нової міжнародної організації – Ради співробітництва тюркомовних країн (РСТК), до якої увійшли Туреччина, Азербайджан, Казахстан та Киргизстан. Ці країни підписали Заключну декларацію Саміту та Статут організації. У зв'язку зі своїм нейтральним статусом, Туркменистан не приєднався до РСТК. Узбекистан з 1998 р. не бере участі у подібних зустрічах. Формальною причиною цього називають конфлікт країни з Туреччиною стосовно діяльності в Узбекистані ісламського руху турецького дисидента Ф. Гулена. Як заявив заступник міністра закордонних справ Казахстану Н. Єрмекбаєв, «метою даної угоди є створення правової бази для зміцнення та розкриття велетенського потенціалу добросусідства, єднання та співробітництва між тюркомовними державами та їхніми народами» [396].

В рамках РСТК створений дорадчий орган – Рада старійшин. Секретаріат перебуватиме у Стамбулі і матиме власний бюджет. Турецька сторона фінансуватиме роботу секретаріату протягом перших трьох років, також громадянин Туреччини буде першим генеральним секретарем РСТК. В ході Саміту були досягнуті домовленості країн розвивати торговельно-економічне співробітництво і з цією метою створити Ділову раду тюркомовних країн, а також розглянуті питання створення спільного банку та страховальної компанії. Окрім цього, голови чотирьох країн висловили намір розвивати співробітництво в культурно-гуманітарній галузі та сфері освіти. В цьому контексті Астана проголошена столицею тюркської культури у 2012 р.

У зв'язку з цим можна передбачити ще більше поглиблення стосунків між країнами цього новоутвореного союзу. Провідну роль, скоріш за все, відіграватиме Туреччина. Показово, що Саміт став першим заходом, на якому робочою мовою була турецька (раніше це була російська та англійська). Вже зараз, окрім торговельно-економічного та культурного співробітництва, серед пріоритетних напрямів співробітництва РСТК визначаються питання у сфері енергетики та транспорту. В тому числі можливості транспортування туркменського газу в Європу через територію

Туреччини, варіанти його доставки в рідкому вигляді, питання розділу шельфу Каспійського моря, залучення Казахстану до магістрального нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, введення в експлуатацію залізниці Баку-Тбілісі-Карс з подальшим налагодженням залізничного сполучення між Стамбулом та Астаною.

Експертне опитування, проведене Інститутом політичних рішень з питань безпеки в Центральній Азії наприкінці 2009 – початку 2010 рр., показало: незважаючи на істотне зниження показників в екологічному і політичному секторах, Індекс безпеки в Центральній Азії виріс на 25% у порівнянні з попереднім дослідженням. За підсумками четвертого кварталу 2009 р. найбільш суттєві для Центральної Азії процеси відбувалися в економічній сфері, вони становлять 30% важливості від загального показника в 100%. У порівнянні з попереднім опитуванням, за третій квартал 2009 р. цей показник виріс, що говорить про позитивну динаміку в цьому секторі безпеки. Друге місце за ступенем важливості посів військовий сектор Індексу безпеки. Р. Бурнашев, директор ІПП з аналітики та консалтингу заявив з цього приводу: в центральноазійському регіоні «я б надав військовому сектору набагато меншого значення, ніж соціо-культурному. Для нас в регіоні важливіші питання, пов'язані з масовою міграцією, з визначенням ідентичності» [305].

З другого боку, росте потреба не лише військового або силового вирішення питань міжнародного екстремізму, але також скоординованої інформаційно-ідейної протидії цим загрозам на регіональному рівні, раннього попередження та профілактики конфліктів. Але поки що міжнародні організації, що безпосередньо впливають на процеси у Центральній Азії (ОДКБ, ШОС, і НАТО) практично ніяк не використовують потенціал міжнародних мусульманських організацій і в першу чергу Організації ісламської конференції (ОІК).

Необхідно звернути увагу на такий аспект співробітництва з мусульманськими державами, коли на перший план будуть виходити проблеми затвердження істинних ісламських цінностей, які повинні стати ідейною альтернативою екстремізму, що виступає під гаслами ісламу. Тобто регіональна безпека – це такий стан, коли для об'єкта регіональної безпеки, тобто для держав Цент-

ральної Азії, створені всі умови захисту та розвитку, опрацьовані механізми з передбачення та попередження ризиків.

При системній трансформації, що відбувається в країнах Центральної Азії, неминучі ризики та загрози – як військові й економічні, так і ідеологічні. Відторгнення західних цінностей демократії у широкої маси, наприклад, є результатом нав'язування шаблонів західної демократії, без урахування національного менталітету та способу життя. Це призводить до загального розчарування в суспільстві в ідеях західної моделі, прав людини, політичних свобод. Один із прикладів – ситуація, що складається в Киргизстані, де світські політичні еліти, не маючи інших альтернатив розвитку національної держави, при досить високому рівні корупції, втратили авторитет серед населення.

§ 4. Стан і тенденції соціально-економічних перетворень в умовах політичної модернізації

Центральна Азія, територія якої займає приблизно 4 мільйони квадратних кілометрів і знаходиться на перехресті доріг між Китаєм, Росією, Україною, Іраном та Афганістаном, має надзвичайно важливе стратегічне значення. Вона є важливим виробником енергії (нафти, газу, вугілля та гідроелектроенергії), володіє величезними запасами мінералів та корисних копалин. Їхня більша частина знаходиться в Каспійському морі, на території Казахстану, Туркменистану, менше – в Узбекистані. Більша частина території – пустелі (включаючи високогір'я). Втім, значна частина населення й досі зайнята у сільськогосподарському секторі. 56 млн. жителів Центральної Азії проживають у долинах річок Амудар'я та Сирдар'я. У Ферганській долині, яка складає один відсоток землі центральноазійського регіону, проживає більше однієї п'ятої всього населення Центральної Азії.

Взагалі, займаючи сьоме місце у світі за площею, центральноазійський регіон в даний час вирізняється високою народжуваністю. Збільшення населення до 95 млн. осіб відбудеться найближчим часом, що дасть змогу регіону не тільки випередити такі країни, як Філіппіни (86,2 млн.), В'єтнам (82,7 млн.) і Німеччина (82,4 млн.), але наблизитися до Мексики (107 млн.) [16]. Проте, офіційні статистичні дані держав Центральної Азії щодо наро-

джуваності (як, до речі, й уся статистика по ЦА), відрізняються, наприклад, від даних ЦРУ та СНД.

Хоча з моменту проголошення незалежності кожна країна обрала свій власний шлях забезпечення внутрішньої стабільності та економічного розвитку, питання загального характеру передбачають завдання побудови держави, проблеми економічного та соціального розвитку в перехідний період.

Спочатку перспективи реформування політичних, економічних та соціальних інститутів в державах Центральної Азії оцінювались як досить невисокі, не було конкретної позиції відносно того, які стратегії розвитку будуть для них найбільш доречними. Не дивлячись на високий рівень освіти, надзвичайно сильна залежність економіки від природних ресурсів відкидала ці країни майже до рівня слаборозвинених. Проте, коли деякі з цих держав пройшли міжнародну експертизу, стали превалювати більш оптимістичні прогнози. Наприклад, Казахстан та Киргизія випереджали Росію з багатьох макроекономічних показників. Керівництво Киргизії погодилося перетворити країну у свого роду полігон для перевірки ефективності реформ і ця країна першою на пост-радянському просторі зайнялася реструктуризацією фінансової системи. Казахстан, маючи найпотужніший банківський сектор серед країн колишнього СРСР, прийняв революційну програму приватизації, Узбекистан також сприйняв певні економічні заходи.

Говорячи про реформування соціально-економічної сфери в країнах Центральної Азії, слід враховувати, що сам інститут влади в регіоні був «продуктом» та правонаступником радянської тоталітарної системи управління. В перші роки незалежності влада в країнах регіону була передана партійно-господарській номенклатурі. Таким чином, «старі комуністичні кадри, не лише не пішли з політичної арени, але й навпаки, колишня політична еліта практично без боротьби міцно зайняла своє місце в нових політичних реаліях» [113]. Знаходячись в тому самому географічному регіоні, країни Центральної Азії були частиною єдиного економічного простору. Звідси й подібність проблем перехідного періоду та інтеграції у світову економічну систему. Вихідні умови регіону ЦА поділяються на дві складові: по-перше, місцеві особливості, пов'язані з історією, культурою, соціально-демографіч-

ними та геополітичними умовами, по-друге, спільні характеристики, обумовлені централізованою плановою економікою СРСР.

У радянській Середній Азії був найвищий рівень бідності в СРСР, гірші житлові умови, охорона здоров'я, найвища дитяча смертність. Економічне становище азійських республік в Радянському Союзі характеризувалося низькою часткою у загально-союзному ВВП, в тому числі, на душу населення. В Узбекистані, Таджикистані та Киргизстані інвестиції вкладалися переважно у трудові ресурси, а у Казахстані та Туркменистані вони мали характер капіталовкладень. Найбільша частка інвестицій, окрім Казахстану, йшла в сільське господарство, в основному у виробництво бавовни.

Азійські республіки були найменш розвинуті в Радянському Союзі та мали суттєві екологічні та демографічні проблеми, специфічне поєднання праці і капіталу, виробництва та споживання. В цілому частка робочої сили, зайнята в сільському господарстві, складала 35-48% (це в два-три рази більше, ніж в балтійських та слов'янських республіках); в приватному секторі було не менше ніж 11-13% працюючих, що в три-п'ять разів перебільшувало середній показник по Радянському Союзі; приховане безробіття оцінювалось в 5-10%, постійно збільшувався розрив між приростом кількості робочих рук та створенням нових робочих місць. Понад 70% населення чотирьох країн Центральної Азії (Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан та Киргизстан) жили в сільській місцевості та маленьких містах. Поляризація працівників за етнічною ознакою створювала додаткові проблеми та викликала потік еміграції російськомовного населення, в основному кваліфікованої робочої сили, наприкінці 80-х – 90-х рр. [132]. Через це з середини 90-х рр. почав створюватися дефіцит кваліфікованої робочої сили на сучасних виробництвах та швидкозростаючий загальний надлишок трудових ресурсів. Після розпаду СРСР глибока економічна криза особливо позначилась саме на республіках центральноазійського регіону, значною мірою й через їхній тісний взаємозв'язок з іншими республіками.

Офіційно прибутки були вищими в держсекторі у некорінного населення. Але відбувався певний перерозподіл: участь місцевого населення у приватній діяльності частково вирівнювала дисбаланс прибутків та зайнятості, що створювались командною системою.

Але обмеження приватного підприємництва робило його напівлегальним. Тому з отриманням незалежності стало важливим легалізувати та сприяти розвитку малого бізнесу. Проте, масова приватизація не призвела до створення великого прошарку ефективних власників та середнього класу – соціальної бази реформ: натомість утворилися неефективні форми власності корумпованих чиновників та фінансових олігархів, тоді як велика соціальна нерівність викликала зростання народного невдоволення.

Швидка руйнація традиційних економічних зв'язків та повне відкриття економіки з метою посилити приватний сектор та ввести його у сфери міжнародної конкуренції погано подіяли на місцеве виробництво та призвели до стагнації економіки, гігантського відтоку капіталу. Скорочення державних інвестицій не компенсувалося адекватним вкладанням приватних коштів. В усіх країнах Центральної Азії відбулося різке падіння виробництва та рівня життя населення. «Головний урок перших десяти років системної трансформації полягає в тому, що проведення радикальних монетаристських реформ, як правило, було не виправданим» [132;86].

Усім країнам з перехідною економікою були рекомендовані однакові монетаристські рецепти «шокової терапії», засновані на неоліберальній моделі. Залежно від стратегії переходу та якості управління держава може бути прискорювачем або гальмом системної трансформації, спроби мінімізувати її роль виявилися не виправданими, особливо в нових незалежних державах Центральної Азії. Узбецький економіст Б. Ісламов вважає найкращою стратегією для країн Центральної Азії державно-відомчу поступову та соціально орієнтовану трансформацію з активною промисловою політикою.

Країни Центральної Азії намагалися рухатись до більшої відкритості, прагнули нових зовнішніх зв'язків – регіональних та світових. На початковій стадії деякі країни Центральної Азії перенаправили свої товари на зовнішні ринки поза межі СНД, але криза 1997-1998 рр. продемонструвала слабкість як старої, так і нової економічної структури. Країни ЦА надто залежали від зовнішньої торгівлі, причому імпорт в більшості з них перевищував експорт, який базувався, головним чином, на сировинних товарах. Великий та не завжди виправданий імпорт створював дефі-

цит поточних платежів, негативно діяла сильна залежність від транспортної інфраструктури (особливо трубопроводів), розташованої за межами Центральної Азії, та неплатоспроможність її традиційних торгових партнерів.

Фінансова криза 1998 р. показала, наскільки, з одного боку, інтегровані економіки усіх країн Центральної Азії, а з другого, – наскільки вони залежать від зовнішніх впливів. Країні підходи до реформування Узбекистану та Киргизії визначили різний ступінь впливу російської кризи на їхню економіку. Узбекистан постраждав тоді менше за всіх, оскільки його економіка найменшою мірою була пов'язана з Росією. Киргизія, навпаки, проводила ліберальну зовнішньоекономічну політику, і тісні економічні зв'язки з РФ посилили вплив російської кризи на її економіку. Казахстан на той час балансував між принципами відкритості, конкуренції та підтримки вітчизняних підприємств, і загалом наслідки кризи для Астани були значно слабшими, ніж для Бішкеку.

Казахстан – найбільша країна Центральної Азії і найбільш амбітна у своїх планах. Президент Казахстану Н. Назарбаєв передбачає, що «До 2030 року Казахстан стане Центральноазійським Барсом і слугуватиме прикладом для інших країн, що розвиваються. ...У 2030 році наші нащадки житимуть у країні, яка вже не перебуватиме на задньому плані світових подій. Їхній Казахстан як центр Євразії відіграватиме роль економічної і культурної сполучної ланки між трьома швидко зростаючими регіонами – Китаєм, Росією і мусульманським світом» [227]. Скоріш за все підґрунтя для такої впевненості є. В країні функціонує фондова біржа, правила якої складені на основі правил Комісії з цінних паперів та бірж США; приватизація малих та середніх підприємств фактично закінчилась; на сьогодні у приватному секторі працює близько 50% населення; реформована податкова система та підвищений рівень збору податків; також реорганізована пенсійна система. Загалом, хоча Казахстан і вважається країною з середніми прибутками, він має шанси розвинути сильну економіку. І це пояснюється не лише високими світовими цінами на нафту та збільшенням її видобутку. «Підставою для довіри до програмних заяв Н. Назарбаєва є те, що за період свого існування як незалежної держави Казахстан пройшов всі етапи створення та зміцнення інститутів державного управління, успішно здійснив правову та

фінансово-банкову реформу, суттєво зміцнив економічний потенціал та завоював визнання як надійний діловий партнер у міжнародного співтовариства. Всі ці реформи стали головним фактором, який забезпечує стабільний громадянський мир, злагоду та територіальну цілісність країни» [86].

Казахстан одним з перших подолав економічну кризу, викликану розвалом СРСР. «У 2004 р. почалося стійке економічне зростання, середній прибуток на душу населення в 2003 р. досяг 1780 дол., що вивело Казахстан по цьому показнику на друге місце в СНД (після Росії)» [245;110].

На сьогодні у Казахстані діє понад 90 державних програм, спрямованих на розвиток економіки. Наприклад, «Програма розвитку нафтохімічної промисловості Республіки Казахстан на 2004-2010 рр.», «Програма розвитку електроенергетики до 2030 р.» передбачали заходи, до реалізації яких залучаються російські компанії й організації, а також діючі й новостворювані спільні підприємства. Всі ці програми є стратегічно важливими для розвитку народного господарства та енергетичної незалежності Казахстану. Програмою розвитку електроенергетики до 2030 р. у Казахстані передбачається введення нових потужностей, з обсягом інвестицій у 13 млрд. дол. Тільки для будівництва нових і реконструкції старих електростанцій Казахстану на період до 2015 р. буде потрібно 3,5 млрд. дол. У республіці має бути здійснена модернізація та реконструкція 32 ТЕЦ і ГРЕС. Проекти теплоелектростанцій розроблені російськими проектними організаціями й прив'язані до російських технологій і устаткування, що, на жаль, виключає участь Україні в цьому секторі економіки Казахстану.

Нафтогазова галузь Казахстану є основним експортним сегментом, що впливає на ріст ВВП республіки. Республіканськими програмами передбачається збільшення до 2015 р. видобутку нафти до 150 млн. т.

Основними країнами-імпортерами для Казахстану є Італія (18%), Швейцарія (17,6%), Російська Федерація (9,8%), Китай (9,4%), Франція (8,8%), Іран (5,4%), Нідерланди (4,5%), Великобританія (3%), Іспанія (2,5%), Румунія (2%), Ізраїль (1,6%), Україна (1,6%), Німеччина (1,4%) і США (1,2%).

До числа найбільших країн-експортерів відносяться Російська Федерація (38,3%), Китай (8,1%), Німеччина (7,6%), Італія (6%), США (4,7%), Україна (4,2%), Японія (3,9%), Туреччина (2,4%), Великобританія (2,1%), Франція (1,9%), Республіка Корея (1,5%), Узбекистан, Швеція й Польща по (1,3%), Білорусь (1,2%).

У 2006р. зовнішньоторговельний обіг із країнами СНД склав 16637,5 млн. дол. і у порівнянні із попереднім роком збільшився на 36,4%, в т.ч. експорт – 5574 млн. дол. (37,1%), імпорт – 11063,5 млн. дол. США (36%). Частка держав СНД у загальному товарообігу склала 26,9% (в 2005р. – 27%). Така тенденція тривала і в наступні роки, що можна побачити з табл.1.

Казахстан за обсягом ВВП займає 54-е місце в світі, на нього припадає понад 53 відсотків усього ВВП регіону. В даний час за цим показником Казахстан випереджає 23 країни Європи, в їх числі Словаччина, Болгарія, Сербія, Хорватія, Словенія, Люксембург, Кіпр та інші. Країна наближається до рівня ВВП Угорщини, Ірландії, Фінляндії

Країни СНД є основними постачальниками мінеральних продуктів, хімічної й металургійної продукції: частка імпорту з цих країн по мінеральних ресурсах в 2006р. склала 94% (в 2005р. – 91%), металургійної продукції – 59% (56%), продовольчим товарам – 56% (51%), хімічним товарам – 40% (40%) від загального імпорту зазначених товарів.

В 2006р. зовнішньоторговельний обіг з іншими країнами світу склав 45289,7 млн. дол. і у порівнянні з аналогічним періодом попереднього року збільшився на 37,2%, у т.ч. експорт склав 32676,3 млн. дол., збільшився на 37,4%, імпорт склав 12613,4 млн. дол., збільшився на 36,8%.

Зовнішньоторговельний обіг між Республікою Казахстан і Україною за підсумками 10 місяців 2008 р. становив \$2,53 млрд. (2,6% у загальному обсязі зовнішньоторговельного обігу Республіки Казахстан). Казахстан займає сьому сходинку серед торговельних партнерів України у світі. Імпорт товарів з України виріс у 1,8 рази і становив \$1,18 млрд. Відповідно експорт товарів із Казахстану до України виріс у 1,8 рази і становив \$1,35 млрд.

У структурі імпорту з України в Казахстан переважають поставки машин і обладнання (30%, або \$354 млн.), продукція металургійної промисловості (33% або \$420 млн.), продукція

харчової галузі – (15,8%, або \$177 млн.), продукції хімічної, будівельної і обробляючої галузей – (16%, або \$178,4 млн.). У структурі експорту з Казахстану в Україну значну частку займають нафта й нафтопродукти (82%, або \$1,1 млрд.) і продукція металургії (14%, або \$188 млн.).

Табл.1

*Основні макроекономічні показники Казахстану в 2010 р.
(у % до відповідного періоду попереднього року) [291]*

	Січень – березень
Валовий внутрішній продукт	107,1
Продукція промисловості	111,5
Продукція сільського господарства	102,4
Інвестиції в основний капітал	92,7
Перевезення вантажів	115,3
Роздрібний товарообіг*	110,5
Індекси цін виробників промислової продукції	145,5
Індекси споживацьких цін	107,3
Експорт в країни Співдружності	123,1
Експорт в інші країни	178,0
Імпорт з країн Співдружності	101,9
Імпорт з інших країн	80,3
*без обороту закладів харчування	

Узбекистан, після здобуття незалежності, зіткнувся з низкою складних завдань, пов'язаних з переходом до ринкової економіки, інтеграцією в світову економічну систему. Як і інші республіки колишнього СРСР, Узбекистан проводив реформування економічної та політичної систем. Перспективи та економічний потенціал цієї держави досить суперечливі. З одного боку, країна має багаті людські та природні ресурси. Узбекистан – один з найбільших світових виробників бавовни та золота. Запаси вуглеводню в Узбекистані, включаючи газ, нафту та газ-конденсат оцінюються в 1,052 трильйона американських доларів.

За даним МАГАТЕ, Узбекистан займає 7 місце у світі по запасах урану й 5 – по його видобутку. Весь зроблений урановий

концентрат поставляється на експорт. На даний момент у країні розвідано 40 родовищ урану, основу яких становлять 27 родовищ. Розвідані запаси урану становлять за деяким даними 55 тис. т, за іншими – 80 тис. т. Прогнозні ресурси урану, за даним МАГАТЕ, оцінюються на рівні 230 тис. т.

З другого боку, стан узбецької економіки оцінюється як складний. Рівень виробництва в республіці, не дивлячись на скорочення спаду, залишається на низькому рівні. З перших днів незалежності керівництво Узбекистану намагається побудувати ефективну економічну систему. Одночасно уряд Узбекистану вирізняється своїм консерватизмом у підході до соціально-політичних реформ.

Наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. головними пріоритетами економічних реформ були проголошені зниження рівня втручання держави в економіку, посилення гарантій та захист від протиправного втручання контролюючих органів в діяльність господарчих суб'єктів, лібералізація валютного ринку. Пріоритетом стала й структурна перебудова економіки на основі розвитку приватного підприємництва, особливо підприємств малого та середнього бізнесу.

Президентом Узбекистану І. Карімовим були викладені п'ять принципів реформування суспільства.

Перший принцип. Пріоритет економіки над політикою. Економічні реформи не повинні підкорятися будь-якій ідеології, внутрішні та зовнішні економічні відносини мають бути вільними від неї.

Другий принцип. Держава – головний реформатор. Вона зобов'язана визначати головні напрямки реформ, виробляти політику оновлення та перетворень, послідовно перетворюючи її в життя.

Третій принцип. Верховенство закону у всіх сферах суспільства. Прийняті демократичним шляхом Конституція та закони повинні дотримуватись всіма без винятку.

Четвертий принцип. Проведення сильної соціальної політики з урахуванням демографічної ситуації в країні. Одночасно із запровадженням ринкових відносин необхідно вживати дієвих заходів соціального захисту населення, особливо малозабезпечених родин, дітей та людей похилого віку.

П'ятий принцип. Перехід до ринкових відносин здійснюється еволюційним шляхом з урахуванням об'єктивних економічних закономірностей, послідовно, продумано, поетапно» [125;35-36].

Як і в багатьох інших країнах перехідного типу, основна загроза для стабільності Узбекистану полягає у соціально-економічній сфері. Узбекистан випереджає за кількістю населення всі інші країни Центральної Азії: в країні мешкає 26 млн. осіб. Чисельність узбеків, що виїхали за межі республіки, в основному в країні СНД, дорівнює приблизно півтора мільйона осіб. За рівнем корупції Узбекистан займає 114-е місце серед 145 країн у світовому рейтингу корумпованих країн. Слід зазначити, що дана проблема стоїть перед всіма центральноазійськими країнами. Казахстан та Киргизія займають 122-е місце, Таджикистан та Туркменистан – 133-е.

З перших років незалежності І. Карімов бачив Узбекистан регіональним лідером Центральної Азії. Але на відміну від Казахстану, Узбекистан не пішов шляхом «шокової терапії», а проводив політику «поетапних реформ». До кінця 90-х такий підхід, особливо серед сусідніх країн, вважався більш мудрим. Зокрема, спад виробництва в Узбекистані на той період був нижчим, ніж в інших країнах СНД, а у 2003 р. Узбекистан став першою країною серед СНД, яка досягла обсягу ВВП дореформених часів – 1990 р. Відмова від «шокової терапії» на початку економічних реформ, прагматичний підхід до лібералізації зовнішньої торгівлі, збереження державної монополії на зовнішню торгівлю дали змогу Узбекистану, на відміну від інших держав Центральної Азії, в першому десятиріччі своєї незалежності, уникнути багатьох помилок та досягти певного успіху в сфері економіки.

На думку узбецьких дослідників, за роки незалежності були поставлені і в основному вирішені наступні завдання: демонтаж командно-адміністративної системи та створення основ ринкової економіки й нового фінансового сектору; введення національної валюти; забезпечення макроекономічної та фінансової стабільності, соціальних гарантій зайнятості та прожиткового мінімуму; досягнення самозабезпечення енергоносіями та ресурсами, створення умов для зростання експорту. Узбекистану, «на відміну від будь-якої іншої держави СНД, вдалося уникнути масштабного спаду виробництва, зuboжіння населення, зростання внутрішньо-

го та зовнішнього боргу. Результати перших десяти років показали вірність обраної моделі та принципів переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки» [320;115].

Проте з настанням нових ринкових часів та прискореної глобалізації, Узбекистан зазнав труднощів через надмірну зарегульованість своєї економіки, низького внутрішнього попиту та перевитрати власних сировинних ресурсів. Останніми роками, особливо після Андіжанських подій 2005 р., роль регіонального лідера явно перейшла до Казахстану. І. Карімов, як політик-стабілізатор, не зміг провести успішні та результативні реформи через те, що у його поглядах завжди превалювали цінності контролю, над принципами лібералізму та вільного ринку, що впливало і на внутрішню ситуацію в Узбекистані.

В своїх останніх виступах І. Карімов наголошує на прискореній економічній модернізації країни. Характерно, що більшість експертів оцінюють соціально-економічний розвиток Узбекистану крізь призму досягнень Казахстану. На думку експертів, Узбекистан йде тим самим шляхом, що й Казахстан, але відстаючи від нього приблизно на п'ять-сім років.

В результаті реалізації програми дорожнього будівництва з 2006 р. в Узбекистані реконструйовано 130 км. автомобільних доріг, що входять до міжнародних транспортних коридорів. Завершено освоєння коштів і відбувся запуск продукції по 53 проєктах за участю прямих іноземних інвестицій на загальну суму в розмірі 186 млн. дол. США.

Глибокі зміни відбуваються в сільському господарстві за рахунок цілеспрямованого проведення економічних реформ на селі, спрямованих в першу чергу на зміну відносин власності. Фермерські господарства стали основною формою сільськогосподарського виробництва. У республіці функціонують 190 тис. фермерських господарств, у яких зайнято 1,4 млн. працівників. Якщо в 2000 р. на долю фермерських господарств припадало 21% виробництва бавовни-сирцю, то в 2006 р. уже понад 86%.

З 2006 р. завдяки структурним перетворенням і зрушенням в економіці, стимулюванню малого бізнесу й підприємництва, було створено умови для заняття людей різними формами надомної праці, забезпеченню нужденних родин великою рогатою худобою. Загалом у країні було створено близько 570 тис. робочих

місць. Ця політика активно розвивається і нині. Наприклад, на I кв. 2010 р. надомною працею було охоплено 200 тис. осіб.

Макроекономічна ситуація в Узбекистані протягом 2007 р. залишалася стабільною і зберігала характерну для попередніх років позитивну динаміку, чому сприяла світова кон'юнктура цін на енергоносії, золото, бавовну та мідь – основні експортні статті Узбекистану. Зростання ВВП, за оцінками експертів, в цілому відповідало офіційному прогнозу уряду Узбекистану (7,7%), рівень інфляції не перевищував прогнозованих показників (5-7%). Впевнено зростав експорт (на 39%) при збереженні значного позитивного сальдо (1,7 млрд. дол. США), вдвічі зріс обсяг злучених прямих іноземних інвестицій (308,9 млн. дол. США).

Одним з головних результатів 2007 р. став прискорений розвиток експортного потенціалу, зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. За 2007 р. обсяг експорту товарної продукції зріс на 31,5%, а в порівнянні з 2000 р. – в 2 рази. Позитивне сальдо зовнішньоторговельного обігу виросло до 2 млрд. дол.

Число діючих підприємств малого й середнього бізнесу у 2007 р. становило 350 тис., або зросло майже в 2,3 рази в порівнянні з 2000р. На долю бізнесу припадає 42,1% виробленого валового внутрішнього продукту проти 31% в 2000р.

За останні роки багато чого зроблено для створення сприятливого ділового клімату для розвитку малого бізнесу й приватного підприємництва. Різко обмежене втручання держави в справи бізнесу, значно спрощені й більш прозорими стали процедури реєстрації суб'єктів малого бізнесу, уніфіковані й знижені ставки оподаткування, удосконалена система стандартизації й сертифікації продукції, за рахунок розвитку біржових торгів вирішено багато питань вільного доступу підприємців до матеріально-технічних ресурсів, впроваджені нові форми кредитування підприємництва шляхом мікрокредитування.

Попри світову кризу, розвиток економіки Узбекистану у 2009-2010 рр. не припинився. На зустрічі з журналістами у грудні 2009 р. Президент Узбекистану І. Карімов з приводу світової фінансово-економічної кризи зазначив, що у світі немає жодної країни, яку б не торкнулися кризові явища. «Ми виявилися стійкими до кризи завдяки тому, що вчасно здійснили антикризову програму. Основний наголос при цьому зробили на допомозі реальній

економіці. Саме життя довело, що шлях, обраний Узбекистаном, був найбільш вірним та реалістичним. В процесі переходу від адміністративно-командної системи до ринкової економіки, спираючись на життєвий принцип «Не побудувавши новий дім, не руйнуй старого», ми обрали еволюційний, поетапний та послідовний шлях реформування» [239], – підкреслив І.Карімов.

За словами глави держави, за останні десять років середнє зростання ВВП Узбекистану сягає 7,1%. Реальні доходи населення в середньому щорічно зростали на 20%, заробітна плата – на 31%. Золотовалютні резерви зросли за ці роки майже в 10 разів.

За офіційними даними, «В першому кварталі 2010 р. були збережені тенденції стрімкого розвитку економіки, яких досягнуто завдяки реалізації комплексу заходів, спрямованих на продовження та поглиблення реформування економіки, модернізації країни, безумовному виконанню Антикризової програми, і на цій основі забезпечення високих та стійких темпів росту економіки, її ефективності та макроекономічної збалансованості» [134]. Показники розвитку Узбекистану у I кв. 2010 р. за даними Статкомітету СНД показані у табл.2.

Зазначається, що у 2010 р. обсяги прямих іноземних інвестицій склали 929,8 млн. дол. США з ростом у 2,6 рази проти I кв. 2009 р. В рамках Програми заходів з розвитку, модернізації та технічному переоснащенню провідних галузей економіки протягом I кв. поточного року реалізовані 29 проектів. З Фонду реконструкції та розвитку виділені кошти для фінансування 6 проектів на загальну суму 196,4 млн. дол. З початку 2010 р. введені в експлуатацію 118 нових виробничих об'єктів, які забезпечили створення основних фондів на 18,8 млрд. сумів, в тому числі в легкій та текстильній галузі – 15 об'єктів, харчової промисловості – 41, промисловості будівельних матеріалів – 56, машинобудування – 2 тощо.

Згідно з офіційними даними, Антикризовій програмі на 2009-2012 рр., яка реалізується в Узбекистані, була дана висока оцінка під час міжнародної науково-практичної конференції «Ефективність антикризових програм та пріоритети посткризового розвитку (на прикладі Узбекистану)». В ній взяли участь понад 400 державних та громадських діячів, провідних вчених в галузі економічних наук та бізнесменів з 46 країн, представники міжнародних організацій та фінансових інститутів, в тому числі таких, як

ООН, Міжнародний валютний фонд, Всесвітній банк, Азійський банк розвитку, Ісламський банк розвитку.

Продовжує розвиватись інтеграційна політика Узбекистану, яка включає п'ять рівнів: глобальний, трансконтинентальний, субрегіональний, регіональний та локальний. У перебігу їхнього освоєння і відбувається формування економіки «відкритого типу», Зовнішні зв'язки республіки обмежуються недостатнім транспортним забезпеченням та відсутністю виходу до моря.

Узбекистан торгує з 147 країнами. У звітному періоді, позитивне сальдо зовнішньоторговельного обігу республіка мала з 72 країнами, у т.ч. значне позитивне сальдо з Бельгією, Великобританією, Іраном, Сінгапуром і Швейцарією. Основними торговельними партнерами Узбекистану виступають Росія – 21,7%, Південна Корея – 5,9%, Туреччина – 5,5%, Казахстан – 5,4%, Китай – 5,1%, Іран – 4,9%, Великобританія – 4,5%, Україна – 3,5%, Німеччина – 3,4% і США – 2,8%.

Як свідчить прийнята в липні 2007 р. оновлена державна програма приватизації на 2007-2010 рр., спостерігається поступова, хоча й обережна лібералізація державної приватизаційної політики, зокрема скорочення переліку державних стратегічних об'єктів, щодо яких заборонено відчуження контрольного пакету акцій (наприклад, вирішено продати іноземним інвесторам 50% статутного капіталу автозаводу «УзДЕУавто», ринкова вартість якого оцінюється в 670 млн. дол. США).

Країна досягла стійкого зниження інфляції, світові ціни на сировину зросли, а держава визначила наміри здійснити структурні реформи. Так, наприклад, уряд планує розвивати реформи у банківській сфері. Більш важливою ознакою економічних реформ є процес приватизації. Тому особливої уваги потребуватимуть соціальні питання щодо рівня доходів та зайнятості населення Узбекистану. Згідно з державною стратегією, перехід до ринкової економіки має здійснюватись через сильний механізм соціального захисту, що потребує великих зусиль з боку держави. Логічним продовженням курсу реформ є Указ Президента Узбекистану І. Карімова «Про заходи щодо подальшого вдосконалення і зміцнення системи соціального захисту населення».

На сьогодні реальне зростання ВВП в Узбекистані в середньому складало близько 7,3% в 2004-2006 рр., що набагато вище

середнього зростання в 4,1% у 2000-2003 роках. У 2006 р. реальне зростання ВВП склало 7,3%, а в 2007 р. темпи приросту ВВП склали 9,8% до попереднього періоду. Основні прибутки держава отримує від експорту бавовни (близько 27% від усього експорту), в той же час текстиль та легка промисловість, які покликані захищати економіку від падіння світових цін та створювати робочі місця недоотримують державної підтримки.

Втім, незважаючи на підвищення з 1 серпня 2007 року на 25% зарплат працівникам бюджетної сфери, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат, що, можливо, було пов'язане з грудневими президентськими виборами, реальний рівень життя населення не покращився внаслідок випереджаючих темпів зростання цін на продукцію державних монополій, основні продовольчі товари та комунальні послуги (35-100%). Основними економічними проблемами залишаються бідність населення, недостатня площа сільськогосподарських угідь та безробіття. Велика кількість працездатного населення змушена працювати в Росії та інших країнах СНД, щоб прогодувати свої родини. «На сьогоднішній день основною перепоною на шляху до успіху стає набута звичка «поетапності» реформ... на момент розширення інвестиційної активності на просторі СНД» [177;11].

Але не варто забувати, що Узбекистан займає провідні позиції у світі за запасами золота, урану, міді, природного газу, свинцю, фосфору, каоліну тощо. Четверте місце в світі за запасами золота, сьоме – за його видобутком, десяте – за запасами міді, сьоме – за запасами урану, друге – за експортом бавовни, а також пристойні обсяги виробництва електроенергії, газу й нафти та потенціал розвитку туризму роблять перспективи Узбекистану позитивними. За висновками експертів Інституту економічних стратегій (Казахстан), Узбекистан це, «безумовно, велетень Центральної Азії, який, на жаль, поки що спить» [177;11].

Таким чином, зарано відкидати Узбекистан як остаточно переможеного у змаганнях за звання регіонального лідера. Узбекистан – країна великих, але не реалізованих можливостей. Велика територія та багатомільйонне населення, кваліфікована та освічена робоча сила, вагомі сировинні ресурси – все це створює передумови для прискореного економічного зростання країни не лише в межах центральноазійського регіону.

Табл.2

*Основні макроекономічні показники Узбекистану в 2010 р.
(у % до відповідного періоду попереднього року) [291]*

	Січень – березень
Валовий внутрішній продукт	107,6
Продукція промисловості	107,0
Продукція сільського господарства	106,1
Інвестиції в основний капітал	101,2
Перевезення вантажів	...
Роздрібний товарообіг	108,3
Індекси цін виробників промислової продукції	...
Індекси споживацьких цін	...
Експорт в країни Співдружності	...
Експорт в інші країни	...
Імпорт з країн Співдружності	...
Імпорт з інших країн	...
... дані відсутні (не представлені)	

З усіх країн центральноазійського регіону Киргизстан, за оцінками міжнародних експертів, мав найкращі перспективи. «Значення індексу оцінки політичних та інституціональних перетворень», який визначається Всесвітнім банком для країн, що входять у Міжнародну асоціацію розвитку, дало змогу у 2001 р. віднести Киргизію до третьої категорії, тим часом як Узбекистан та Таджикистан – лише до п'ятої» [245;135].

В Киргизії реформи пішли шляхом «шокової терапії», особливо у сфері лібералізації цін та приватизації. Одночасно з 1990-2000 рр. ВВП знизився більше ніж удвічі, частка промисловості у ВВП знизилася з 47% до 20%, середньорічний прибуток на душу населення впав з 1550 дол. до 270 дол., за межею бідності опинилися 50% населення, за розрахунками Світового банку, і навіть 70% за опитуваннями місцевої соціологічної служби [144]. Міжнародна допомога у розрахунку на душу населення була в дев'ять разів більшою, ніж в Узбекистані і в шість разів більшою,

ніж в Казахстані, але обсяги інвестицій в промисловість в 90-і роки скоротилися в десять разів, прямі іноземні інвестиції зростали, але виявилися неефективними.

Керівництво республіки розробило програму довгострокової стратегії розвитку Киргизстану, відповідно до якої ставилося завдання забезпечити динамічний соціально-економічний розвиток країни. Передбачалося одночасно із щорічним ростом ВВП у середньому на 5% забезпечити зниження дефіциту бюджету, поліпшити податкове адміністрування, зниження видатків, скасування необґрунтованих пільг, а також забезпечення адресного соціального захисту бідних верств населення.

З моменту вступу Республіки Киргизстан у ВТО в 1998 р. відзначається значна лібералізація офіційного торговельного режиму за допомогою зниження тарифних ставок і скасування більшості нетарифних бар'єрів. «Киргизія ... характеризується значним прогресом з моменту переходу до ринкової економіки й зміни уряду. Деякі реформи були проведені дуже швидко, включаючи приватизацію фермерських господарств, скасування цінного регулювання, лібералізацію фінансового сектора й значну приватизацію державного майна. Законодавство й органи регулювання були змінені для створення правової системи, що підтримує ринкову економіку» [393].

Проведені соціально-економічні реформи у Киргизстані були спрямовані на поліпшення добробуту населення, у т.ч. збільшення зарплати держслужбовцям, матеріальної допомоги і пенсій інвалідам і пенсіонерам, медобслуговування населення, підвищення рівня шкільної освіти, сприяння розвитку підприємництва й боротьбі з корупцією тощо.

У результаті природних і міграційних процесів чисельність населення республіки в 2006 р. збільшилася на 49,4 тис. осіб, або на 1%. Чисельність наявного населення на 1 січня 2007 р. склала 5 млн. 216 тис. осіб. Кількість незайнятого населення в працездатному віці, зафіксованої в службах зайнятості, на 1 січня 2007 р. склала 104,4 тис. осіб, з них офіційно зареєстрованих безробітних – 73,4 тис. осіб.

На 1 січня 2007 р. на території Киргизької Республіки налічувалося 563,8 тис. господарюючих суб'єктів, що в порівнянні з аналогічним періодом минулого року на 25 тис., або 4,7% більше. Кількість індивідуальних підприємців зросла на 9,5%, малих підприємств – на 8,7, селянських (фермерських) господарств – на 1,3, середніх підприємств – на 1,1, великих – на 0,5%.

Індекс споживчих цін у Киргизії, що характеризує рівень інфляції, у грудні 2009 р. у порівнянні із груднем 2008 р. склав 106,8 1%. Ціни й тарифи на всі товари й платні послуги у відсотках до грудня попереднього року склали 105,1%, в т.ч. на харчові продукти й безалкогольні напої – 106,7%, платні послуги населенню – 107,5%, непродовольчі товари – 104,6%. Ціни виробників промислової продукції в 2009 р. у порівнянні з 2008 р. складають 112,0, сільськогосподарську продукцію – 107,4. Тарифи на послуги вантажних перевезень в 2009 р. у порівнянні з відповідним періодом минулого року складають 106,8 %.

В 2006р. номінальна середньомісячна заробітна плата по Киргизстану (без обліку підприємств малого бізнесу) становила 2934,2 сома (72,8 дол.) і в порівнянні з відповідним періодом 2005р. збільшилася на 18,2%.

Вартісна величина мінімального споживчого бюджету на душу населення на місяць в 2006 р. склала 2527,53 сома (63,3 дол.). Для населення працездатного віку – 2816,93, пенсійного віку – 2180, 67 і 2135, 44 сома – на дітей.

Киргизстан є яскравим прикладом впливу нестабільної політичної ситуації на економічні показники. З «острівця демократії» країна перетворилася на «гарячу точку» Центральної Азії. Під час квітневих 2010 р. бунтів у Бішкеку руйнувався малий та середній бізнес, а червневі події на півдні Киргизстану, пов'язані з етнічними кривавими конфліктами, руйнують як внутрішню економічну та фінансову систему, так і відлякують потенційних інвесторів. Зараз в Киргизстані продовжує знижуватися рівень життя людей і в столиці, і тим більше – в провінції.

Внаслідок односторонньої політики монокультури, що проводилась за часів Радянського Союзу, Таджикистан був однією з найбільш відсталих республік колишнього Союзу. А після розпаду СРСР і,

особливо, в результаті громадянської війни, цей розрив став ще більший, і в підсумку країна перетворилася на одну з найбідніших країн світу. Фінансова система Таджикистану виявилась знищеною, структури життєзабезпечення зруйновані, завдано значні збитки об'єктам інфраструктури, охорони здоров'я та освіти.

Країнам Центральної Азії вдалось почати процес державного будівництва завдяки збереженню складної адміністративної структури. Існування працездатних адміністративних органів від вищих до найнижчих рівнів на місцях помітно полегшило вирішення проблем соціального забезпечення, навіть при тому, що чиновники іноді виявлялися невідповідними до роботи в нових умовах. Винятком став Таджикистан, де громадянська війна фактично була війною між регіонами. В результаті переможці усунули від управління людей здібних, але таких, що підтримували протилежний бік. Війна підірвала довіру народу до уряду. Складнощі до процесу реформування як економічної, так і соціально-політичної сфери, додає і той факт, що Таджикистан є найізолюванішою країною регіону, що робить її залежною від інших країн, а надто від Узбекистану. Але найскладніша проблема, яка гальмує будь-які реформи і перетворення, – це те, що Таджикистан вже має всі ознаки «наркодержави». Зі збільшенням виробництва опіуму та героїну в Афганістані, транзит наркотиків через Таджикистан також набирає обертів.

Фактично всі країни Центральної Азії проголошують свій особливий шлях розвитку – як політичного, так і соціально-економічного. Таджикистан не є винятком. «Наша країна, – зазначає президент Таджикистану Е. Рахмон, – обрала власну соціально-орієнтовану модель економічних перетворень, яка враховує специфіку країни, її особливості та менталітет народу» [269;173].

Таджицьке суспільство значною мірою відрізняється від інших транзитивних соціумів регіону Центральної Азії. Ці відмінності мають як культурно-історичні корені, так і сучасні руйнівні процеси. Попри природні ресурси і багаті культурно-історичні традиції, сьогодні Республіка Таджикистан серед усіх пострадянських країн лишається чи не найбіднішою державою навіть на тлі інших країн центральноазійського регіону. Це зумовлено, по-перше, трагічними обставинами, які супроводжували становлення неза-

лежності республіки. Внаслідок кривавої міжкланової війни півдня і півночі молода республіка зазнала величезних втрат. Як відзначав свого часу президент країни Е. Рахмон, «громадянська війна завдала збитків, які оцінюються у 7 млрд. доларів США. Тому найважливішим завданням постає відбудова зруйнованого війною господарства» [270;26]. За свідченням Р. Абдулхаєва, під час війни «загинуло понад 150 тисяч громадян Таджикистану, 55 тисяч дітей стали сиротами, 25 тисяч жінок лишилися вдовами». Дослідник підкреслює, що «крім того, велику кількість будинків, шкіл, мостів було спалено або зруйновано». За його словами, «ці раніше небачені руйнування і збитки відсунули економіку республіки на кілька років назад і знизили життєвий рівень трудящих мас» [5;137].

Таджикистан намагається вигідно використовувати потенціал своїх річок, які можуть бути суттєвим джерелом національного прибутку. Реалізація проектів будівництва гідроелектростанцій Рогунської, Сангтуда-1 та Сангтуда-2 не лише забезпечать країну власною енергією, але й дасть змогу її експортувати. Вже завершені проекти на річках Зарафшан, Вахш та Панжруд. Алюмінієва фабрика, яка, до речі, обладнана за останнім словом техніки, надала робочі місця десяткам тисяч робітників. Будівництво доріг та мостів стратегічного та міжнародного значення також має першочергове значення. Траси, які планується побудувати – Куляб-Хорог-Кала та Душанбе-Джаргнал-Сарбаташ, – матимуть значний вплив на становлення економіки країни.

Втім економічна ситуація в Таджикистані залишається складною. Одним із шансів для республіки одержати необхідні 5 – 6 млрд. дол. інвестицій і вийти, таким чином, з економічної кризи було будівництво Рогунської ГЕС. Однак будівництво гідроелектростанції в колишньому варіанті законсервовано, а оновлений технологічний проект (зі створенням великого водоймища) об'єктивно створює додаткові проблеми у таджицько-узбецьких відносинах, перетворюючи даний проект на базу для реанімації політичних розбіжностей між Душанбе й Ташкентом.

Однак, Таджикистан має успіхи у залученні іноземних інвестицій для розвитку. Наприклад, в результаті економічної угоди з США, міжнародні корпорації вклали в Таджикистан понад 610 мільйонів доларів.

Табл.4

*Основні макроекономічні показники Таджикистану у 2010 р.
(у % до відповідного періоду попереднього року) [291]*

	Січень – березень
Валовий внутрішній продукт	106,8
Продукція промисловості	116,3
Продукція сільського господарства	105,7
Інвестиції в основний капітал	123,9
Перевезення вантажів	98,8
Роздрібний товарообіг	120,9
Індекси цін виробників промислової продукції	148,5
Індекси споживацьких цін	15,4
Експорт в країни Співдружності	83,2
Експорт в інші країни	165,0
Імпорт з країн Співдружності	92,2
Імпорт з інших країн	79,7

Складним з точки зору аналізу є розгляд економічних можливостей Туркменистану. Наприклад, експерти СНД відзначають, що офіційні дані статистичних органів Туркменистану були переглянуті в бік збільшення чисельності населення починаючи з 1998 р. Розбіжність, на їхню думку, становить понад 1,3 млн. осіб. За оцінкою незалежних експертів, населення цієї країни в 2006 р. фактично склало 3,7 млн. осіб, що на три мільйони менше за офіційні дані. Суперечливість чисельності населення Туркменистану обумовлена тим, що за часів президентства С. Ніязова ці показники сильно завищувалися, урочисто відзначалося народження п'ятимільйонного жителя країни, що згодом було визнано помилковим. Втім, при всій закритості статистичних даних, можна говорити про покращання стану окремих галузей і економіки цієї республіки в цілому, порівняно з Таджикистаном, Киргизстаном і навіть Узбекистаном.

Світова криза позначилась на Туркменистані найменшою мірою порівняно з іншими країнами. Це сталося завдяки тому, що ціна на природний газ, який видобувається у цій країні, збільши-

лася в чотири рази за останні кілька років. Про це йдеться в опублікованому звіті Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). У 2008 р. зростання економіки Туркменистану було зафіксовано на рівні 11%. Експерти ЄБРР запевняють, що економіка колишньої радянської республіки буде зростати більш ніж на 10% і надалі. Туркменистан не зазнав негативної дії світової фінансової кризи на свою економіку через те, що банківська система цієї країни є ізольованою і занадто мало туркменських громадян працюють за кордоном.

На Туркменистан припадає близько двох відсотків світових запасів газу. Перспективні з точки зору видобутку газу площі займають близько 70% території республіки, а з урахуванням шельфу Каспійського моря – 85%. Поточні запаси газу Туркменистану становлять близько трьох трлн. куб. м. Однак реально оцінити запаси туркменського газу дуже складно. За оцінками російських і деяких західних спеціалістів, потенціал Туркменистану перебуває в межах 9-15,5 трлн. куб. м. У Ашхабаді називається інша цифра – 23 трлн. куб. м. Деякі експерти вважають, що ці дані сильно завищені і потребують перевірки.

За словами економіста ЄБРР Х. Хармгарта, "Туркменистан виграв в короткостроковій перспективі від того, що знаходиться в стороні від світової економіки, але в середньостроковій перспективі мінуси ізольованої фінансової системи переважають плюси. Так, в країні немає поки джерел для інвестицій в належний розвиток газових родовищ"[386].

Відповідно до нещодавно прийнятої в Туркменистані програми розвитку нафтогазової галузі на період до 2030 р., на 2011 р. в країні планується довести видобуток нафти до 20 млн. т, а до 2030 р. – до 110 млн. т, для природного газу ці показники складають відповідно 120 і 250 млрд. куб. м. Приріст буде досягнутий за рахунок широкого впровадження сучасних технологій, введення в розробку нових нафтових і газових родовищ, збільшення віддачі від уже розроблених нафтогазоносних шарів, відзначається в програмі.

Президент Туркменистану Г. Бердимухамедов повідомив, що з 2007 до 2030 р. у Туркменії планується добути 1,19 млрд. т нафти, з яких 648 млн. т буде продано за кордон. В цілому чистий прибуток

від експорту нафти складе за цей період 259,2 млрд. дол. США, відзначив він. У цей же період у Туркменії планується добути 4,91 трлн. куб. м. газу. З них 2,884 трлн. куб. м. газу буде продано закордонним покупцям. Передбачається, що від продажу газу Туркменія одержить 288 млрд. дол. США прибутку. За словами президента країни, робота галузі забезпечить половину від загальнодержавного доходу. Інші 50% будуть отримані за рахунок текстильної, машинобудівної та інших галузей промисловості та сільського господарства. Глава держави відзначив, що навіть за умови, коли в країні щорічно буде добуватися по 200 млрд. куб. м газу, то тільки розвіданих запасів йому вистачить на 250 років

В Туркменії 2004 р. був прийнятий новий водний кодекс. В цій країні, як і в інших країнах Центральної Азії, господарська діяльність національного органа з керування водними ресурсами поєднуються з політичними функціями. Стратегія національного розвитку водних ресурсів і водозбереження базується на основі програми «Водне господарство й меліорація земель», яка передбачає створення економічно розвиненого Туркменистану з високим рівнем життєзабезпечення населення на основі ринкової економіки й ефективного міжнародного співробітництва.

Говорячи про соціальну сферу, президент Г. Бердимухамедов завірив, що ціни на паливо, особливо на бензин й інші товари першої необхідності будуть незмінними. Населення буде користуватися безкоштовною електрикою, газом, водою, сіллю. «Однією з головної наших турбот буде своєчасна виплата зарплати, своєчасний розрахунок із селянами за вироблену продукцію. Будуть збільшені зарплати громадянам, пенсії, стипендії, матеріальна допомога. Ми будемо приділяти особливу увагу питанню забезпечення населення житлом. Буде продовжене пільгове кредитування бажаючих купити житло або побудувати приватний будинок» [169], – зазначив Президент Г. Бердимухамедов. За його словами, прийшов час провести значні зміни у сфері освіти. «У майбутньому передбачається довести навчання в середніх школах до десяти років, особлива увага буде приділятися вивченню іноземних мов, фізичній культурі», – відзначив Г. Бердимухамедов. «Наша головна мета буде полягати в тому, щоб туркмен-

ські атестати про середню освіту визнавалися в усіх країнах. Групи особливо обдарованих молодих людей ми будемо посилати на навчання в Америку, Англію, Німеччину, Францію, інші розвинені країни Європи, Японію, Китай» [390], – відзначив він.

За словами Г. Бердимухамедова, будуть проведені корінні реформи у вузах, де навчання буде побудовано відповідно до світових стандартів. Строк навчання у вузах буде доведений до п'яти років.

Абстрагуючись від авторитарного ладу (він більшою або меншою мірою характерний для всього регіону), слід зазначити, що в Туркменістані відбувається залучення інвестицій, уміло використовуються інноваційні технології, особливо в переробці нафти й газу, частина експортних доходів іде на розвиток інфраструктурних проєктів. А реформи в соціально-економічній сфері необхідні й вигідні як для населення, так і для нового керівництва країни. Є підстави вважати, що Г. Бердимухамедов насправді сприятиме відкритості туркменського суспільства, його більшого залучення до загальносвітових процесів.

Табл.5

*Основні макроекономічні показники Туркменістану у 2009 р.
(у % до відповідного періоду попереднього року) [291]*

Валовий внутрішній продукт	106,1
Продукція промисловості	...
Продукція сільського господарства	...
Інвестиції в основний капітал	...
Перевезення вантажів	102,0*
Роздрібний товарообіг	120,5
Індекси цін виробників промислової продукції	...
Індекси споживацьких цін	...
Експорт в країни Співдружності	...
Експорт в інші країни	...
Імпорт з країн Співдружності	...
Імпорт з інших країн	...
* Включаючи трубопроводи ... Дані відсутні (не представлені)	

Таким чином, в економічному плані для регіону характерна нерівномірність розвитку окремих республік, яка має тенденцію до зростання. Проблеми в економіках Центральної Азії, особливо Киргизії, Узбекистану і Таджикистану, що не володіють такими значними нафтогазовими ресурсами, як Туркменія і Казахстан, мають системний характер. Будучи аграрними країнами, вони вже давно не можуть забезпечити роботою своє швидко зростаюче населення. У багатьох державах регіону критична ситуація з безробіттям складається вже не перший рік. За методологією Міжнародної організації праці, що враховує як зареєстрованих безробітних, так і тих, хто шукає роботу самостійно, у 2008 р. рівень безробіття в Казахстані становив 0,5 млн. чол. (6,4% економічно активного населення), а в Киргизії – 0,2 млн. (8,2%) [359].

У південних регіонах Киргизії, де проблема безробіття стоїть особливо гостро, ситуація на ринку праці починає набувати катастрофічного характеру. Так, в Джалал-Абадській області рівень безробіття на початку 2009 р. досяг 26,7%, а в Наринській області – 21%. Саме аграрні південні регіони Киргизії є основним постачальником трудових мігрантів до Росії. В Киргизії проблема безробіття офіційно визнається, і для її вирішення влада намагається вжити певних заходів. Посилаючись на свої джерела в Киргизії, «Німецька хвиля» говорить про повернення трудових мігрантів: «З кожним днем їх дедалі більше і більше. Очевидці навіть згадують цілі вагони, переповнені мігрантами, які їдуть назад на батьківщину, до Киргизії». Для вирішення проблеми безробіття влада намагається створювати для мігрантів робочі місця на будівельних об'єктах, проте така робота їх, швидше за все, не влаштує, тому що рівень оплати праці в Киргизії значно нижче, ніж у Росії [254]. Також в Росії до недавнього часу працювало 60% економічно активного населення Таджикистану, грошові перекази якого в 2008 р. за оцінками МВФ, склали 2,5 млрд. дол. Посилаючись на думку місцевих експертів, «Гардіан» стверджує, що «якщо уряд і далі нічого не робитиме, можливі заворушення», які можуть статися і в «доброї дюжині інших колишніх республік СРСР» [383].

За даними Статкомітету СНД [291] рівень безробіття в країнах Центральної Азії становить:

Табл.6

Країна	Кількість зареєстрованих (на кінець періоду)	
	січень-травень 2010 г. в % січня-травня 2009 р.	травень 2010 р. в % до квітня 2010 р.
Казахстан	83,7	98,1
Узбекистан	дані відсутні	дані відсутні
Киргизстан	98,6	100,1
Таджикистан	106,6*	101,9**
Туркменистан	дані відсутні	дані відсутні

* січень-квітень 2010 р. до січня-квітня 2009 р.

** квітень 2010 р. до березня 2010 р.

Слід зазначити суперечливість багатьох офіційних показників щодо економіки регіону, суб'єктивний характер окремих фактів. Одні призначалися для пропаганди досягнень, прикрашання справжнього стану речей. Інші оформлялися для міжнародних організацій. Так само з офіційними даними розходяться показники міжнародних організацій та незалежних експертів відносно темпу росту окремих держав. Розбіжності, наприклад, відзначені за темпами зростання ВВП Туркменистану, за окремими роками – Таджикистану. Так, темпи зростання ВВП Туркменистану у 2002 р. міжнародні організації оцінювали в 5,2% проти офіційних даних в 19,3%, у 2003 році відповідно в 5,3 і 16 %. Аналогічно по Узбекистану оцінки 2004 р. розходилися у 3% проти 7,7%, Таджикистану – у 6 і 10,3%, Киргизстану – в 4 і 10,3%.

Показники ВВП розраховуються окремо як МВФ, Світовим банком, так і ЦРУ. Ці дані часто різняться по тих країнах, де є труднощі обліку. Середній показник трьох цих організацій по ВВП Центральної Азії за 2007, 2008 роки в 314,7 млрд. дол. США, розрахований за ПКС (паритету купівельної спроможності), знаходиться на рівні таких країн, як Україна (320 млрд. дол. США), Австрія (330 млрд. дол. США) і Філіппіни (308,8 млрд. дол. США).

Далі ми наводимо цифри ВВП згідно з офіційними даними СНД [291]:

Валовий внутрішній продукт (ВВП) країн
Центральної Азії у I кварталі 2010 р.

(у % до відповідного періоду попереднього року)

Казахстан –107,1
Узбекистан –107,6
Киргизстан –116,4
Таджикистан – 106,8
Туркменистан – 106,1*

* Дані 2009 р.

За даними ООН, якість життя у країнах Центральної Азії
визначається наступними показниками:

	Загальна чисельність населення у 2010 р. (млн. осіб)	Середній показник росту чисельності населення (2005- 2010 рр.)	ВНД на душу населення/ паритет купівельної спроможності у дол. США (2008 р.)	Допомога населенню із зовнішніх джерел (тис. дол. США)	Споживання енергії на душу населення	Доступ до джерел питної води
Казахстан	15,8	0,7	9690	13595	4292	96
Узбекистан	27,8	1,1	2660	5637	1812	88
Киргизстан	5,6	1,2	2140	13924	556	89
Таджикистан	7,1	1,6	1860	7212	580	67
Туркменистан	5,2	1,3	6210	821	3631	Немає даних

Усі країни Центральної Азії є членами Організації економічного співробітництва (ОЕС) і деякі членами різних регіональних угод в СНД. Жодна з угод не має значного впливу на національну торгівлю політику. ОЕС була утворена у 1985 р. Туреччиною, Іраном та Пакистаном, але значення цієї організації було несуттєвим. Вступ до ОЕС у листопаді 1992 р. п'яти країн Центральної Азії, Азербайджану та Афганістану надало організації нового поштовху, забезпечило форум для обговорення регіональних проблем та мирного співробітництва між старими та новими членами, але, в цілому, прогрес в діяльності ОЕС був незначним.

У квітні 1994 року Казахстан, Киргизстан та Узбекистан, а у березні 1998 р. – Таджикистан, підписали угоду про створення Центральноазійського економічного співтовариства. Воно передбачало інтеграцію економічного простору, вільне пересування товарів та послуг, капіталу та робочої сили. Втім, досі торгівля з сусідніми південними країнами визначається на національному рівні кожної окремої країни. Економічні стосунки з країнами СНД також визначаються самостійно, причому пріоритетними тут видаються історичні та географічні причини, аніж економічно доцільні.

У відносини між країнами Центральної Азії намітилися певні зрушення у сфері безпеки з огляду на спільні проблеми ісламського радикалізму та контрабанди наркотиків. Але в галузі економіки, до якої, зокрема, входить і перерозподіл водних ресурсів, змін на краще не спостерігається. Торгівля між центральноазійськими країнами перебуває у стані стагнації через високі тарифи та неконвертованість національних валют.

Даються взнаки і політичні фактори, що скоріш негативно впливають на економічну ситуацію. В регіоні продовжується боротьба за лідерство між Казахстаном та Узбекистаном. Зростаючий вплив Казахстану цілком зрозумілий: країна має більші нафтогазові ресурси, на які є постійний попит при високих світових цінах, в країні проведена системна приватизація, залучений великий пакет іноземних інвестицій, здійснені реформи ЖКГ, залізничного транспорту, банківської сфери. Професор М. Кенжегузин стверджує, що вже за перше десятиліття незалежності Казахстану була проведена реформа власності і нині в країні превалує приватний сектор і сформувалося ринкове конкурентне середовище [154;35]. Професор А. Ашимбаєва також відмічає стійке зростання промисловості Казахстану з 1999 р. [27].

Піднесення національних господарств усіх держав ЦА розширив зовнішньоекономічні зв'язки. Державам регіону вдалося істотно наростити обсяги зовнішньої торгівлі: вони здійснюють торгово-економічні зв'язки з 192 країнами світу. Близько 60 % обсягу зовнішньої торгівлі країн Центральної Азії припадає на ЄС (27 %), на Казахстан припадає 92% зовнішньоторговельного обороту регіону з ЄС, Росію – 18%, Китай – 13%. При цьому темпи зростання зовнішньоторговельного обороту з Китаєм випереджають як ЄС, так і Росію.

В даний час найбільш затребуваними товарами, які поставляються з регіону, є нафта, газ, вугілля, метали та інші ресурси добувної промисловості, а також продукція аграрного сектору – пшениця, борошно, бавовна, шкіра, овочі, що і забезпечує динамічне зростання.

Пріоритети центральноазійського регіону полягають в наступному: реалізація енергетичних проектів та створення єдиного енергетичного й металургійного ринків, освоєння Каспію, альтернативні трубопроводні системи, розвиток транспортної інфраструктури та телекомунікацій, зміцнення зв'язків між прикордонними регіонами, розробка та виконання спільних інвестиційних програм, що включають взаємне інвестування та введення єдиної тарифної та митної політики.

ЦА володіє значними земельними ресурсами (Казахстан – 19,4 млн. га, Узбекистан – 4, Киргизстан – 1,4, Таджикистан – 0,9). З виробництва овочів і баштанних регіону належить 16-а позиція в світовій економіці, бавовни – 5-а, за чисельністю великої рогатої худоби – 20-та позиція. Очевидно, що, володіючи подібними ресурсами, об'єднавши зусилля, Центральна Азія має стати розвиненим регіоном, який повністю забезпечуватиме себе як енергоресурсами, так і продуктами харчування, та гарантуватиме гідний рівень життя населення.

Країни СНД в цілому та Центральної Азії, зокрема, мають для України принципове значення не лише з огляду на перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності, але й як база для розвитку реформ у соціально-економічній сфері. Подібність багатьох успадкованих від радянських часів макроекономічних та соціальних диспропорцій, так само як і завдань перехідного періоду, дає змогу співставити темпи соціально-економічних перетворень в Україні та центральноазійському регіоні, скористатися досвідом реалізації трансформаційної політики.

Проведення аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку країн Центральної Азії у контексті визначення ефективності національних економік та їхньої спрямованості на досягнення основної мети сучасного суспільства – підвищення рівня та якості життя населення, дасть змогу визначити пріоритетні напрямки соціально-економічного співробітництва України з цим регіоном.

Трансформація політичної системи країн Центральної Азії не зводиться лише до прийняття нової конституції та нового законодавства, декларативного проголошення принципів демократії та створення нових політичних інститутів, перерозподілу влади між державними інститутами, хоча всі ці фактори мають надзвичайно важливе значення. Має йтись, насамперед, про формування відкритого демократичного суспільства, яке з об'єкту політики перетворюється на її суб'єкт. Адже відсторонення від процесу прийняття рішень важливих сегментів громадянського суспільства або еліти призводить до кризи політичної участі.

Така трансформація вимагає не лише певного часу, але й створення необхідних умов, відповідного рівня політичної зрілості суспільства. Ідеться, зокрема, про такі передумови, як високий рівень економічного розвитку та високий ступінь урбанізації; розвиненість масових комунікацій; вдосконалення системи політичних прав та свобод, причетність широких мас до державних справ та їхня широка участь у реалізації державної влади; завершення реформи судово-правової системи; підвищення ролі політичних партій у реалізації влади, відносно високий рівень добробуту населення, зменшення соціальної нерівності, тобто наявність широкого прошарку середнього класу; високий рівень політичної культури, свідомості та відповідальності суспільства й особи. Завершення переходу до демократії вимагає політичної волі з боку держави, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, політичної еліти і в підсумку – всього суспільства.

Разом з тим існує цілий ряд факторів, що стимулюють поступову еволюцію центральноазійських країн у напрямку демократизації політичних структур, накопичення відповідного інтелектуального потенціалу. Останнім часом Центральна Азія стала зоною активного міжцивілізаційного контакту і для неї було б непередбачливим втратити пов'язані із цим переваги. Даний регіон є сферою інтересів і відповідальності загальноєвропейських структур. Керівництво більшості країн Центральної Азії, при всієї різновекторності зовнішньополітичної орієнтації, демонструє зацікавленість у співробітництві з ними. В результаті ці країни під-

ключаються (з різним ступенем інтенсивності) до загальносвітових процесів.

Іншим позитивним фактором є та обставина, що в країнах Центральної Азії в інтелектуальній, а також у політичній і економічній сферах дедалі більшим впливом користуються сили, орієнтовані на демократичні стандарти й побудову ринкової економіки. Дедалі більший вплив на інтелектуальне життя регіону справляє утворення єдиного світового інформаційного простору.

РОЗДІЛ III УКРАЇНА І ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ: ШЛЯХИ ВЗАЄМОДІЇ

§ 1. *Інтереси України в центральноазійському регіоні*

Центральноазійський регіон має величезний природно-ресурсний потенціал, який є базою для розвитку багатогалузевого гос-подарства. Тут розвідані та експлуатуються потужні родовища вугілля, нафти і газу, залізних, мідних і поліметалевих руд, золота, фосфатів, сірки та десятки інших видів корисних копалин. Значну роль центральноазійський регіон відіграє на світовому ринку кольорових металів. Найповніше тут представлені комплекси: паливно-енергетичний, кольорової і чорної металургії. Найбільше кам'яного і бурого вугілля видобувають у Казахстані, нафти – в Туркменістані, Казахстані і Узбекистані, газу – в Туркменістані та Узбекистані. Важливі райони кольорової металургії сформувалися: у Центральному Казахстані – містах Балхаш і Жезказган; в Киргизстані і східному Узбекистані. Враховуючи вже розвідану сировинну базу, нові центри кольорової металургії можуть виникнути у Киргизстані і Таджикистані. Але більшість міжгалузевих комплексів, що сформувалися в державах Центральної Азії, не мають завершальних стадій переробки сировини і виготовлення готової продукції, і це знижує ефективність їхнього функціонування.

Гірські держави Центральної Азії мають потужний гідроенергетичний потенціал. В регіоні протікає багато повноводних річок, найбільші з яких – Амудар'я та Сирдар'я. Завдяки цим водним ресурсам в Центральній Азії інтенсивно розвивається аграрний сектор. Природні рекреаційні ресурси регіону у поєднанні з центрами давньої культури є чудовою базою для розвитку міжнародного туризму різного профілю.

Все це сприяє зростанню інтересу до країн Центральної Азії та створює широку можливість для них обирати собі партнерів.

Для України співробітництво з центральноазійським регіоном є вигідним з економічної точки зору та перспективним в геополітичному плані.

Центральна Азія може стати великим ринком для українських товарів споживчої та промислової сфери. Незважаючи на інтенсивне проникнення до країн Центральної Азії капіталів інших країн, Україна має значні шанси закріпитися на центральноазійських ринках, оскільки володіє значним інтелектуальним і промисловим потенціалом, здатна створювати конкурентоспроможні виробництва в країнах Центральної Азії, а також забезпечувати їх необхідними продовольчими та промисловими товарами. Інтереси України й держав Центральної Азії мають суттєвий потенціал для розвитку та формування системи довготривалого перспективного партнерства.

«Роль України у відносинах з тюркським світом, у тому числі з центральноазійським регіоном, традиційно формувалась під впливом тієї специфічної подвійної ролі, яку українці відігравали в межах Російської імперії, а потім Радянської супердержави. З одного боку, Україна була підлеглим і політично залежним від метрополії елементом імперської системи, з другого, вона, внаслідок своєї культурно-релігійної близькості до метрополії, користувалась особливим статусом, будучи джерелом рекрутування кадрів для управління та активної участі в імперських оборонно-політичних і експансіоністських починаннях» [333].

Розпад радянської наддержави призвів до кардинальних змін в геостратегічному та гео економічному статусі України, проте подвійність її ролі зберігається і сьогодні. З одного боку, Україна, більшою або меншою мірою виступає проти вагою російському впливу в центральноазійському регіоні. А з другого – залежність України від туркменського та російського газу вимагає певної корекції свої дій та висловлювань. Все це впливає на сприйняття України як самостійного актора в центральноазійському регіоні.

Наприклад, у 1998 р. був розроблений план доставки каспійської нафти через Україну (танкерами до Одеси, а далі нафтопроводом Одеса-Броди з подальшим виходом на польський кордон). Даний нафтопровід як ділянка системи поставок з Азербай-

джану, Туркменистану, а далі Казахстану розглядалося саме як інструмент утвердження України в ролі регіональної держави: «Серед найбільш сильних гравців на пострадянському просторі, що претендують на роль регіональних лідерів, їх тут, окрім Росії, три: Україна, Казахстан та Узбекистан» [317; 24].

Деякі українські експерти дотримуються думки, що інтереси України в Центральній Азії стосовно Росії мають складний та дворівневий характер, відрізняючись при цьому подвійністю, яку не можна звести ні до чистого суперництва, ні до стовідсоткового партнерства. Таким чином, на стратегічному рівні інтереси України співпадають з інтересами США, Грузії та Азербайджану щодо розвитку євразійського транспортного проекту перекидання нафти через Чорне море до Західної Європи.

На думку інших, неможливо не враховувати позицію Росії, оскільки навіть маршрут «Закавказзя – Чорне море – Західна Європа» обов'язково повинен бути доповнений «проектами, пов'язаними з нижньою течією Волги й Дону, тобто російськими регіонами між Україною і Казахстаном, оскільки саме вони дадуть змогу забезпечити зв'язку правобережної та лівобережної України» [127;43, 333].

Торкаючись проблеми українсько-російської співпраці в організації взаємовигідного економічного співробітництва з пострадянськими країнами Центральної Азії, слід підкреслити, що вона виступає і в такій важливій сфері, як забезпечення нормального постачання енергоносіїв з Туркменистану, Узбекистану і Казахстану в країни Західної Європи, транзит яких здійснюється саме через території Росії та України. При цьому важливим технологічним елементом системи енергопостачання стають підземні сховища газу, які розташовані тільки на території України. Отже, центральноазійські країни, поряд з Росією, є важливими партнерами України.

Як відзначають автори монографії «Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України» [346], спочатку українська дипломатія не приділяла належної уваги щодо центральноазійського регіону. Однак необхідність диверсифікації джерел енергопостачок обумовила налагодження торговельно-економічних відносин спочатку з Туркменистаном, а далі з Казахстаном та Узбекистаном. Свою роль в активізації зв'яз-

ків з регіоном зіграла і можливість вести бартерну торгівлю. Українські експерти також стали розглядати регіон ЦА як ринок традиційних українських продуктів (у тому числі металургійної продукції, цукру, олії, зерна), а також як майданчик, з яким можна розвивати співробітництво з Іраном, Пакистаном і, можливо, Індією.

Водночас цінність центральноазійського регіону для торгово-економічних зв'язків України обумовлена можливістю постачання до його країн готової продукції українських підприємств і технологій.

Поступово до співпраці з центральноазійськими країнами долучаються деякі найбільші українські фінансово-промислові групи. Приміром, в Узбекистані виявилися представленими інтереси таких провідних ФПГ України, як «Інтерпайп» і «Індустріальний союз Донбасу» (ІСД). Обсяг робіт ІСД, здійснений в Узбекистані 2004 р., згідно з оцінкою, перевищив \$ 100 млн. «Індустріальний союз Донбасу» постачає в Узбекистан труби великого діаметру, бурове і геологорозвідувальне устаткування і бере участь як акціонер «Узнефтегазстроя» у видобутку та постачання природного газу. Українське експертне співтовариство до низки найбільш важливих інтересів України у Центральній Азії відносить: активізацію участі у створенні євразійських транспортних комунікацій, розвиток торгово-економічного співробітництва та «сприяння взаємному тяжінню держав СНД, які могли б протистояти гегемоністським амбіціям великих світових держав». При цьому робиться висновок, що «входження України в геополітичний простір ЦАР можливе за умови балансування між інтересами таких зовнішніх сил, як Російська Федерація, Західна Європа і США, Туреччина, Пакистан, Іран, Індія, Китай, вплив яких, обумовлений історичною традицією або економічними важелями, стає дедалі відчутнішим, і які, зрозуміло, вбачають в інших державах небажаних конкурентів» [346].

Серед укладених Україною угод щодо співпраці в центральноазійському регіоні виділяється підписана ще у червні 2004 р. в Ташкенті міжурядова українсько-узбецька угода про скасування будь-яких вилучень з режиму вільної торгівлі. Таким чином, вперше у взаєминах між країнами СНД були створені умови для вільної торгівлі без будь-яких обмежень. Одночасно

українська делегація на чолі з прем'єр-міністром В. Януковичем провела зустріч з бізнес-колами Узбекистану, погоджуючи питання про спільне економічне просування двох країн у напрямку Афганістану з метою відновлення промислової і транспортної інфраструктури цієї країни. Також було заявлено про відновлення транзиту узбецької бавовни через територію України. З цією метою Україна пішла назустріч Узбекистану в тарифній політиці, що виявилось вигідно обом країнам.

Експерти з Узбекистану в числі пріоритетів українсько-узбецького співробітництва називають взаємодію «в авіа- і автомобілебудуванні, нафтогазовій сфері, реконструкції та удосконалення транспортних комунікацій, спільну участь у відновленні економіки Афганістану». У 2000 р. узбецька сторона висунула пропозицію для України отримати в концесію частину нафтогазової території Узбекистану.

На думку А. Фінька, такий «двоїтий характер зовнішньополітичної позиції України», який мав в результаті «максимальне розширення торговельно-економічного співробітництва з РФ, центральноазійськими країнами, Китаєм, Пакистаном, Індією, Туреччиною, Іраном, є надзвичайно вигідним для України і дає їй змогу уникнути помилок тих держав Центральної та Східної Європи, які замкнулися виключно на західних ринках» [333].

Також Україна взяла участь у військово-технічному співробітництві (ВТС) з країнами Центральної Азії, опосередковано впливаючи на політику безпеки в цьому регіоні. Наприклад «У травні 2001 р. Україна домовилась щодо поставки 20 бойових катерів «Калкан» та «Гриф», а Міністерство промислової політики України, окрім того, вже розробило ряд нових пропозицій, які включають також і спільні науково-дослідні та конструкторські роботи. З країн колишнього СРСР обсяги ВТС України з Туркменістаном поступаються лише співробітництву з РФ» [326].

Співробітництво у сфері ВТС з Узбекистаном також має свою історію і тенденції до розвитку. Ще у 1997 р. Україна завершила виконання контракту на ремонт бронетанкової техніки для Узбекистану вартістю у \$3,2 млн. В жовтні 2000 р. була укладена українсько-узбецька угода між оборонними відомствами обох країн про активізацію ВТС. Українська компанія «Укрспецекс-

порт» отримала замовлення з Узбекистану на поставку стрілецького озброєння, малої артилерії, боєприпасів «для систем залпового вогню» [33].

Зокрема, розширення взаємодії з українською стороною у сфері забезпечення безпеки може мати свої переваги для центральноазійських держав. Україна, будучи географічно віддаленою від кордонів цього регіону, не могла представляти в Центральній Азії яких-небудь власних інтересів воєнно-стратегічного плану. Тому розвиток співробітництва з нею – наприклад, у сфері військово-технічного співробітництва або ж в галузі спільного відновлення інфраструктури Афганістану – не несе для центральноазійських держав якогось політичного ризику й тому може бути цілком привабливим. В свою чергу, інтерес України пов'язаний з необхідністю брати участь у просуванні на ринки центральноазійських країн, а також зі спробами забезпечити собі альтернативні джерела отримання енергоносіїв. В протилежному разі Україна ризикувала повторити помилки деяких західних сусідів.

Після 2005 р. роль України в регіоні ЦА змінилась. Закінчився період «багатовекторності», тобто балансу інтересів між західними країнами і Росією, була зроблена спроба «просування демократії» на Схід. Але такий образ України не міг привабити центральноазійських партнерів. Як неодноразово заявляли практично всі лідери центральноазійських країн, «для них насамперед важлива економіка, а політика (тобто демократичні реформи) лишаються на другорядному плані».

Ще у 2004 р. Р. Джангужин написав, що «Україна досі навдивовижу в'яло реалізує свій дуже перспективний потенціал у центральноазійському регіоні. Але час, відпущений Україні для реалізації економічних проектів у регіоні, минає, оскільки усе наполегливіше виявляють свої інтереси інші цілком реальні сили. Це, насамперед, Росія, США, країни Західної Європи, Південна Корея і, з наростаючим прискоренням, Китай. Водночас Україні, з її досить високими економічними, промислово-технологічними й інтелектуальними ресурсами, здавалося б, ніхто і ніщо не заважає увійти в потужні ринки регіону» [89].

У 2006 р. з'явилися серйозні ознаки, що засвідчували наявність проблем зовнішньої політики України у напрямку реалізації інтересів у Центральній Азії. В аналітиків з'явилася думка, що

«наша політика в Центральній Азії – класичний приклад того, як «не треба робити». Не маючи реальних джерел диверсифікації енергопоставок, українське керівництво своїми руками створює собі політичні проблеми в центральноазійському регіоні» [174]. Також серйозно вплинув на позиції України в регіоні ЦА дисбаланс в українсько-туркменських відносинах. Йшлося про українські будівельні компанії «Укртрансбуд», «Будівельну асоціацію «Інтербудмонтаж» та «УкрАзіяБуд». Президент Туркменистану Г. Бердимухамедов звинуватив українських будівельників у зриві графіку здачі в експлуатацію мосту через річку Амудар'я та дренажно-комунікаційного тунелю у Ашгабаті. Президент Туркменистану Г. Бердимухамедов так охарактеризував співробітництво з Україною: «Схоже, це фірмовий стиль партнерів з України... Ми не терпітимемо такої грубої, цинічної зневаги загальноприйнятих законів партнерства», – цитує слова Бердимухамедова Інтерфакс-Україна з посиланням на Державну інформаційну службу Туркменистану (TDH).

Коригуючи власну зовнішню політику та співставляючи її з новими кроками туркменської влади, Україні необхідно «спробувати не тільки зберегти Туркменистан як ринок збуту української продукції, але також не втратити можливість отримати допуск до розробки нафтових і газових родовищ – на суходолі, шельфі або мілководді, – чи через участь у розробці родовищ сервісної компанії, чи отримавши основний контракт на експлуатацію родовища». На його думку, «доки в Туркменистані не представлені серйозні нафтові й газові корпорації, Україна має шанс претендувати на угоду щодо розділу нафтогазової продукції. І з цієї можливості гріх не скористатися. Але час спливає, а Москва, Вашингтон і Брюссель ведуть навкруги Ашгабат свою велику гру, намагаючись вирішити питання не тільки допуску російських, американських і європейських компаній до розділу нафтогазової продукції, але й остаточно вирішити питання про Транскаспійський і Прикаспійський газопроводи» [171].

Фактично усі прем'єр-міністри України, які перебували при владі за останні 5-7 років серед своїх пріоритетних цілей ставили і поліпшення відносин з країнами Центральної Азії загалом, і Туркменистану, зокрема. Але на сьогоднішній день ситуація не надто суттєво просунулась вперед. Навпаки, стосунки України з

Центральною Азією «збагатились» фактами непорозумінь та завуальованих конфліктів.

Важливо зазначити, що усі країни Центральної Азії у своїй зовнішній політиці, в тому числі й у її соціально-економічній складовій, значною мірою орієнтуються на Росію. Російські дослідники, в свою чергу, підкреслюють, що без Росії країнам цього регіону буде дуже важко. Але останнім часом спостерігається тенденція до диверсифікації країнами ЦАР своїх зовнішньо-економічних зв'язків. Це, зокрема, проявилось у своєрідному демарші з боку Таджикистану на позицію Москви у питанні будівництва нових ГЕС, про що говорилося в попередньому розділі. За великим рахунком, криза у російсько-таджицьких відносинах – свідчення неефективності політики, яку проводить сьогодні Росія щодо країн колишнього Радянського Союзу в цілому і центральноазійських держав, зокрема. В такій ситуації Україні важливо не втратити свій шанс використати вигідний геополітичний стан на шляху між Європою і Азією.

Україна має великий інтелектуальний та промисловий потенціал і здатна на своєму технологічному рівні створювати конкурентоспроможні виробництва в країнах Центральної Азії, забезпечувати їхні потреби необхідними товарами продовольчої та промислової сфер, надавати послуги, передовсім у будівельній сфері, геологорозвідці тощо. Але головною умовою тут повинен стати збалансований зовнішньополітичний курс офіційного Києва, корекція існуючих підходів до відносин як з найближчими сусідами, так і з тими, від стосунків з якими залежить економічне процвітання та політична стабільність України.

Унікальність геополітичного стану України неодноразово визнавали найавторитетніші філософи, політологи, соціологи світу. Адже вона виступає своєрідним мостом між Європою та Азією, між Європою й Росією. Так, З. Бжезінський у своїй знаменитій «Великій шахівниці» спеціально підкреслював, що «Росія не може існувати в Європі без України, яка теж належить до Європи, тоді як Україна може бути в Європі без Росії» [39;122].

Узагальнюючи, можна сказати, що економічні інтереси України в центральноазійському регіоні обумовлені наступними факторами: наявністю сталих господарських зв'язків, що склалися в період нашого спільного перебування у складі єдиного на-

родногосподарського комплексу колишнього СРСР; характером структури наших національних економік, які доповнюють одна одну та можливістю збереження цієї структури в перспективі; спільними цілями та завданнями транзитивного періоду, розв'язанню яких сприяє і наша економічна співпраця; відносною обмеженістю фінансових ресурсів і недостатньою конкурентоспроможністю національних економік, що не надає широких можливостей для співпраці з провідними економічно розвиненими країнами світу; можливістю накопичення ресурсів для модернізації економіки.

До кожної окремої країни стратегічна лінія поведінки України має бути диверсифікованою, тобто відрізнятися залежно від особливостей країни, державного устрою, рівня досягнутого розвитку взаємин, визначення пріоритетів та сфер обопільних інтересів. Як зазначає экс-президент Міжнародної асоціації аграрних журналістів і Спілки аграрних журналістів ФРГ Х. Маттізен підкреслює, що Україна є «найбільшою за площею державою Європи водночас з власними культурними традиціями. Вона може слугувати мостом між західним світом, Росією та Центральною Азією. Геополітичне значення країни та її економічний потенціал величезний» [208;5].

На сьогоднішній день розвиток економічних відносин України з країнами Центральної Азії отримав новий поштовх, можливо, далися взнаки минулі уроки.

Важливим фактором подальшого зміцнення відносин України з центральноазійськими країнами є культурно-гуманітарна складова двосторонніх взаємин, а також активні міжрегіональні зв'язки.

Наприклад, у липні 2008 р. в Астані відбувся Форум молодих журналістів України та Казахстану. Активну участь в ньому взяли представники Міністерства культури та інформації Республіки Казахстан, Молодіжне крило "Жас Отан" партії "Нур Отан", Альянс студентів Казахстану. З української сторони даний захід організували – Міністерство сім'ї, молоді та спорту, Держкомтелерадіо, Міністерство освіти і науки та інші.

Казахстан об'єктивно зацікавлений мати Україну як альтернативу у зовнішньоекономічній діяльності та як політичного партнера. Отже, в інтересах стабільності пострадянського простору необхідний якомога інтенсивніший розвиток зв'язків між

Україною і Казахстаном. Природними інтересами України і Казахстану є дедалі тісніше співробітництво, взаємодія та координація зовнішньополітичних зусиль. За умов здійснення відповідної політики в даному просторі Україна може розраховувати на певну підтримку з боку Заходу.

Але для ефективної політики на Західному напрямку Казахстан має потребу в стратегічних партнерах у Східній Європі. Таким партнером, за сприятливої політичної кон'юнктури, могла б виступити Україна.

Значний економічний потенціал Казахстану, його геополітичне розташування, спільність українських і казахських проблем у цілому уможливило здійснення керівниками України та Казахстану скоординованої і послідовної політики.

Велику роль у розвитку двосторонніх відносин України з державами Центральної Азії може відіграти українська діаспора, яка, не дивлячись на пертурбації останнього десятиліття, і кількісно й якісно представлена в багатонаціональному спектрі народів цього регіону. Роль світового українства повинна поглиблюватися і спрямовуватися не лише на збереження національних духовних цінностей, але і на ствердження нашої держави, формування її позитивного іміджу у світі. «По суті діаспора будує свою Україну поза межами самої України, накопичуючи значний потенціал у всіх сферах: політиці, економіці, культурі, праві виконувати функцію своєрідного форпосту України за кордоном. Можна сказати, що Україна вже має свій економічний, політичний, культурний десант за кордоном» [369]: адже українці складають одну з найбільш численних (від 10 до 20 мільйонів осіб) діаспор світу.

Українська діаспора в Республіці Казахстан. У перші десятиріччя після входження центральноазійського регіону до складу Російської імперії контактів між корінним населенням та українцями майже не спостерігалось. Чи не єдиним представником українського народу був Тарас Шевченко, який з 1851 р. перебував у Новопетрівському укріпленні на півострові Мангішлак в Казахстані. Після 1861 р. до Казахстану прибули перші селяни з Лівобережної України, а до кінця сторіччя їхня кількість уже сягала десятків тисяч.

В ХХ ст. напрями індустріалізації Лівобережної України та Казахстану багато в чому співпадали: вугільна промисловість, видобування та переробка руд чорних та кольорових металів, транспортне будівництво. Відповідно, використання кваліфікованих робочих кадрів, інженерів та техніків з України на казахстанському будівництві набуло масових масштабів. Це стало важливим внеском у становлення промисловості, підвалини якої були закладені в Казахстані до початку Великої Вітчизняної війни. Була побудована первинна залізнична сітка, в тому числі Туркестансько-Сибірська магістраль, яка поєднала Сибір через Казахстан з Середньою Азією. З 1927 до 1940 рр. чисельність робочого класу зросла тут до 192 тисяч осіб, тобто в 19 разів, питома вага казахів в його складі складала не більше 40 відсотків.

Під час Великої Вітчизняної війни Казахстан прийняв та розмістив десятки тисяч робітників, інженерів та техніків з України, що були евакуйовані зі своїми підприємствами. З червня 1941 р. до жовтня 1942 р. з території Радянського Союзу, якій загрожувала німецька окупація, до Казахстану прибули 1 142 підприємства, 29 наркоматів та відомств. В столиці республіки Алма-Аті розмістилися 34 заводи. Донецькі шахтарі працювали в Карагандинському вугільному басейні.

Саме в Казахстані опинилися заклади культури, науки, освіти, охорони здоров'я, громадські та державні організації. Зокрема, Київський академічний театр ім.І.Франка з 4 грудня 1941 р. розпочав роботу в Семипалатинську. Об'єднаний Український державний університет, утворений з Харківського та Київського університетів, навчав студентів у Кизил-Орді. В Алма-Аті розмістився Фізико-технічний інститут АН УРСР.

Нових масштабів та напрямків набуло українсько-казахстанське співробітництво у післявоєнні роки. На відміну від довоєнного періоду, вектор цього співробітництва повернувся в бік України. Металурги Теміртау допомагали відродженню виробництва в Дніпродзержинську, шахтарі Караганди відновлювали шахти Донецька, тракторобудівельники брали участь у відбудові Харківського тракторного заводу. Говорячи про ці знакові події в українсько-казахстанських стосунках, не можна обійти той факт, що саме в Дніпродзержинську оволодівав професією металурга майбутній президент Казахстану Н. Назарбаєв.

За офіційним переписом населення, станом на 1 січня 2009 р. в Республіці Казахстан проживало 422680 етнічних українців (в 1989 році їх налічувалося 925221 осіб, а у 2004 р. – 469397).

За кількістю українці займають третє місце в країні, після казахів і росіян. Місця найбільш компактного проживання етнічних українців: Костанайська обл. (130,4 тис.), Акмолінська обл. (близько 74 тис.), Карагандинська обл. (78,8 тис.), Павлодарська обл. (62,6 тис.), Північно-Казахстанська обл. (47,0 тис.). Крім того, в м. Астана проживає 19423, в м. Алмати – 19400 етнічних українців.

Якщо порівнювати з іншими меншинами (росіяни, німці, корейці, дагестанці, чеченці), то серед етнічних українців Казахстану досить високий відсоток людей інтелектуальної праці; близько 27% – агрономи, геологи, лікарі, вчителі, інженери, військові, науковці – 5-7%, незначна кількість бізнесменів – 2-3%, а також 43% робітників, які працюють на промислових і аграрних підприємствах. Наявність інтелектуалів українського походження може позитивно впливати на популяризацію української культури. Поширення елементарних знань про нашу країну сприятиме зміцненню зв'язків між двома країнами на рівні навчальних та наукових закладів.

У рамках реалізації "Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року" у вищих навчальних закладах України навчається 72 громадянина Казахстану українського походження. В той же час в республіці ще не започаткована діяльність Міжнародної української школи, відсутня взаємодія громад з Міжнародною школою україністики.

У Казахстані діють 2 республіканських громадських об'єднання етнічних українців – «Рада українців Казахстану» і асоціація «Українці Казахстану», є 11 обласних, 8 міських національно-культурних центрів, а також 1 районний центр. Загалом в Казахстані налічується 22 українські культурно-інформаційні центри. У м. Астана діє єдиний в Центральній Азії державний середній навчальний заклад: Українська школа-комплекс № 47. При українських громадах діє 11 суботніх і недільних шкіл та класів, які фінансуються казахстанською владою (оренда приміщення, заробітна плата вчителів тощо), кількість учнів в яких становить близько 240. Діють 82 колективи художньої самодіяльності.

У Казахстані видається республіканський тижневик «Українські новини», який фінансує Міністерство культури і науки Республіки Казахстан, а також за підтримки низки спонсорів щомісяця виходить газета «Вести України». У деяких регіонах органи місцевої влади сприяють проведенню тематичних радіо- та телепередач українською мовою (Костанайська, Павлодарська області).

У законодавстві Казахстану немає окремого закону, який би визначав права національних меншин. Згідно зі статтями 14, 19, 20, 39 Конституції Казахстану, громадянам республіки гарантуються усі права та свободи незалежно від походження, соціального, посадового і майнового положення, статі, раси, національності, мови, відношення до релігії, переконань, місця проживання або будь-яких інших обставин; кожен має право на користування рідною мовою і культурою, на вільний вибір мови спілкування, виховання, навчання і творчості. Водночас законодавство Республіки Казахстан забороняє створювати політичні об'єднання або партії на національній основі.

Створена у 1995 р. за ініціативою президента РК Н. Назарбаєва Асамблея народів Казахстану, яка у травні 2007 р. отримала конституційний статус, наразі є основним інструментом для регулювання міжнаціональних відносин в Казахстані. Крім Асамблеї народів Казахстану, в регіонах діють малі асамблеї народів Казахстану, до складу яких входять також керівники громад етнічних українців.

Існує загальна тенденція скорочення кількості етнічних українців як за рахунок старіння, так і враховуючи тих, хто повертається в Україну або в пошуках роботи їде до РФ та інших країн.

Українська діаспора в Республіці Узбекистан. Республіка Узбекистан має одну з найчисельніших українських діаспор у світі. Згідно з даними Енциклопедії українознавства, в 1970 р. українці склали близько 3% населення Ташкента (40270 чол.), хоча на Узбекистан, на відміну від Киргизії та Казахстану, не розповсюдилися масові українські поселення. А згідно з даними Державного комітету статистики Республіки Узбекистан, станом на 1 січня 2008 р. в Узбекистані проживало 86854 етнічних українців та близько 40 тис. кримських татар.

Місцями компактного проживання етнічних українців є: м. Ташкент (38 313 осіб), Ташкентський (13 005), Самаркандський (8 949), Ферганський (5 671) та Бухарський (2795) вілояти (області).

У Республіці Узбекистан зареєстровані і діють 7 українських культурних центрів та 1 кримськотатарський культурний центр.

В національному законодавстві Узбекистану відсутнє визначення понять "національна, етнічна меншина", при цьому узбецькі офіційні органи пояснюють це тим, що згідно з Конституцією всі громадяни Узбекистану є рівними незалежно від етнічного походження, релігійного сповідання тощо.

Згідно з архівними документами, перші відомості про українців у Центральній Азії датуються серединою 18 століття. Масові переселення з теренів України відбувалися на початку 20 століття, а також у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Так, в цей час в Узбекистан було евакуйовано цілий ряд українських промислових підприємств, науково-дослідницьких та вищих навчальних закладів, мистецьких колективів. Вже у 1941 р. сюди прибули Український інститут мистецтв, Одеський інститут інженерів морського транспорту, Харківський сільськогосподарський інститут, Харківський завод "Електростанок" та багато інших, що стали основою для розвитку ключових галузей економіки країни. Післявоєнний період був пов'язаний з індустріалізацією центральноазійських республік, що розтягнулася на кілька десятиліть. Узбецьких спеціалістів готували харківські залізничники (Ташкентська магістраль), шахтарі Донбасу (Ангренський вугільний басейн), сталевари Запоріжжя. Українські фахівці брали участь у спорудженні залізничної магістралі Чарджоу-Кунград, Навоййського гірничо-металургійного комбінату та багатьох інших стратегічних об'єктів.

За роки незалежності близько 250 студентів з Узбекистану здобули вищу освіту і понад 100 продовжують навчання у ВНЗ України.

Помітною подією 2008 р. в Узбекистані стала реалізація бюджетної програми «Заходи щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України», що знайшло надалі своє відображення у проведенні багатьох культурно-просвітницьких акціях.

Українська меншина в Киргизькій Республіці на період 2009 р. складала 26,7 тис. осіб.

Починаючи з 1993 року, в країні функціонує Українське Товариство Киргизької Республіки "Берегиня".

На базі Товариства діє недільна українська школа для дітей, на першому національному каналі виходить щотижнева радіопередача "Берегиня". Працює Український народний ансамбль "Барвінок" та "Червона калина».

Відбувається розвиток існуючих осередків українознавства у киргизьких вищих навчальних закладах та українського шкільництва у Киргизстані:

- Центру україністики Киргизько-Російського Слов'янського університету (КРСУ), де впроваджено вивчення української мови як другої іноземної з включенням відповідного запису до диплома, проводяться заходи з популяризації української культури;

- Центру вивчення української мови і культури на базі Бішкекського гуманітарного університету (БГУ), яким отримано ліцензію на проведення курсів української мови. У центрі проводяться заходи з української тематики, випускається українсько-киргизька газета БГУ "Інформаційний вісник».

У середній школі № 48 м. Бішкека активно розвиваються середньоосвітні класи з вивченням української мови і літератури, розвивається українське недільне шкільництво.

Підтримуються контакти Центрив українства ВНЗ Киргизької Республіки з українськими вузами: Ніжинським державним педагогічним університетом, Уманським держуніверситетом ім. П. Тичини, Черкаським держуніверситетом ім. Б. Хмельницького, Академією державного управління при Президентові України, а також з чернігівською та полтавською телерадіокомпаніями.

На 2008 р. до вузів України за рахунок держбюджету України було виділено 10 місць для студентів з Киргизстану.

Українська меншина в Таджикистані. За даними перепису населення 1989 р., чисельність українців в Республіці Таджикистан досягла 41 тисячі осіб. Однак після проголошення незалежності, внаслідок громадянської війни, їхня чисельність істотно скоротилась. В 1999 р. в країні залишалось всього 11 тисяч українців, а за даними перепису населення 2000 р. їх було вже менше 4 тисяч, причому майже всі компактно проживали в центральній частині Согдійської області (міста Худжанд і Чкаловськ), яка найменше потерпіла від міжтаджицького конфлікту 1992-1997 рр.

Активна діяльність представників української діаспори в Таджикистані з пропаганди як української культури, так і культурних зв'язків між нашими країнами отримала свого часу організаційне оформлення. Зокрема, була створена громадська організація Український Рух Відродження (УРВ) «Мрія». Її статут офіційно зареєстрований Міністерством юстиції Республіки Таджикистан ще у червні 1996 р. за № 51. Згідно з ним, основною метою УРВ як місцевого громадського об'єднання Согдійської області (м.Худжанд) було визначено формування української громади в країні як організаційної цілісності, організація її діяльності, підтримання зв'язків громади з Україною, організація прийому і розподіл гуманітарної допомоги тощо. Після 2001 р. УРВ «Мрія» фактично припинив свою діяльність.

На сьогодні ж чисельність етнічних українців складає лише лічені сотні. У зв'язку з цим уявляється цілком природним, що нині в Таджикистані відсутні діючі на постійній основі українські культурні центри. Така ситуація пов'язана з виїздом значної частини українців з країни внаслідок глибокої економічної кризи і політичної нестабільності, які були викликані громадянською війною, численних економічних і соціальних проблем, насамперед втрати робочих місць, а отже, і матеріальних джерел для нормального існування та утримання сімей.

Українська меншина в Туркменістані. За офіційною статистикою у 1959 р. українська громада в Туркменістані налічувала понад 21 тис. осіб і її кількість до 70-х років минулого століття невпинно зростала. Максимальна кількість українців за офіційною статистикою Туркменістану була у 1979 р. – понад 37 тисяч.

Після останнього перепису населення Туркменістану, який відбувся у січні 1995 року, українців за походженням було 0,5% від загальної кількості населення країни і нараховувалося близько 23 тисяч. Майже половина з них мешкали в столиці Туркменістану м. Ашгабаті. Згідно з рішенням Уряду Туркменістану, наступний перепис населення відбудеться у 2012 р.

За останні роки кількість українців продовжує невпинно скорочуватися й їхня орієнтовна кількість нині є в межах 14-15 тисяч осіб (приблизно 0,3% від загальної кількості населення країни). Це викликано наступними причинами:

- посиленням обмежень прийому на роботу в державні структури громадян не туркменської національності;

- слабким знанням або взагалі незнанням українською меншиною туркменської мови, що в сучасних умовах є суттєвою перешкодою для їхнього працевлаштування на державних та інших посадах, бо діловодство повністю переведено на туркменську мову з кирилиці на ліпі (латиницю);

- штучним гальмуванням прийому у вищі учбові заклади молоді не туркменської національності;

- заборонаю національним меншинам Туркменистану створювати національно-культурні товариства, де вони могли б задовольняти свої культурні потреби.

Державного органу, який би безпосередньої займався питаннями національних меншин, в країні немає. В Туркменистані також відсутні україномовні засоби масової інформації.

В грудні 1998 р. було створене Товариство дружби «Туркменистан-Україна». За підтримки цієї громадської організації проводяться культурні акції, які набувають широкого позитивного резонансу серед української меншини.

На початку 2001 р. була створена українська недільна школа. Більшість слухачів школи – представники української меншини Туркменистану. Наразі в школі навчається близько 100 слухачів різного віку. Слухачі школи вивчають українську мову та літературу, історію України, ознайомлюються з її мистецтвом і культурою.

Підписання у травні 2001 р. українсько-туркменської міжурядової угоди про взаємне визнання та еквівалентність документів про вищу освіту і вчені ступені сприяло активізації співробітництва у сфері освіти та збільшенню кількості громадян Туркменистану, в тому числі й українського походження, які сьогодні навчаються у вищих навчальних закладах нашої держави.

На виконання домовленостей, досягнутих під час офіційного візиту до Туркменистану Прем'єр-міністра України (жовтень 2005 р.), було збільшено державну квоту для громадян Туркменистану українського походження для навчання у вузах України. 30 громадян Туркменистану українського походження щорічно направляються на навчання в Україну.

Роль діаспори може бути надзвичайно важливою у справі пропагування української культури, мови, а відтак сприятиме під-

вищенню рейтингу нашої країни як серед пересічних громадян, так і на державному рівні. Але це можливо, коли етнічні українці відчують гордість за свою історичну батьківщину і не вважають себе покинутими й непотрібними. Також важливим є виділення матеріальної допомоги культурним осередкам етнічних українців саме від України для оформлення національно-культурних центрів, проведення культурних заходів, забезпечення навчального процесу в «недільних школах» тощо. Фінансування подібних центрів місцевою владою, по-суті, не сприяє підвищенню авторитету України.

Насамперед цьому може запобігти наявність спільного інформаційного поля, залучення, хоча б і опосередковане до внутрішньоукраїнських проблем. Насправді ж відбувається протилежне. Абсолютна більшість етнічних українців у центрально-азійських країнах отримують викривлену інформацію щодо подій в Україні, яка базується на повідомленнях місцевих інформаційних агентств та Російської Федерації. На жаль, до цих пір в Україні немає розуміння того, що співробітництво з українською діаспорою має розглядатися як державний стратегічний напрямок, який би не залежав від зміни персоналій у владі. Не встигнувши розпочатися, активна співпраця, спрямована на підтримку українців за кордоном, знову загальмовується. У державному бюджеті часто не знаходиться коштів на реалізацію програм співробітництва з українською діаспорою.

З радянських часів між всіма союзними республіками активно підтримувались і розвивались інтенсивні соціально-економічні, науково-технічні та культурні зв'язки. Регулярно проводились декади культури і мистецтва однієї республіки в іншій, перекладались видавались книги авторів з інших республік, публікувались їхні твори в літературних журналах.

Внаслідок розвалу СРСР були зруйновані не тільки культурні, а й значною мірою науково-технічні та економічні зв'язки між нашими країнами, навіть взаємовигідні. Сьогодні ж їхнє відновлення постає далеко не простим завданням. Для цього необхідний системний підхід до подолання не тільки інерції ринкових підходів та комерціалізації культури, а й пов'язаних з ними способів мислення та гіпертрофованого розуміння виключності своєї національної культури. Цілком справедливим у зв'язку з цим уявляється, що у

своєму реальному формуванню, розвитку і соціальному функціонуванню культура виступає складним, багатоаспектним феноменом. Тому усвідомлювати, розуміти й осмислювати її слід без спрощень. Для цього необхідні навички цілісного, системного і конкретного мислення, яке виявляється особливо важливим у випадках, коли необхідно свідомо обрати обґрунтовану позицію у підході до з'ясування взаємозв'язку між національною в світовою культурою.

Узагальнюючи, можна сказати, що інтереси України стосовно міжнародної співпраці у сфері культури є об'єктивною необхідністю і їхня реалізація може сприяти взаємозбагаченню та розвитку країн. По-друге, культурне співробітництво України з транзитивними соціумами, в даному випадку з країнами Центральної Азії, може доповнити і поглибити взаємовигідні соціально-економічні й науково-технічні зв'язки, забезпечити можливість духовного відродження і підвищення життєвого рівня народів обох країн. По-третє, таке співробітництво має давні спільні корені і може й надалі розвиватися на міцному підґрунті тривалих історичних традицій.

Уявляється цілком природним, що існування об'єктивних передумов для плідного і взаємовигідного соціально-економічного співробітництва між Україною та країнами Центральної Азії зі всією необхідністю зумовлює й активний розвиток співпраці між нашими країнами в науково-технічній та культурній сферах. З одного боку, участь українських підприємств, фірм і організацій у проектуванні та спорудженні певних об'єктів у центрально-азійському регіоні та у постачанні обладнання для них пов'язана з потребами у науково-технічному супроводі виконуваних робіт. Тим більше, що у дослідницьких організаціях і вищих навчальних закладах нашої країни існує як значний інтелектуальний потенціал, так і досвід виконання наукових досліджень й технічних розробок світового рівня. Важливо також відзначити, що ці роботи здійснювались у тих галузях науки і техніки, які в першу чергу цікавлять таджицьких замовників.

З іншого боку, безпосереднє міжособистісне ділове спілкування фахівців обох країн породжує відносини зацікавленості культурою країни-партнера, її історією, традиціями і звичаями, сучасним життям людей, нарешті, досвідом здійснення трансформаційних процесів. Ця обставина об'єктивно зумовлює і необхід-

ність організації культурного співробітництва. Тим більше, що поперше, існує довід такого співробітництва, яке здійснювалося і за царської Росії, і у радянські часи. А по-друге, внаслідок дії цілої низки об'єктивних і суб'єктивних чинників в наших країнах існують більш-менш численні діаспори з представників народу-партнера, які є носіями його культури і традицій та хотіли б зберегти культурні зв'язки з історичною батьківщиною. Вони також виступають активними провідниками ідеї посилення нашої співпраці у науково-технічній і культурній сферах. Крім того, за час співіснування в межах Радянського Союзу виникла певна кількість сімей, які стали результатом міжнаціональних шлюбів, і в них у переважній більшості випадків підтримується прагнення до користування обома мовами, до збереження і підтримання культурних традицій обох народів та відповідних зв'язків між ними.

На часі розробка комплексного та чіткого підходу України до розвитку відносин з країнами центральноазійського регіону. З політичної точки зору вона визначається необхідністю забезпечення надійних, передбачуваних і сталих відносин з країнами цього географічно близького до кордонів України простору. З економічної – потребою забезпечення стабільних і взаємовигідних торговельно-економічних відносин та постачань енергоресурсів. З цивілізаційної – необхідністю більшої уваги до розвитку гуманітарних контактів, які здатні зміцнити надійне політичне тло для безпроблемного розвитку інших сфер співпраці. Очевидним є те, що географічно близький та потенційно широкий ринок наразі недостатньо задоволений з точки зору інтересів України та українського товаровиробника.

Важливо, щоб стрижнем всієї системи політичних та зовнішньоекономічних відносин України виступали її довгострокові інтереси. Співпраця з країнами центральноазійського регіону має розглядатись з точки зору прагматичної взаємної вигоди. Визначальними чинниками такого співробітництва, насамперед, повинні виступати взаємна доповнюваність національних економік наших країн, обопільна вигідність соціально-економічних зв'язків.

Стратегічна мета співробітництва України з країнами Центральної Азії полягає у перетворенні України на сильного та впливового гравця в сучасній системі міжнародних відносин. А досягти цього можливо, зокрема, через досягнення рівня конкурентоспроможності нашої національної економіки.

§ 2. Сучасні реалії та перспективи розвитку відносин України з центральноазійськими державами

Центральноазійський регіон перебуває у фокусі подій світового масштабу. Сьогодні тут іде змагання за сфери впливу між такими потужними гравцями як США, Китай, Росія, Індія, Пакистан, Іран та інші. Знайти в цьому процесі своє місце, зуміти представити й захистити власні інтереси – такі завдання досі стоять перед Україною.

Центральна Азія – важливий стратегічний вузол, складова частина південної комунікаційної лінії за напрямком північ – південь, що забезпечує вихід через Афганістан та Пакистан до Індійського океану й через Іран до Перської затоки. Також центральноазійський регіон має вихід до Каспію і є сполучною ланкою між Азією та країнами Закавказзя, а її величезні вуглеводневі ресурси є геоекономічним фактором, який впливає на регіональну та світову політику й економіку.

Для України Центральна Азія є величезним ринком, де українські компанії у значній мірі можуть реалізувати свій потенціал. Крім того, з Центральної Азії до України через Росію постається природний газ, який складає 2/3 газового балансу нашої держави.

Україна і Казахстан. Двосторонні відносини між Україною і Республікою Казахстан з часу набуття незалежності є традиційно дружніми і характеризуються взаємною повагою і доброзичливістю, відрізняються прозорістю і взаємною підтримкою на міжнародному рівні. Такий стан обумовлений спільним історичним минулим, схожістю процесів соціально-економічних перетворень, стабільними коопераційними зв'язками між підприємствами двох країн і тісними людськими контактами.

Для України важливо, що статус Казахстану як регіонального лідера, разом з європейськими перспективами нашої держави, відкриває нові можливості для активізації двостороннього співробітництва в різних сферах життєдіяльності двох країн. Поглиблення співробітництва у всіх сферах з Республікою Казахстан є важливою складовою в реалізації стратегічних інтересів України в регіоні Центральної Азії.

Дипломатичні відносини між Україною та Казахстаном було встановлено 23 липня 1992 р. З травня 1994 р. в Алмати діє Посольство України, в грудні 1994 р. розпочало роботу Посольство Казахстану в Україні.

20 січня 1994 р. відбувся перший офіційний візит в Україну Президента Казахстану Н. Назарбаєва. Підсумком двосторонніх переговорів стало підписання Президентами обох країн Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Казахстан, спільної Декларації "Сучасний світ: виклики та небезпеки", главами урядів – низки угод про співробітництво в різних галузях.

7-9 липня 1996 р. відбулося перше засідання Міждержавної українсько-казахстанської комісії з економічного співробітництва. В ході роботи було підписано Конвенцію про запобігання подвійному оподаткуванню та Угоду про співробітництво в нафтогазовій галузі.

11-19 вересня 1996 р. в Казахстані відбулися Дні культури України. Українську делегацію на цих заходах очолював Віцепрем'єр-міністр України І. Курас.

14-15 жовтня 1997 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кучми в Республіку Казахстан. За результатами візиту було підписано 8 українсько-казахстанських документів, серед яких особливе значення мають: Декларація про подальший розвиток співробітництва, розвиток нафтогазової промисловості, угоди про дослідження і використання космічного простору; про тимчасове використання земельної ділянки на території Республіки Казахстан як району падіння відокремлюваних частин ракети-носія "Зеніт", про організацію міжбанківських розрахунків.

Економічні відносини з Україною є пріоритетними в зовнішній політиці

Казахстану. Україна є одним з виходів на європейські ринки казахстанських товарів і послуг. Часті зустрічі на вищому рівні говорять про наявність політичної волі для співробітництва і бажання до взаємовигідного розвитку торговельно-економічних відносин України і Казахстану. Договірно-правова база наших країн з цього питання нараховує понад 80 документів.

Основні домовленості, досягнуті в ході переговорів під час офіційного візиту Президента Н. Назарбаєва до Києва в лютому 2007 р., відображені в «Дорожній карті 2» – Плані дій Казахстан-

Україна на 2007-2008 рр. Документ спрямований на зміцнення співпраці в транспортному секторі, паливно-енергетичній, агро-промисловій, аерокосмічній, науковій та військово-технічній галузях. 15 квітня 2008 р. «Дорожня карту 2» була доповнена між-державним протоколом про створення міжнародної енергетичної компанії для будівництва парогазових електростанцій, НПС, розробки родовищ і видобутку вуглеводнів.

2007 р. був оголошений Роком Казахстану в Україні. Наступним кроком стало офіційне відкриття Року України в Республіці Казахстан у березні 2008 р. На урочистій церемонії відкриття Року України в Казахстані, Н. Назарбаєв висловив вдячність українській стороні за підтримку ініціативи Казахстану щодо головування в 2010 р. в ОБСЄ. Він також висловив сподівання, що Україна як член СОТ підтримає Казахстан на шляху до цієї організації.

Важливими блоками питань двостороннього співробітництва Україна та Казахстану є ПЕК і транспортно-транзитна сфера. Україна активно зацікавлена залучити Казахстан до участі у добудові нафтопроводу Одеса-Броди до Плоцька. Проте позицію Казахстану щодо цього питання можна назвати обережною. За словами тодішнього посла Казахстану в Україні А. Жумабаєва (нині він обіймає посаду заст. міністра закордонних справ), «Казахстанські компанії цікавляться проектом будівництва нафтопроводу Одеса – Броди – Плоцьк, свідченням чого є Брюссельський меморандум між Казахстаном і Євросоюзом про співпрацю в енергетичній сфері. Конкретні ж форми участі Казахстану залежать від дуже багатьох чинників, зокрема від умов інвестиційного клімату в Україні.

Одного бажання й чинника історичної близькості, спільності менталітету тут мало. У сучасних умовах жорсткої економічної конкуренції держави зацікавлені у збільшенні товаропотоків і завантаженні власних морських портів і транспортних підприємств...

Якщо Україна створить цілком конкурентні тарифні умови, привабливий податковий, інвестиційний і митний клімат для казахстанських інвесторів – банкірів і підприємців, – застосує до умов їхнього перебування в Україні національний режим, тоді транзит казахстанських товарів і послуг, зокрема енергоресурсів до Європи через Чорне море, отримає гідний розвиток і продовження» [287].

Україна має один з найвищих у світі коефіцієнтів транзитивності своєї території. Через українську територію проходять зручні трансконтинентальні напрямки вантажопотоків. Подальше зближення України із Заходом, особливо в частині об'єднання енергетичних систем, створює для Казахстану додаткові можливості для просування економічних інтересів у європейському регіоні. Співробітництво в сфері морського транспорту перспективне з точки зору використання українських портів. На думку А. Жумабаєва, «Україна має унікальні можливості для того, щоб запропонувати Казахстану виходи на європейські ринки товарів і послуг. Тому взаємовигідне використання транзитних можливостей України є цікавим. Зі збільшенням видобутку нафти в Казахстані зростатиме значення країн, що мають транзитні й переробні можливості, виникне потреба в появі додаткових експортних маршрутів» [287].

Дослідники відзначають, що внаслідок своєрідності економічного розвитку за часів СРСР у Казахстані виник певний дефіцит фахівців і технологій в галузі металообробки, машинобудування, в авіаційній і космічній галузях. У той же час в Україні є потужна наукова та промислова база, достатня кількість фахівців і високий рівень освіти. 5-6 червня 2008 р. в Києві відбулася зустріч керівників Національних космічних агентств двох країн за участю представників підприємств і організацій космічної галузі. Був розглянутий ряд спільних проектів у рамках Державної програми космічної діяльності в Республіці Казахстан до 2020 р., питання підготовки кадрів, створення супутникової навігації, моніторингу інформації від космічних апаратів та інші.

Будучи великим імпортером вуглеводневої сировини і володіючи значним потенціалом виробництва нафтогазового обладнання, Україна виявляє довгостроковий інтерес до розробок родовищ в басейні Каспійського моря, маршрутів їхнього транспортування та постачання. Створення спільних підприємств з перспективою виходу на європейські й азійські ринки, ефективне використання транзитних можливостей, пошук безпечної з точки зору міжнародної торгівлі моделі енергетичного співробітництва, розвиток туризму, навчання молодих кадрів – такий далеко не повний перелік напрямків міждержавної взаємодії.

Регулярно проводяться заходи економічного характеру, націлені на розвиток торгово-економічного співробітництва, вивчення й опрацювання проблем розвитку двосторонньої договірно-правової бази, сприяння казахстанським бізнес-структурам, інститутам розвитку, компаніям в експорті продукції в Україну. Здійснюється централізований збір інвестиційних пропозицій регіонів країни перебування, що надаються великим інвесторам в РК.

Налагоджуються контакти і зв'язки між підприємцями, відбувається активне консультування з питань створення представництв, пошуку партнерів та інших питань. У квітні 2008 р. делегація міністерств промислової та аграрної політики України відвідала Казахстан. Були представлені зразки сільгосптехніки, обговорювалися питання активізації взаємодії, виробництво екологічно чистих продуктів, впровадження нових технологій. В Астані відкрито представництво ВАТ "Харківський тракторний завод", який за сприяння АТ "Казагрофінанс" і в партнерстві з Агромашхолдингом та Костанайським дизельним заводом здійснює збірку тракторів в Казахстані, створює пункти техобслуговування та склади запчастин.

2010 р. ознаменувався суттєвим погравленням стосунків України з країнами Центральної Азії і, зокрема, з Казахстаном. Президенти обох країн обмінялися візитами, під час яких були підписані важливі угоди, спрямовані на розвиток двостороннього співробітництва. Суттєвою стала домовленість про збільшення на 8 млн. тонн обсягів транзиту казахстанської нафти українською територією. Транзит казахстанської нафти через Україну припинився в лютому 2010 р., коли компанія "КазТрансОйл" відмовилась від транзиту нафти у Східну Європу південною гілкою нафтопроводу «Дружба» і переорієнтувала поставки на Польщу через Білорусь. Офіційною причиною припинення транзиту стало те, що український оператор "Укртранснафта" перевів тарифи за прокачку нафти з долара у євро, що збільшило ціну транзиту на 20-25%. В результаті за підсумками семи місяців 2010 р. обсяг транспортування нафти територією України зменшився на 23,9% і склав 17,2 млн. тонн.

Наведемо перелік офіційних візитів:

- 7 квітня 2010 р. – офіційний візит В. Януковича в Казахстан;

- 5 липня 2010 р. – робочий візит В. Януковича в Казахстан (участь у 27-му засіданні Міждержавної ради ЄврАзЕС та відзначенні Дня столиці Астани);

- 1 грудня 2010 р. – робочий візит В. Януковича в Казахстан (участь у Саміті ОБСЄ, м. Астана). Зустрічі Президентів України і Казахстану в рамках міжнародних форумів:

- 13 квітня 2010 р. – зустріч Президента України В. Януковича з Президентом Казахстану Н. Назарбаєвим у рамках участі у Саміті з питань глобальної ядерної безпеки (м. Вашингтон);

- 8 травня 2010 р. – зустріч Президента України В. Януковича з Президентом Казахстану Н. Назарбаєвим у рамках неформального саміту глав держав-учасниць СНД (м. Москва);

- 9 червня 2010 р. – зустріч Президента України В. Януковича і Президента Казахстану Н. Назарбаєва під час Саміту глав держав-учасниць СВМДА (м. Стамбул);

Також регулярно відбуваються візити казахстанського президента в Україну:

- 10 липня 2010 р. – робочий візит Н. Назарбаєва в Україну (участь в неформальному саміті СНД (м. Ялта);

- 14-15 вересня 2010 р. – офіційний візит Н. Назарбаєва в Україну;

- 19 квітня 2011 р. – робочий візит Н. Назарбаєва в Україну (участь в Київському саміті та Донорській конференції з проблем ядерної безпеки).

Також було ухвалено такі важливі документи, як Протокол про внесення змін та доповнень до Плану дій Україна – Казахстан на 2010-2011 роки; Меморандум між Державним комітетом фінансового моніторингу України та Міністерством фінансів Казахстану про співробітництво у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму; План співробітництва в космічній сфері на 2010-2011 роки між Національними космічними агентствами України та Казахстану; Угода про створення сприятливих тарифних умов на перевезення вантажів залізничним транспортом; Угода між Міністерствами освіти та науки України та Казахстану про співробітництво в галузі освіти тощо. Важливою стала принципова згода Н. Назарбаєва поглиблювати двосторонні відносини в

енергетиці. Окрім цього Президент Казахстану назвав Україну основним ключовим партнером на пострадянському просторі.

До перспективних проектів українсько-казахстанського співробітництва досі належить використання транзитних потенціалів наших країн. Президент Казахстану запросив Україну до участі в проєкті трансконтинентального коридору Китай-Європа та виходу через казахстанську територію в КНР та інші країни Азійсько-Тихоокеанського регіону. З цього приводу А. Жумабаєв зазначив, що «Вигідне транзитне розташування України відіграє певну роль у реалізації державної програми «Шлях до Європи», відкриває додаткові можливості для просування економічних інтересів Казахстану в європейському регіоні, особливо, з урахуванням поступової інтеграції України в Євросоюз. Україна може стати ефективним майданчиком для виходу на європейські ринки товарів і послуг» [111].

На сьогоднішній день *товарообіг між Україною та Республікою Казахстан* займає третє місце, після Росії та Узбекистану, серед країн СНД і п'ятнадцяте – серед 148 країн-торгових партнерів Казахстану. За обсягами експорту Україна займає четверте місце після Росії, Китаю та Німеччини. Згідно зі статистикою РК за січень-лютий 2010 рік загальний обсяг товарообігу між Україною та Республікою Казахстан склав \$ 209,5 млн. (38,0% до січня-лютого 2009р.), в т.ч., експорт – \$ 152,1 млн. (48,1%), імпорт \$ 57,4 млн. (24,5%). Позитивне сальдо \$ 94,7 млн. (у січні-лютому 2009 р. позитивне сальдо \$ 83,6 млн.).

Частка України в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Казахстану за січень-лютий 2010 року склала 1,8%, в т.ч. експорт в Україну – 0,7%, а імпорт з України – 4,9%.

Україна як країна-експортер присутня в 62 з 142 основних товарних групах.

Структура експорту:

- продукція АПК – \$21,2 млн. (питома вага в загальному обсязі експорту України складає 13,9%);
- продукція нафтохімічної промисловості – \$4,3 млн. (2,8%);
- продукція деревообробної промисловості – \$7,6 млн. (5,0%);
- продукція металургійної промисловості – \$19,7 млн. (13,0%);
- продукція машинобудування – \$40,2 млн. (26,4%);
- різне – \$1,9 млн. (1,2%).

Позитивно впливають на стан відносин двох країн зважена зовнішня політика Казахстану по відношенню до України, застосування оптимальних підходів у етнонаціональній політиці, наявність в Казахстані значної української діаспори, а також ряд історичних подій, які тісно пов'язують долі обох народів, – освоєння цілих земель, спільна боротьба в роки Великої Вітчизняної війни, перебування на землях Казахстану значної кількості українців у часи сталінських репресій.

Основними цілями і завданнями зовнішньої політики України у відносинах з Казахстаном є активізація зусиль у напрямі формування нової системи транспортних комунікацій на євразійському просторі та розв'язання проблем диверсифікації джерел енергопостачання для України й подальшого транзиту енергоносіїв у Європу. Як зазначалось, Казахстан планує добувати близько 150 млн. тонн нафти щороку. Приблизно 90% піде на експорт, тому Казахстану об'єктивно потрібні нові ринки збуту. І з цього необхідно скористатися.

Важливе значення має також розвиток рівноправних торгових взаємин та економічного співробітництва з Казахстаном в умовах модернізації економічних систем; реалізація можливостей щодо співробітництва у сфері розвитку інтелектуального потенціалу; формування спільного інформаційного простору; налагодження військового та військово-технічного співробітництва; розвиток співробітництва в галузі безпеки, необхідного внаслідок зростання нерегульованої міграції з азійських країн через Україну, організованої злочинності та наркобізнесу; співробітництво у сфері ліквідації локальних конфліктів, боротьби проти міжнародного тероризму; взаємодія у миротворчих акціях міжнародних організацій.

Перед Україною стоїть завдання виробити прагматичний і диференційований підхід до побудови відносин з країнами Центральної Азії. Щодо Казахстану, який є найбільш "прозахідною" країною з усіх центральноазійських держав, то Україні варто довести свою проєвропейську орієнтацію з тим, щоб не обманювати сподівання Казахстану. На сьогодні ця країна є найбільш близькою до нас і одночасно найбільш зрозумілою. Нині існує значний потенціал для виведення двосторонніх відносин на рівень стратегічного партнерства, що сприятиме зміцненню позицій України і

Казахстану в центральній частині Євразійського континенту і створення євразійського ланцюга, в якому наші країни могли би бути роль ключовими ланками. А встановлення тісних і реальних контактів з Казахстаном, який фактично є регіональним лідером, надасть можливість Україні закріпитись в центральноазійському регіоні як рівноправному партнеру.

Україна та Узбекистан. Встановлення дипломатичних відносин між Україною та Узбекистаном 14 серпня 1992 р. відкрило шлях до плідного діалогу між обома країнами, базою якого стало підписання під час першого візиту Президента Узбекистану І. Карімова до України 25 серпня 1992 р. Договору про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво між обома країнами. Ряд важливих угод економічного характеру було підписано під час лютого 1993 р. візиту урядової делегації України на чолі з прем'єр-міністром Л. Кучмою. Йшлося про співробітництво в транспортній галузі, зв'язку, у сфері торгівлі, митної та банківської діяльності, участі України в розробці нафтогазових та золоторудних родовищ Узбекистану.

У листопаді 1994 р. під час візиту І. Карімова в Україну підписано Декларацію про основні напрями економічної співпраці, а наслідком візиту українського Президента Л. Кучми до Узбекистану 20-21 червня 1995 р. стало, зокрема, підписання Договору про поглиблення економічної інтеграції між обома країнами.

Українсько-узбецький діалог поглиблювався також на рівні обміну візитами голів урядів обох країн та керівників окремих міністерств та відомств і отримав нову якість через підписання Договору про дружбу і подальше всебічне співробітництво під час лютого 1998 р. візиту І. Карімова в Київ. Довготермінову перспективу українсько-узбецьке співробітництво отримало через підписання Договору про економічне співробітництво на 1999-2008 рр. та міждержавної Програми співробітництва під час візиту узбецького президента 7-8 жовтня 1999 р. в Україну.

11 – 12 вересня 2000 р. відбувся робочий візит у Республіку Узбекистан Прем'єр-міністра України В. Ющенка, коли було проведено четверте засідання Спільної українсько-узбецької комісії із всебічного співробітництва. Глава уряду України провів переговори з Президентом Узбекистану І. Карімовим, Прем'єр-міністром Узбекистану У. Султановим, взяв участь у пленарному

засіданні Спільної комісії. В результаті переговорів прем'єр-міністри двох країн підписали Протокол четвертого засідання Спільної комісії та інші документи. 12 – 13 жовтня 2000 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кучми в Узбекистан. У ході візиту пройшли зустрічі Президента України Л. Кучми з Президентом Республіки Узбекистан І. Карімовим та були проведені широкомасштабні переговори делегацій двох країн. За результатами проведених зустрічей і переговорів була підписана Спільна заява Президента України Л. Кучми і Президента Республіки Узбекистан І. Карімова.

В березні 2001 р. почалося відродження міжрегіонального співробітництва, спрямованого на встановлення порушених зв'язків між господарюючими суб'єктами України та Узбекистану: на запрошення хокіміяту (адміністрації) Ташкентського вілояту Республіку Узбекистан відвідала представницька делегація ділових кіл Харківської області, яка започаткувала новий етап розвитку. В результаті було підписано Угоду про довгострокове співробітництво між адміністрацією Харківської області і хокіміятом Ташкентського вілояту, а також низку протоколів щодо намірів до співробітництва між господарюючими суб'єктами двох областей.

25 червня 2004 р. в Ташкенті відбулося 6-те засідання Спільної українсько-узбецької комісії із всебічного співробітництва. В центрі уваги були питання торговельно-економічного співробітництва, розвитку взаємної виробничої кооперації, реалізація спільних інвестиційних і приватизаційних проектів тощо. В ході засідання Спільної комісії був підписаний Протокол про внесення змін і доповнень в Угоду між Урядом України і Урядом Республіки Узбекистан про вільну торгівлю від 29 грудня 1994 р. Зокрема, з 1 січня 2005 р. між Україною та Узбекистаном був встановлений режим вільної торгівлі без вилучень і обмежень.

Проведений аналіз стану та перспектив розвитку *торговельно-економічних відносин між Україною та Республікою Узбекистан* за січень-грудень 2009 року засвідчує, що наша країна продовжує залишатися важливим торговельним партнером Узбекистану за обсягами товарообігу, який, за даними Держкомстату України, склав 2867,5 млн. доларів США (або 105 % до 2008 року).

При цьому, обсяг українського експорту до Республіки Узбекистан становив 414,09 млн. доларів США (або 68,2 % до

2008 р.), обсяг українського імпорту – 2453,39 млн. доларів США (або 115,6 % до аналогічного періоду 2008 р.). Сальдо торгово-економічного балансу склало 2039,3 млн. доларів США.

Зараз уряд Узбекистану активно проводить внутрішню політику щодо імпортозаміщення та модернізації власної економіки, поступово зменшуючи залежність держави від імпорту продукції.

Структура українського експорту товарів до Узбекистану за даними Держкомстату України в 2010 р. склала:

- фармацевтична продукція (17,1% від загального обсягу), чорні метали та вироби з них (15,6%);
- жири та олія (15,5%);
- продукція машинобудування (котли, машини, обладнання – 14,9%);
- лектричні машини й устаткування (8,3%);
- папір та картон (6%);
- цукор і кондитерські вироби (3%);
- барвники та інша продукція (2,8%);
- вогнетривка цегла, керамічні вироби (2,6%);
- зернові культури (2,4%).

Структура експорту з Узбекистану в Україну така:

- мінеральні добрива (19,4% від загального обсягу);
- наземні транспортні засоби, крім залізничних (16,1%);
- бавовна (тканини – 15%);
- продукція кольорової металургії (цинк і вироби з цинку – 13,4%);
- продукція хімічної промисловості (полімерні матеріали та пластмаси – 12,3%);
- продукція агропромислового комплексу (плоди, горіхи, цитрусові – 7,4%);
- енергетичні матеріали, нафта та продукти її перегонки (5%), тютюнову сировину (3,2%).

Загалом за обсягами товарообігу Республіки Узбекистан Україна серед країн СНД у 2010 р. посіла третє місце, а в загальному обсязі – восьме. У першому кварталі 2011 р., відповідно, – третє і шосте місце.

При цьому Україна відзначає тенденцію до зростання експорту та на пріоритетність в ньому товарів з високою техно-ло-

гією виробництва, зокрема, це стосується експорту фармпродукції, кар'єрного обладнання, а також чорної металургії і машин.

Зменшення українського імпорту обумовлено відсутністю товарної позиції газу нафтові та інші вуглеводні в газоподібному стані.

Ще у 2000 р. Узбекистан законсервував для України декілька родовищ, але за одинадцять років з боку України не було зроблено жодних серйозних кроків щодо реалізації даного напряму співробітництва.

Найбільш помітними акторами в українському експорті до Узбекистану є не сировинні експортери, а підприємства, чий авторитет на світових ринках сприяє підвищенню іміджу нашої країни. Серед них:

- «Індустріальний союз Донбасу», що поставляє до Узбекистану труби великого діаметру, бурове та геологорозвідувальне устаткування;

- ВАТ «Запорозький трансформатор», яке забезпечує розробку, виготовлення, монтаж та супроводження експлуатаційних трансформаторів, автотрансформаторів для узбецьких електроенергетичних та машинобудівельних підприємств;

- ВАТ «Сумське НПО ім. М. В. Фрунзе» – відомий у всьому світі виробник газоперекачувальних агрегатів та компресорних станцій, а також іншого устаткування для газової нафтопереробної та хімічної промисловості;

- ЗАТ «Новокраматорський машинобудівельний завод», який у 2009 р. поставив 3000 т устаткування для гірничодобувної галузі Узбекистану;

- «Київський машинобудівельний завод «Тодак», який згідно з міжурядовою угодою повинен поставити в Узбекистан 800 бавовняних сіялок, зданих підвищити врожайність цієї культури на 24%;

- ВАТ «Могильов-Подільський машинобудівельний завод ім. С.М.Кірова», який забезпечує своїм устаткуванням практично усі хлібоприймальні підприємства Республіки Узбекистан тощо.

Довгострокова стратегія торгово-економічного співробітництва між Україною і Республікою Узбекистан визначена «Угодою про основні напрями економічного співробітництва між Республікою Узбекистан і Україною» та «Договором між Республікою Узе-

кистан і Україною про економічне співробітництво на 2009-2012 рр.». Між країнами діє в повному обсязі режим вільної торгівлі.

В Україні працюють 26 СП за участю узбецького капіталу, в Узбекистані 50 підприємств за участю інвестицій з України, в тому числі 3 підприємства зі 100-відсотковим іноземним капіталом. 12 українських фірм і компаній, акредитованих в Узбекистані, працюють у сфері реалізації продукції сільгоспмашинобудування, чорних металів, фармацевтичних препаратів та лікарських засобів.

Втім, за словами колишнього Посла України в Республіці Узбекистан В. Похвальського, «за 2006-2007 рр. українські підприємства не здійснили і не запропонували в РУ жодного інвестиційного проекту. Відсутність прямих українських інвестицій в узбецьку економіку негативно впливає на розвиток двосторонніх торговельних відносин, загрожує поступовому витісненню вітчизняних компаній з узбецького ринку компаніями третіх країн. Одна з причин, крім загальновідомих, такого стану – повільне усвідомлення українською бізнес-елітою необхідності повернення на ринки, де присутність вітчизняної продукції була постійною, а її якість і ціна – визнані і прийнятні» [261].

Узбекистан, як і інші країни Центральної Азії, може стати великим полем для розширення експортного потенціалу українських підприємств найрізноманітнішої спеціалізації, зокрема агропромислових, оскільки внаслідок природних катаклізмів – рекордні морози взимку та аномальна спека влітку – тільки протягом останніх років у країнах ЦА збільшився дефіцит продуктів харчування і відповідно зросла ціна на них. Очевидно, попитом користуватиметься більшість української продукції цієї галузі.

Перспективним також вбачається співробітництво в таких галузях, як переробка плодоовочевої продукції, тваринництво і рослинництво, причому не лише торгівля, а й селекціонування нових сортів, максимально пристосованих для вирощування у кліматичній зоні країн Центральної Азії.

Особливої уваги та зваженості вимагає тема виробництва та поставки обладнання для ГЕС, оскільки питання експлуатації водних ресурсів є проблемним для регіону і, як наголошувалось вище, залишається постійним подразником у центральноазійських внутрішньо-регіональних відносинах (наприклад, узбецько-

таджицьких навколо Рогунської ГЕС, яку Ташкент вважає загрозою не лише своєму агропромислому комплексу, а й національній безпеці в цілому).

Нові перспективи українсько-узбецького співробітництва відкриваються в галузі впровадження енергозберігаючих технологій, де Україна має значний досвід. Підприємці Узбекистану виявляють інтерес, зокрема, до сонячних батарей та енергозберігаючих ламп та вітрових електростанцій.

Важливою сферою українсько-узбецьких відносин може стати подальший розвиток співробітництва у військово-технічній галузі. Адже саме київська «Ленінська кузня» на замовлення США збудувала прикордонні патрульні катери «Гюрза» для Узбекистану. Також в цьому напрямі працювало запорізьке підприємство «Мотор-Січ», донецький «Топаз», вінницький «Форт» та інші. «В цьому відношенні необхідно враховувати таку обставину: нестабільність в Афганістані, яка помножується на зростаючу останнім часом дестабілізацію у сусідніх Киргизії та Таджикистані, примушують Узбекистан більш уважно дивитися на боєздатність та безпребійність забезпечення своїх силових структур. А те, що останніми роками покращилось розуміння узбецьких проблем західними (в першу чергу – американськими) борцями з тероризмом, може стати інвестиційною основою для боєздатності узбецької армії та зайнятості українських підприємств ВПК, оскільки зброя НАТОвського зразка поки що є не надто затребуваною силовими структурами пострадянських країн» [57;10].

Так само, як і з Казахстаном, співробітництво з Узбекистаном передбачає використання транзитного потенціалу наших країн. Керівництво Узбекистану бачить його важливим транспортним вузлом континенту. Для реалізації цього проекту у вільній індустріально-економічній зоні «Навої» був збудований сучасний аеропорт. Варто зазначити, що Україна може стати важливим пунктом цього трансконтинентального коридору, і не використати таку можливість було б вкрай недалекоглядно.

Україна та Киргизстан. 19 вересня 1992 р. Україна і Киргизстан встановили між собою дипломатичні відносини. У лютому 1993 р. було здійснено перший робочий візит до Киргизької Республіки, як суверенної держави, прем'єр-міністра України. А вже у травні 1995 р. на засіданні Ради Глав держав СНД у Мінську

відбулося підписання 12 міжурядових, 6 міжвідомчих і 4 протоколів про співробітництво. Тим самим було започатковано процес утворення правової основи співпраці двох самостійних суб'єктів міжнародного права.

Двосторонні контакти помітно активізувалися в 1996 р. У лютому та квітні в Києві з робочими візитами побували урядові делегації Киргизстану, а у квітні – урядова делегація України та представницька група українських промисловців і підприємців відвідала Бішкек. 18–19 червня 1996 р. в Україні перебував Президент Киргизької Республіки А. Акаєв з офіційним візитом, під час якого було підписано базовий двосторонній документ – Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Киргизькою Республікою, низку інших документів.

У квітні 1997 р. Україну з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр Киргизької Республіки А. Джумагулов. Було укладено угоди міжурядового та міжвідомчого характеру.

Важливе значення в розвитку українсько-киргизьких відносин мав офіційний візит до Киргизстану Президента України Л. Кучми 15–16 жовтня 1997 р. Під час переговорів президенти обох держав знайшли порозуміння щодо цілої низки питань розвитку міжнародних відносин і перспектив розширення українсько-киргизького політичного, економічного, гуманітарного співробітництва.

За минулі роки була створена солідна договірно-правова база киргизько-українських відносин, що нараховує сьогодні 75 міждержавних, міжурядових, міжвідомчих угод практично з усіх напрямів українсько-киргизького співробітництва. Причому, майже 30% згаданих документів тією чи іншою мірою стосуються економічної сфери. Гарантом її здійснення є угода між урядом України та урядом Киргизької Республіки про вільну торгівлю від 1995 р., згідно з якою у двосторонніх українсько-киргизьких відносинах без винятків застосовується режим вільної торгівлі у повному обсязі.

У червні 2006 р. в Києві відбувся обмін грамотами про ратифікацію Угоди між Киргизстаном та Україною про спрощений порядок зміни громадянства громадянами КР, які постійно проживають в Україні, і громадянами України, які постійно проживають у Киргизстані, і запобігання випадкам безгромадянства й

подвійного громадянства. Ця Угода дає громадянам України та Киргизстану право на отримання в спрощеному порядку громадянства держави з наданням до дозвільних органів мінімального пакету документів.

У листопаді 2007 р. завершилися складні українсько-киргизькі переговори щодо підписання двостороннього протоколу про набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі. Документ було підписано киргизькою стороною і після проведення подальших необхідних міжнародних процедур, у квітні 2008 р. Україна стала 152-м членом цієї впливової і важливої для економіки країни міжнародної організації. З цього часу почала працювати нова, ще більш спрощена схема здійснення товарообмінних операцій між Україною і Киргизстаном як між членами СОТ.

За словами Надзвичайного і Повноважного Посла Киргизької Республіки в Україні Е. Мамкулова, «період розладу в киргизько-українських торговельно-економічних відносинах залишився далеко в минулому, зараз же обидві країни прагнуть до відновлення і зміцнення економічних зв'язків»[205].

Останніми роками спостерігається стабільне зростання товарообігу між Киргизстаном і Україною. Так, якщо в 2001 р. він складав всього \$7,8 млн., то в 2005 р. – \$46,7 млн., а за підсумками 2008 р. – \$100,1 млн., тобто за вказаний період він зріс більше ніж в 12 разів. Ці, порівняно невеликі цифри, свідчать, втім, про позитивну тенденцію і динаміку зростання. В даний час Україна займає четверте місце в товарообігу Киргизстану з країнами-членами СНД після Росії, Казахстану і Узбекистану.

Структура експортних поставок Україною товарів на ринок Киргизстану у 2008 р. є наступною:

- продукти з какао (14,1%);
- цукор та кондитерські вироби (10,7%);
- готові продукти із зерна (9,7%);
- чорні метали (8,6%);
- алкогольні вироби (7,2%);
- жири, олія (6,3%);
- запчастини до механічних пристроїв (4,8%);
- продукти переробки овочів, фруктів (3,8%);
- молочна продукція (3,8%);
- продукція фармацевтичної промисловості (2,4%) тощо.

У структурі імпорту Україною киргизьких товарів значну частку займають поставки:

- тютюну (42,6%);
- виляску (11,3%);
- палива (6,8%);
- запчастин до механічних пристроїв (6,4%);
- готових текстильних виробів (5,8%);
- металевих інструментів (5,5%);
- овочів (4,0%);
- шкіряної сировини (3,2%) тощо.

Зміцнюється співпраця підприємців України та Киргизстану: у 2008 р. на замовлення киргизької Фінансової компанії з підтримки і розвитку кредитних союзів до м. Бішкек поступили трактори Харківського тракторного заводу; українська фірма «Альянс Восточно-європейський» взяла участь у будівництві ділянки автодороги Ош-Ісфана. Також на стадії реалізації знаходиться ряд інших проектів. Ще за один наочний приклад розвитку двосторонніх економічних відносин може правити діяльність в Україні ВАТ «АзіяУніверсалБанк» (АУБ) – одного з найбільших комерційних банків Киргизстану і Центральної Азії, який є провідним постачальником міжнародних банківських послуг.

На думку Е. Мамкулова, «європейські перспективи України вже сьогодні ставлять на порядок денний питання про принципово нову роль України в євразійському просторі і, насамперед, у просторі СНД. Йдеться про роль мосту, яку може зіграти в майбутньому Україна між об'єднаною Європою й колишніми радянськими республіками. Гадаємо, що саме Україна внаслідок цілої низки об'єктивних причин, як ніхто інший, найкраще може виступити такою зв'язуючою ланкою. Адже внаслідок історичних причин на величезному пострадянському просторі Україна та українці на ментальному рівні продовжують сприйматися «своїми». І хоч питання членства України в ЄС відноситься до розряду перспективних, уже сьогодні нам у Киргизстані потрібно враховувати цю нову роль України в просторі Євразії як важливого мосту між Центральною Азією та об'єднаною Європою» [206].

Україна і Таджикистан. Встановлення дипломатичних відносин між обома країнами 24 квітня 1992 р. було логічним продовженням попередніх контактів між республіками ще за часів

СРСР. Але складна внутрішньополітична ситуація в Таджикистані, фактичний стан громадянської війни в цій країні, зрозуміло, не могли сприяти належному розвитку відносин між країнами. Лише в липні 1995 р. відбувся візит до України прем'єр-міністра Таджикистану. Зустрічі на вищому рівні відбувалися переважно на самітах держав СНД та інших міжнародних заходах.

Зараз для успішного здійснення співробітництва України з Таджикистаном закладені надійні політико-правові підвалини. Так, ще під час офіційного візиту Президента Республіки Таджикистан в Україну 5-7 липня 2001 р. в Києві було підписано Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Таджикистан, а також цілу серію угод між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Таджикистан. Серед них можна назвати такі угоди: про вільну торгівельну зону, про заохочення і взаємний захист інвестицій, про основні принципи та напрямки економічного співробітництва, про науково-технічне співробітництво, про співробітництво у митних справах, про співробітництво в галузі стандартизації, метрології та сертифікації.

Договір про дружбу і співробітництво був укладений на 10 років з автоматичним продовженням його дії на наступні десятирічні періоди, якщо жодна із сторін не побажає припинити його дію. В ньому чітко продумано й зафіксовано цілі, напрямки і сфери співробітництва та окреслено основні умови його здійснення. Преамбула договору підкреслює «традиційні дружні відносини між двома державами і народами» і прагнення «до розширення і розвитку економічних і культурних зв'язків, що склалися, зміцнення відносин дружби і взаємовигідного співробітництва, що відповідають інтересам двох держав» [93].

На підставі цього Договору у квітні 2003 р. в Душанбе було підписано Договір між Республікою Таджикистан і Україною про довгострокове економічне співробітництво на 2003-2012 р. В ньому було зафіксовано прагнення зміцнювати і розвивати рівноправні і взаємовигідні торговельно-економічні відносини, оскільки довгострокове і всебічне економічне співробітництво та ефективне використання економічного потенціалу двох держав сприяє підвищенню добробуту їхніх народів. Сторони високо оцінили потенціал торговельно-економічного співробітництва між Республікою Таджикистан та Україною, який формується і сприяє зміц-

ненню їхнього економічного процвітання і безпеки і вважають, що розширення міждержавного співробітництва має велике значення для розвитку економіки обох держав [92].

Конкретизація досягнутих у договорі домовленостей сторін стосовно здійснення довгострокового економічного співробітництва на основі рівності, взаємної вигоди і добросовісного виконання взятих зобов'язань передбачається Міждержавною програмою довгострокового економічного співробітництва між Республікою Таджикистан і Україною на 2003-2012 рр., яка є невід'ємною частиною договору. В ній визнано, що наші країни є давніми економічними партнерами, взаємні економічні інтереси яких обумовлені, перш за все, високим рівнем виробничих, коопераційних і технологічних зв'язків, що історично сформувалися, та об'єктивною необхідністю їх збереження і подальшого розвитку на взаємовигідній і рівноправній основі.

У 2009 році *двосторонній українсько-таджицький товарообіг* (дані Держкомстату України) склав 84,37 млн. дол. США, що дорівнює 104,9% від показника 2008 року. Експорт товарів з України до РТ склав 80,39 млн. дол. США (або 107,2 % до показника 2008 р.), імпорт з Таджикистану до України склав – 3,97 млн. дол. США (або 86,4 % до показника 2008 р.). Позитивне сальдо для України склало 76,42 млн. дол. США (69,6 млн. дол. США у 2008 році).

Основні товари, які імпортував Таджикистан з України у січні-грудні 2009 р.:

- продукція неорганічної хімії – 27,76 млн. дол. США (34% від загального обсягу);
- продукція машинобудування: котли, машини, устаткування, шляхове обладнання, локомотиви – 9,95 млн. дол. США (11 %);
- продукція агропромислового комплексу: цукор, кондвироби, какао та продукти з нього – 12,06 млн. дол. США (9,6 %);
- жири та олія – 1,1 млн. дол. США (2,5%);
- продукція борошнокруп'яної промисловості та із зернових культур – 1,5 млн. дол. США (3,3%);
- продукція фармацевтичної – 4,8 млн. дол. США (6 %);
- енергетичні матеріали – 1,2 млн. дол. США (2,7%).

Основні товари, що експортував Таджикистан до України у січні-грудні 2009 року були:

- волокно бавовняне – 2,2 млн. дол. США (55,4 % від загального обсягу);
- продукція кольорової металургії – 0,4 млн. дол. США (10,1%);
- продукція агропромислового комплексу – 1,250 млн. дол. США (31,5% від загального обсягу).

Разом з тим, необхідно зазначити, що в останні роки економічні зв'язки Республіки Таджикистан та України були ослаблені і їхній сучасний стан не відповідає потребам обох держав.

Це можна пояснити цілою низкою обставин. По-перше, Таджикистан вважають сферою своїх інтересів такі впливові держави і об'єднання, як Росія і Китай, Іран і Туреччина, США і Європейський Союз, а також Казахстан, що як регіональний лідер визначає та відстоює свої економічні й політичні інтереси, в тому числі і в Таджикистані. Тому ця країна стала ареною суперництва і конкуренції кількох провідних світових гравців. Наприклад, виробництво та Таджикиському алюмінієвому заводу практично контролювалось російською корпорацією «Русал» і тільки нещодавно перейшло під національне управління; Іран збільшує фінансування проектів для техніко-економічного розвитку Таджикистану; Китайський Ексімбанк в рамках Шанхайської організації співробітництва заявив про фінансування на модернізацію та будівництво електростанцій Таджикистану; США фінансують сукупні енергетичні проекти Таджикистану та Афганістану.

За цих умов надзвичайно важливою для успішного економічного співробітництва обох наших країн уявляється реалізація домовленості про проведення модернізації та реновації обладнання для Нурекської ГЕС.

Під час візиту В. Ющенка в Таджикистан 6-7 березня 2008 р. обговорювалося питання про участь України в розширенні можливостей гідроенергетики Таджикистану й, особливо, питання добудови Рогунської ГЕС. Однак, на думку українського експерта В. Кулика, «українській стороні варто відмовитися від участі в цьому проекті, оскільки в протилежному випадку ми ризикуємо виявитися на грані «заморожування» відносин з Узбекистаном, по інтересах якого вдарить будівництво цієї ГЕС. Економічні й політичні наслідки від такого необдуманого рішення можуть значно послабити позиції України в Центральній Азії» [175].

Але зацікавленість, яку висловлюють провідні світові гравці у створенні енергосистеми, що об'єднала б Центральну й Південну Азію, створює сприятливі можливості для посилення ролі України у відновленні й подальшому масштабному розширенні енергосистеми Таджикистану. 82% оснащення гідроелектростанцій Таджикистану, працюють на українському устаткуванні. І Україна як учасниця розвитку гідроенергетичної системи могла б залучити інвестиції для своїх підприємств. Дане питання також має потребу в консультаціях України із представниками ЄС і ОБСЄ, яким також не вигідна нестабільність у Таджикистані (через можливе розширення наркотрафіку, нелегальної міграції, контрабанди зброї).

Другою причиною гальмування економічного співробітництва України та Таджикистану є, за твердженням дослідника українсько-таджицьких відносин С. Шпатенка, традиційна східна ментальність таджиків, яка «з її розважливостю та неквапливістю інколи призводить до істотного, навіть за українськими мірками, затягування процесу практичного виконання вже досягнутих домовленостей. Через це не тільки марно втрачається час, а й підприємства, що задіяні у цьому проекті, опиняються в ситуації невпевненості та фінансової нестабільності, уповільнюють темпи виробництва» [365; 129].

Ще однією з причин недостатньо ефективної, слабо розвинутої структури експортно-імпортних зв'язків України та Таджикистану, їхнього переважно сировинного характеру є відсутність чіткого розуміння мети української зовнішньої політики, її чітких пріоритетів.

Очікувати прямих таджицьких інвестицій в нашу економіку не варто, але цікавим може бути і розвиток торгівлі з цією країною та її замовлень на традиційну продукцію нашої промисловості. В той же час для українських інвесторів можливості капіталовкладень в таджицьку економіку виглядають сьогодні привабливими і досить перспективними. Таджикистан нині впевнено розвивається, активно прагне подолати бідність і руйнівні наслідки громадянської війни, раціонально використовувати свої багаті природні ресурси. А це, в першу чергу, водні та гідроенергетичні ресурси, а також такі корисні копалини, як сурма, карбонатна си-

ровина, свинець, цинк, флюорит, кам'яне вугілля, рідкі та кольорові метали.

Масовий від'їзд висококваліфікованих кадрів фахівців і робітників значною мірою посилив кризові явища в економіці Таджикистану та ускладнив вирішення завдань її відновлення, оскільки традиційно таджицьке населення працювало переважно у сфері сільського господарства, в науці й культурі, у сфері державного управління, в охороні здоров'я та сфері послуг. Відбудова ж зруйнованої війною національної економіки вимагає наявності інженерів і висококваліфікованих робітників. Ця ситуація обумовлює потребу в інтенсифікації нашої співпраці в галузі освіти з метою належної організації підготовки національних кадрів інженерів для Республіки Таджикистан провідними вищими навчальними закладами України. Наприклад, у 2007-2008 навчальному році НТУ «ХП» прийняв одинадцять перших таджицьких студентів, які отримали можливість цільової підготовки за сучасними спеціальностями для потреб своєї країни.

Україна і Туркменістан. Дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені 10 жовтня 1992 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Ашгабату, Тоді ж був підписаний і базовий міждержавний Договір про дружбу і співробітництво. Цілу низку двосторонніх домовленостей було підписано в лютому 1993 р. під час візиту до Туркменістану колишнього прем'єр-міністра України Л. Кучми. У листопаді 1994 р. Л. Кучма, вже як Президент України, здійснив офіційний візит до Ашгабату з метою вирішення низки питань щодо реструктуризації українських боргів за газ та порядок розрахунків на майбутнє.

Тодішній Президент Туркменістану С. Ніязов вперше здійснив робочий візит до України 19-20 січня 1995 р., під час якого також розглядалися питання постачання газу в Україну. В січні 1998 р. у Туркменістані в черговий раз побував з офіційним візитом український Президент Л. Кучма. Обидві країни підписали низку двосторонніх документів, зокрема Декларацію про подальший розвиток співробітництва. Новий поштовх українсько-туркменському співробітництву надав грудневий 1998 р. робочий візит Л. Кучми до Ашгабату, під час якого було укладено контракт між українською компанією "Нафтогаз України" та туркменською корпорацією "Туркменнафтогаз" про постачання в Ук-

раїну природного газу на суму 720 млн. дол. США, а також було прийнято спільне рішення щодо будівництва і фінансування ряду важливих об'єктів у Туркменістані. Українські спеціалісти брали участь у будівництві залізниць у Туркменістані, будівництві газопроводу Казанджик – Кизил-Арват.

У квітні 1995 р. керівники зовнішньополітичних відомств України, Туркменістану та Ірану підписали меморандум про співробітництво, в якому передбачалося розширення кооперації та співробітництва на тристоронній основі. Узгоджено нову модель взаєморозрахунків, згідно з якою Україна постачає до Ірану мінеральні добрива, металовироби, продукцію машинобудування, здійснює роботи щодо модернізації металургійних комбінатів Ірану. У свою чергу Іран розраховується за поставки туркменського газу в Україну. Отже, співробітництво з Туркменістаном важливе для нашої держави також і з огляду на перспективу формування системи економічного співробітництва у трикутнику: Україна – Туркменістан – Іран.

Торгово-економічні відносини між Україною й Туркменістаном базуються на таких основних договорах і угодах:

- Договорі між Україною й Туркменістаном про довгострокове торгово-економічне співробітництво на 2001-2010 рр. і Міждержавній Програмі довгострокового торгово-економічного співробітництва між Україною й Туркменістаном на 2001-2010 роки (підписані 14 травня 2001р. в Києві);

- Угоді між Кабінетом Міністрів України й Урядом Туркменістану про співробітництво й взаємодопомогу з питань дотримання податкового законодавства (підписана 14 травня 2001 р. в Києві);

- Угоді між Україною й Туркменістаном про подальший розвиток міждержавних відносин (підписана 29 квітня 2002 р. в Туркменбаші);

- Угоді між Урядом України й Урядом Туркменістану про взаємне заохочення й захист інвестицій (підписана 28 січня 1998 р. в Ашгабаті);

- Спільному розпорядженні Президента України й Президента Туркменістану про співробітництво й фінансування інвестиційних об'єктів загальнодержавного значення в Туркменістані (підписане 4 жовтня 2000 р. у в Ашгабаті).

Крім вищезгаданих основних міждержавних і міжурядових договорів і угод економічного характеру, підписаний цілий ряд міжвідомчих і міжрегіональних угод з питань торгово-економічного співробітництва.

На ринку Туркменистану працює 24 українські компанії, які вже здійснили понад 50 проєктів. Україна висловила зацікавленість у розвитку таких напрямків, як машинобудування, зокрема, розширення участі українських компаній в інфраструктурних проєктах Туркменистану, в тому числі в паливно-енергетичній сфері, авіабудуванні, проведенні космічних досліджень, сільсько-му господарстві тощо. Прикладом успішної участі України в таких проєктах є завершення будівництва унікального для регіону Центральної Азії залізничного мосту через річку Амудар'я, яке виконала українська державна корпорація «Укртрансбуд».

Зустріч Президента України В. Януковича з Президентом Туркменистану Г. Бердимухамедовим у травні 2010 р. ознаменувалася висловлюванням останнього щодо хороших, злагоджених відносин між Україною і Туркменистаном практично в усіх сферах та його сподівань щодо відновлення масштабів торговельно-економічної співпраці, яка останніми роками зазнала певних втрат.

Наступна зустріч на вищому рівні відбулась 12 вересня 2011 р., під час якої було підписано декілька домовленостей між Україною та Туркменистаном. Зокрема, було проголошено, що була досягнута принципова згода на постачання туркменського газу в Україну. Реалізація цього проєкту на сьогоднішній день виглядає досить сумнівною. Альтернативна труба без прокачування по російській території очікується лише в 2015 р. Але, крім споруди газопроводу, потрібно ще побудувати термінал з прийому зрідженого газу.

Реальними успіхами візиту можна вважати домовленості в галузі освіти, науки та торговельних відносин, також Президент Туркменистану Г. Бердимухамедов знову пообіцяв відвідати Україну.

Але те, що візити українського керівництва в Туркменистан та інші країни центральноазійського регіону стають регулярними свідчить про реальні кроки на шляху встановлення справді партнерських відносин з країнами Центральної Азії.

За даними Держкомстату України, *зовнішньоторговельний обіг товарів і послуг України з Туркменистаном з урахуванням газової*

складовою у січні-вересні 2009 року становив 3050,1 млн. дол. США і зменшився у порівнянні з показником 2008 року на 34,4% (1599,3 млн. дол. США).

Зменшення зовнішньоторговельного обігу відбулося завдяки зниженню обсягів імпорту на 35,5% (1546,7 млн. дол. США), який становив 2815,6 млн. дол. США (за 9 місяців 2008 року – 4362,3 млн. дол. США) та обсягів експорту товарів і послуг на 18,3% (52,6 млн. дол. США), який становив 234,4 млн. дол. США (в аналогічному періоді 2008 року – 287 млн. дол. США).

Від'ємне сальдо зменшилося порівняно з 2008 роком на 1470,5 млн. дол. США та становило 2581,2 млн. дол. США.

Структура експорту продукції з України до Туркменистану (за даними Держкомстату України):

- металургійна продукція (труби, трубки і профілі порожнисті) – 41% (загальна сума поставок 96 млн. дол. США);

- продукція машинобудування (котли, машини, залізничні локомотиви, наземні транспортні засоби, плавучі засоби морські) – 36,3% (загальна сума поставок 85 млн. дол. США);

- продукція АПК (спирт етиловий, кондитерські вироби з цукру, шоколад та харчові продукти з вмістом какао, молоко та молочні продукти, алкогольні та безалкогольні напої, продукти із зернових культур) – 13,2% (загальна сума поставок 31 млн. дол. США);

- продукція хімічної промисловості (фармацевтична продукція, полімерні матеріали і пластмаси, каучук і гумові вироби, мийні засоби) – 3% (6,94 млн. дол. США);

- вироби із каменю та гіпсу – 2,1% (4,86 млн. дол. США);

- продукція легкої промисловості – 1,3% (2,96 млн. дол. США);

- меблі – 1,6% (3,77 млн. дол. США);

- прилади та апарати – 0,7% (1,54 млн. дол. США);

- деревина, папір та целюлоза – 0,5% (1,15 млн. дол. США).

Слід зазначити, що зменшення обсягів експорту товарів з України до Туркменистану відбулося завдяки значному зниженню експорту металургійної продукції (на 59%), який за дев'ять місяців 2009 року зменшився на 105,5 млн. дол. США.

Структура імпорту продукції з Туркменистану до України (за 9 місяців 2009 р.):

- газу нафтові та інші вуглеводи у газоподібному стані – 99,9% (2814 млн. дол. США);
- продукція легкої промисловості (вовна та бавовна) – 0,8 млн. дол. США;
- продукція машинобудування – 0,2 млн. дол. США.

Українсько-туркменські відносини ніколи не були простими, і це варто враховувати. Проблеми почалися після того, як Президент Туркменистану в ході робочої поїздки відвідав будівництво моста через Амудар'ю. Після цього він звинуватив українських підрядників, через яких порушується графік виконання державної програми з інтенсифікації соціально-економічного розвитку країни. Проте ситуація не видається такою однозначною. Українські компанії витискаються з ринку не тільки й не стільки через неустойки. Туркменська сторона не забезпечувала оплату робіт вітчизняних будівельників живими грошима. Загалом, будь-яким українським проектам зараз важко пробитися на туркменський ринок.

З другого боку, Президент Туркменистану почав реформування управління нафтогазовим комплексом. Усі повноваження з ліцензування розвідки і видобутку копалин перейшли до спеціального органу, підпорядкованому особисто президентові, – Державного агентства з управління і використання вуглеводневих ресурсів при президентові Туркменистану. «Головне, що змінилося в Ашгабаті – це те, що від «тіла» були відсторонені всі ті іноземці, які могли «вирішувати питання» з президентом Ніязовим. Першими це зрозуміли китайці та росіяни, які одразу ж після обрання президентом Г. Бердимухамедова почали шукати необхідні підходи до нього» [175].

Навколо нової туркменської влади вже активно діють російські й китайські компанії, які мають намір перехопити українські контракти. Але справа тут навіть не в мільйонних будівельних проектах, йдеться про стратегічні перспективи. Президент Туркменистану зацікавлений у нових партнерах і вибудовує власну систему контактів.

Те, що відбувається в українсько-туркменських відносинах зараз, певною мірою можна вважати кроками до порозуміння. Після смерті С. Ніязова, Туркменистан став іншою країною. За

висловом нового президента, «часи зараз інші». Тобто необхідно налагоджувати якісно нові відносини, уникаючи різних формулювань, роблячи спробу утворення нових особистісних стосунків.

Також треба зважати на те, що зовнішня політика цієї країни стала більш активною та відкритою до світу. Керівництво країни не влаштовує ситуація з монополістом «Газпромом» у встановленні ціни на газ, яка виникла унаслідок односторонньої залежності туркменських експортних поставок від газової труби російської корпорації. Тому Г. Бердимухамедов докладає максимум зусиль для втілення політики диверсифікації експортних маршрутів постачання газу, а також для залучення потужних інвесторів до освоєння великих запасів цієї прикаспійської держави.

Сьогоднішній стан українсько-туркменських відносин вимагає активізації дій на цьому важливому напрямку. «Як «позитивний виклик» Україні слід сприймати передусім бажання Туркменістану (як і інших країн ЦАР) підвищити свою конкурентоспроможність і перетворитися з пострадянських «сировинних придатків» на країни з високорозвиненою промисловістю, що передбачатиме зменшення у їхній експорті частки продукції з низьким ступенем обробки» [285;41].

Думається, що окрім двосторонніх відносин між Україною та країнами Центральної Азії, перспективи нашої країни в регіоні ЦА можуть бути реалізовані через міжнародні організації та проекти.

Україна стала повноправним учасником проекту TRACECA, що має на меті зв'язати за допомогою розвитку трубопровідних мереж, автомобільних шляхів, залізниць та судноплавних ліній Центральну Азію й Закавказзя із загальноєвропейською транспортною системою.

Співпраця України та країн Центрально-Східної Європи в проекті TRACECA зводиться до використання українських портів. ЄС велику роль відводить Чорному морю як одному з ефективних шляхів сполучення з країнами Європи через Дунай, Північне море та Балтійське море. Оскільки Україна – лише одна з країн, залучених до транспортних можливостей Чорноморського регіону, для її успішної участі необхідно ефективно реалізовувати інший проект – Балтійське море – Чорне море, який дозволить сполучити країни Кавказу та Центральної Азії з країнами Центральної Європи

та Балтики через Україну та Польщу. У такому випадку роль України як транзитної держави може суттєво зрости.

Як зазначають українські експерти, "...через у своє унікальне геостратегічне положення, що надає значні переваги, Україна може й повинна (...) визначити стратифікацію й домінуючі вектори всього спектру своїх транспортно-комунікаційних зв'язків для того, щоб з максимальною користю для себе використовувати їх у визначенні й реалізації стратегії розвитку своєї внутрішньої й зовнішньої економічної політики. Одна з базових позицій цієї стратегії полягає у використанні своєї території як глобального "транспортно-комунікаційного коридору" для проходження товарних потоків по двох головних осях – вертикальній й горизонтальній. Заслуговує на увагу й те, що маршрути цих транспортно-комунікаційних осей збігаються з існуючими споконвіку шляхами, які сформувалися ще на світанку людської цивілізації. Перший з них – "Шлях з варяг у греки", умовно говорячи, "вертикальна вісь", що зв'язує Північ Європи із країнами передньоазійського регіону. Інша транспортно-комунікаційна вісь – це вихід на традиційний маршрут "Великого шовкового шляху", відродження якого пов'язане із уже існуючою Трансазійською авто- і залізничною магістраллю, на якій зосередилися зустрічні товарні потоки із країн, розташованих у просторі Південно-Східної, Центральної й Передньої Азії, Північної Африки і Європи" [106;35].

Україна і надалі, принаймні в перспективі до 2030 р., залишатиметься важливою країною для транзиту газу зі Сходу до ЄС, хоча його обсяги й зменшуватимуться. На думку німецького журналіста К. Шулера, Україна з її економічним ростом, природними ресурсами та безмежними полями, могла б стати корисною для Євросоюзу. Вона також могла б відіграти роль «стратегічного мосту» між Заходом та країнами Центральної Азії [323].

Таким чином, Україні слід забезпечити надійне і безперервне транспортування російських і центральноазійських енергоносіїв до Європи, модернізувати і підвищити надійність української газотранспортної системи та своєчасно врегульовувати суперечливі енергетичні питання з Росією для забезпечення стабільності транзиту. Це дасть змогу зміцнити імідж України як надійного енергетичного партнера ЄС та розвивати в майбутньому спільні європейсько-українські проекти.

Результати дослідження стану та перспектив відносин України з країнами Центральної Азії свідчать як про їхній великий потенціал, так і про необхідність постійної наполегливої всебічної роботи для його здійснення та плідного використання.

Все це свідчить про нагальну необхідність:

- посилення взаємодії державних органів України і авторитетних асоціацій національних товаровиробників у розширенні торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва з країнами ЦА;

- організації візитів до країн Центральної Азії делегацій представників ділових кіл України з метою обговорення ініціатив і проектів у стратегічних галузях економіки цього регіону, насамперед в енергетичній, гірничодобувній, транспортній сферах і в агропромисловому комплексі;

- організації в країнах центральноазійського регіону на постійній основі тематичних виставок продукції українських товаровиробників, бізнес-форумів і ділових семінарів за участю вітчизняних експортерів та інвесторів.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що участь України в економічному співробітництві (включаючи ВТС, партнерство в сфері енергетично й машинобудування, у перспективі спільні з державами ЦАР проекти з відновлення соціально-економічної інфраструктури Афганістану), загалом могло би бути одним з факторів підвищення рівня безпеки в регіоні Центральної Азії. Україна має у своєму розпорядженні достатній економічний потенціал для налагодження продуктивного співробітництва з державами регіону, чому сприяє технологічна близькість, що історично сформувалася, промислової системи України й країн ЦАР.

Енерготранспортні можливості України є складовою частиною системи забезпечення країн ЄС енергоносіями. «змінилася й роль України в центральноазійському регіоні. З учасника процесу забезпечення "геополітичного плюралізму" на пострадянському просторі, що передбачав політичне лавірування й пошук балансу сил, Україна стала трансформуватися на моновекторного провідника процесу "розширення волі" [334].

Проаналізувавши сучасний стан та перспективи відносин України з центральноазійськими країнами, можна зробити певні узагальнення і висновки.

На жаль, неувага українського керівництва до ініціатив, з якими виходили перспективні партнери центральноазійського регіону, призвела до практично повної втрати позицій України в центральноазійському регіоні.

В існуючих стосунках між Україною та країнами Центральної Азії відчутним є превалювання економічної складової над політичною. Цей факт має, безперечно, об'єктивне підґрунтя, що насамперед полягає в тому, що саме Україна є споживачем центральноазійського газу, а отже, певною мірою залежною від нього.

На наш погляд, політична складова є не менш важливою, а на перспективу може бути й більш вагомю, ніж економічна.

За свідченням різноманітних джерел, 75% нафти та 35% природного газу, що імпортується з Центральної Азії та Росії до країн Європи, проходить через трубопроводи, які пролягають територією України. В майбутньому, завдяки експлуатації великих нафтових родовищ в Азербайджані, Казахстані, Узбекистані, обсяги постачання через Україну мають шанси суттєво збільшитися.

«Таким чином, Україна, використовуючи «шахівно-політологічну термінологію З. Бжезинського, висувається на позицію однієї з найважливіших фігур на геополітичній «шаховій» дошці», фігури яких складаються з матеріалів, що поставляються з Каспійсько-Чорноморського та центральноазійського регіонів, а за шаховим столиком – традиційні суперники-партнери» [88;164].

Розглядаючи свою роль в країнах Центральної Азії, Україна має враховувати вплив на розвиток цього регіону провідних гравців на світовому геополітичному полі. Наприклад, Японія та Китай – дві найпотужніші в економічному відношенні країни Азійсько-Тихоокеанського регіону, які, за прогнозами експертів, залишатимуться в першій п'ятірці світових економічних лідерів і надалі. Для обох країн стратегічними засадами подальшого національного розвитку є пошук нових ринків збуту товарів і забезпечення енергоносіями. І Пекін, і Токіо не обходять у своєму

зовнішньоекономічному плануванні співробітництво з країнами Центральної Азії. «Україна могла б стати не лише транспортним, а й «технологічним мостом» для Заходу в країни ЦА завдяки наявним можливостям українських підприємств у плані адаптації західних технологій до потреб пострадянських країн» [285;42].

Передбачити майбутній розклад і зайняти в ньому максимально вигідні позиції – нагальна необхідність для України. Досі місце і вплив нашої країни в ЦАР є мінімальними. Ми залишаємось пасивними учасниками «великої гри» в Центральній Азії, задовольняючись тим, що пропонують інші.

Україна має значні економічні інтереси на ринках Азії у сфері залучення інвестицій до інфраструктурних проєктів, збуту вітчизняної промислової, сільськогосподарської, військово-технічної продукції, експорту послуг, імпорту вуглеводнів, промислової та аграрної сировини. Потенціал економічного співробітництва з Китаєм досі не був адекватно задіяним, хоча для цього існують і ресурсні передумови, і політична воля. Подальший розвиток відносин з Пекіном, Токіо, центральноазійськими столицями багато в чому залежатиме від переосмислення значення східноазійського напрямку зовнішньої політики України та від динаміки руху України в різноманітні інтеграційні структури.

Україна має враховувати «азійський чинник» при виробленні свого зовнішньополітичного курсу. Забезпечення енергоносіями, а також проведення ефективної економічної політики не дає змоги їй «закритися» від євразійського регіону. У зв'язку з цим, уявляється доцільним:

– інтенсифікація двосторонніх контактів на вищому державному рівні, адже питання крупних торговельних або інвестиційних операцій потребують підтримки на державному рівні, а також створення організацій, які сприятимуть налагодженню ділових зв'язків;

– створення умов для розширення торговельного співробітництва, залучення інвестицій та високих технологій до вітчизняного виробничого сектору та сприяння розвитку новітніх технологічних виробництв на території України через співпрацю з компаніями Японії і Китаю. Останній може стати крупним споживачем українського обладнання і машин, при цьому здійсню-

вати солідні інвестиції в економіку України поряд зі США та ЄС; для України важливо не втратити шанс приєднатися до співробітництва центральноазійських країн із Заходом.

– продовження роботи з реалізації євразійських транспортних коридорів та перевалочних транспортних вузлів для азійських товарів у Європу в рамках проектів "Новий шовковий шлях" за маршрутом Китай – Казахстан – Росія – Україна – країни Західної Європи та ТРАСЕКА (Європа – Кавказ – Азія), та розгляд можливостей залучення східних партнерів до розбудови та облаштування транспортно-дорожнього комплексу Криму;

Найбільш ефективними способами вирішення вказаних задач є двостороннє співробітництво. В цьому контексті необхідно приділяти велику увагу розширенню економічних зв'язків, міжрегіональному співробітництву, створенню спільних підприємств, тобто якомога ширше залучати український капітал до реалізації різноманітних проектів у Центральній Азії.

ПІСЛЯМОВА

Остання хвиля трансформацій політичних систем викликала необхідність ретельного дослідження цього процесу, становлення політичних систем окремих країн та проведення порівняльного аналізу для виділення загального та особливого.

Особливість трансформаційних процесів в країнах Центральної Азії полягає в тому, що період національно-державного будівництва та відродження національної самосвідомості співпав у часі зі світовими тенденціями глобалізації та взаємозалежності. Таким чином, розглядаючи можливі моделі розвитку країн Центральної Азії, слід враховувати не лише задекларовані принципи та проголошені домовленості, але й зважати на розстановку еліт всередині держави, на вплив на неї зовнішніх чинників, на репутації держав та амбіції їхніх лідерів. Врахування цих факторів дасть змогу передбачити основні напрями розвитку країн центральноазійського регіону, зрозуміти їхні інтереси у зовнішній політиці.

Всеохоплюючий процес трансформації в країнах Центральної Азії включає в себе одночасно демократизацію суспільного та політичного життя, створення ринкової економіки, зростання національної самосвідомості та зміцнення суверенітету держави, відродження ісламської культури, створення національних та регіональних систем безпеки, участь в міжнародному розподілі праці та міжнародному політико-правовому процесі.

Дослідження політичних систем країн центральноазійського регіону свідчить про те, що не завжди процеси трансформації призводять до демократизації, а зміна режиму характеризується легітимною зміною еліт. Можна констатувати, що в Центральній Азії домінуючою є еволюційна модель пострадянського політичного розвитку. Для цієї моделі характерним є технологічний перехід тоталітарних режимів у авторитарні, відсутність реальних політичних противаг та сприйняття більшою частиною суспільства такого стану речей як абсолютно природного.

Але найбільш жорстким варіантом серед існуючих режимів визнається політичний режим у Туркменістані. Подібні режими іноді характеризуються як авторитарно-тоталітарні або навіть султаністські.

Останніми роками у всіх центральноазійських країнах намітилась тенденція до впровадження парламентської форми правління, в усякому разі подібні ідеї декларуються. Втім, всі центральноазійські режими (окрім Киргизстану на даний момент) є суперпрезидентськими системами, в яких президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Це пояснюється надзвичайно сильним впливом у державно-політичній сфері особистісного фактора, який в країнах з незрілою демократією має гіпертрофовану роль. Одночасно це накладається на східні традиції поваги до старших, клановий поділ суспільства та обмеження свободи слова.

Наприклад, у Казахстані запропоновано піти шляхом таких змін до Конституції, коли республіка залишається президентською, але суттєво розширюються повноваження парламенту. Але поряд з цим, у червні 2010 р. парламент Казахстану ухвалив наказ, який оголошує президента країни Нурсултана Назарбаєва «лідером нації» що викликало негативну оцінку світової спільноти.

Політична система Узбекистану виходить з того, що у східній країні демократія не може виглядати так само, як вона виглядає в західних країнах. Це дає змогу проводити соціально-економічні реформи, суттєво не змінюючи політичний устрій.

У квітні 2010 р. відбулися народні бунти в Бішкеку та Оші, в результаті яких президент Киргизстану К. Бакієв втік до Білорусі, на півдні Киргизстану почалися етнічні конфлікти, а сама країна знову вступила у перехідний період з тимчасовим урядом. В такій складній ситуації сумнівним виглядає спроба побудови парламентської республіки. На нашу думку, Киргизстан як країна, де основою життя людей залишаються кланово-сімейні відносини, а засобом прояснення стосунків – зброя, має всі шанси повернутися до сильної президентської влади.

Не надто радикально відрізняється ситуація у Таджикистані, хоча поступово в ньому відбувається перехід від регіонально-

кланової системи управління до відомого в інших пострадянських країнах типу управління – «сім'я». Також перестали відігравати значну роль у політичному процесі партії, помітно посилюються органи контролю.

Нинішній президент Туркменістану намагається пристосувати створений Туркменбаші режим до процесів, що відбуваються в країні та світі. При цьому, звичайно, він хоче зміцнити й посилити свою особисту владу і гарантувати стабільність в країні. Перетворення в країні не можна вважати демократичними або системними.

Загалом, в Центральній Азії можна спостерігати тенденцію до політичних династій: темі правонаступника присвячено багато праць як провладного, так і опозиційного характеру. Передача влади, справді є одним з найгостріших питань для усіх країн Центральної Азії. З одного боку вона ускладнюється відсутністю реально діючих демократичних інститутів, а з другого, питання влади та її переходу є ключовою в ісламі. Він прямо пов'язаний з традиційними та базовими цінностями національної та релігійної ідентичності. І хоча країни Центральної Азії проголошені світськими державами, втім вплив ісламу на модернізацію суспільства лишається відчутним: президенти усіх п'яти країн наголошують на спадковості мусульманських традицій.

Ісламська релігійна доктрина не сприяє затвердженню базових принципів і цінностей громадянського суспільства як «союзу індивідуальностей», що володіє ефективними важелями впливу на структури влади. Ввижається не випадковим, що більші потенції для демократизації суспільства проглядаються в тих центральноазійських країнах, структуроутворюючі етноси яких піддалися ісламізації відносно недавно (за історичними мірками). Йдеться, насамперед, про Казахстан та Киргизстан.

Можна констатувати, що, незважаючи на початі усіма центральноазійськими державами реформи щодо зміцнення суб'єктів недержавного сектору, громадянське суспільство в регіоні ЦА досі перебуває на початковому етапі свого становлення. До того ж воно набуває особливих східних рис. Зокрема в Узбекистані як орган місцевого самоуправління затверджена махалля – історична територіальна спільнота.

Досвід сучасних Афганістану, Іраку, хвиля революцій у низці країн Північної Африки та Близького Сходу наочно

демонструє необхідність вироблення особливих моделей транзиту в ісламських суспільствах. При цьому не викликає сумнівів, що одним з ключових критеріїв у таких суспільствах і надалі залишатиметься вимога «сильної влади», здатної забезпечити як соціально-економічні потреби населення, так й істотний рівень громадянських свобод.

Отже, країни Центральної Азії, з одного боку, повторюють особливості демократичних транзитів третьої хвили, а з другого – є специфічним прикладом поєднання радянського минулого, ісламських традицій та сучасної модернізації. Розглядаючи викладені умови реалізації консолідованої демократії, слід зазначити, що країни центральноазійського регіону знаходяться далеко від завершення процесу модернізації.

На сьогоднішній день Україна досі надто повільно і нерішуче реалізує свій дуже перспективний потенціал у центральноазійському регіоні. «Але час, відпущений Україні для реалізації економічних проєктів у регіоні, минає, оскільки дедалі наполегливіше виявляють свої інтереси інші цілком реальні сили» [106]. Це, насамперед, Росія, США, Китай, країни Західної Європи, Південної Кореї, зростає інтерес до ЦА Індії, Пакистану та ін. країн.

Найбільш ефективними способами вирішення вказаних задач є двостороннє співробітництво. В цьому контексті необхідно приділяти велику увагу розширенню економічних зв'язків, міжрегіональному співробітництву, створенню спільних підприємств, тобто якомога ширше залучати український капітал до реалізації різноманітних проєктів у Центральній Азії.

Можна сподіватись, що країни Центральної Азії, насамперед Казахстан, досі не втратили інтерес до інвестицій в українські промислові підприємства, особливо щодо об'єктів, пов'язаних з транспортно-комунікаційною інфраструктурою, які створять можливості центральноазійським бізнесовим колам отримати доступ на європейські споживчі ринки. Тим більше, що з боку наших центральноазійських партнерів неодноразово висловлювалось бажання брати участь у подібних проєктах. Отже, Україні важливо було б удосконалити існуючу нормативно-правову базу, зробити її максимально зручною і такою, що гарантує захист інвестицій країн центральноазійського регіону.

Значно більше уваги Україні доцільно приділяти розвитку співробітництва з Узбекистаном. Цей «велетень, що спить» Центральної Азії може стати, окрім Казахстану, справжнім стратегічним партнером для України. Від успішного розвитку цих взаємин значною мірою залежить реалізація інтересів України в центральноазійському регіоні, а у перспективі – залучення нашої держави до процесу формування нової структури євразійського геополітичного простору.

Соціально-економічне співробітництво України з країнами Центральної Азії повинно розглядатись як прояв діалектики загального і особливого в її зовнішньоекономічних відносинах взагалі й при формуванні та реалізації стратегії і перспектив цього розвитку. Дослідження проблеми співробітництва України з країнами центральноазійського регіону одночасно дає змогу визначити моменти, що характеризують політичну та економічну ситуацію як в регіоні ЦА, так і в самій Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абазов Р.Ф. Исламское возрождение в центральноазиатских новых независимых государствах // Полис. – 1995. – № 3. – С. 62. – С.61-67.
2. Абасов А., Хачатрян А. Варианты решения карабахского конфликта: идеи и реальность // www.ca-c.org/datarus/bd_rus.shtml
3. Абашин С. Национализм в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб: Алетейя, 2007. – С. 320.
4. Абдильдин С. Парламент Казахстана: от Союза к государственности. – Алматы : Казахстан, 1993. – Ч.1.- 192с
5. Абдулхаев Р.А. Проблемы беженцев и вынужденных переселенцев в Таджикистане в конце XX в. // Безопасность Центральноазиатском регионе: опыт и практика в решении этнополитических конфликтов: Материалы III международной научной конференции. – Душанбе, 2005. – С.136-146.
6. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2008. – 222 с.
7. Азовский И.П. Центральноазиатские республики в поисках решения транспортной проблемы / Моск. обществ. науч. фонд. – М., 1999. – 243 с.
8. Азовский И. Шелковый путь накануне XXI века // Центральная Азия и Кавказ. – 1999. – № 2(3). – С42-44
9. Акаев А. Комментарии к событиям. 30.07.10 <http://gazeta.kg/>
10. Акмамбетов Г. Г. Особенности формирования гражданского общества в Казахстане // Известия НАН РК. Сер. Обществ. Наук. – 1994. – №3. – С.42-56.
11. Албакова Ф. Современные проблемы национально-этнического сознания на Северном Кавказе // [www.ca-c.org/datarus/ bd_rus.shtml](http://www.ca-c.org/datarus/bd_rus.shtml)
12. Алексеевко І.В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 2006. – 417 с.
13. Александров М. «Большой брат» видит тебя – <http://www.centrasia.ru>
14. Алексеева Н.Н., Иванова И.С. Средняя или Центральная Азия? Источник: analitika.org.
15. Алияров Е.К. Парламентские фракции в политическом процессе: мировой опыт и Казахстан: Автореф. дис... канд. полит. наук: 23.00.02 – Алматы, 2002. – 30 с.

16. Алшанов Р. Экономика Центральной Азии: перспективы взаимодействия <http://kazpravda.kz/index.php?uin> 23.07.2009
17. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 272 с.
18. Андерсон М.Ф. Из истории партийного строительства в Средней Азии. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 320 с.
19. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006. – 256 с.
20. Арапов А., Уманский Я. Азийство: внешнее и внутреннее проявление этнополитики // Свободная мысль. – 1993. – № 8 – С.47-55.
21. Арифханова З. Традиционные сообщества в современном Узбекистане // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 3. – С.36-47.
22. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – 205 с.
23. Арунова М.Р. Ситуация в Афганистане как угроза безопасности южных рубежей СНГ и Россия // Россия на Ближнем Востоке: цели, задачи, возможности: Материалы конференции/ Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Отв. ред. А.О. Филоник. – М., 2001. – С.32-39.
24. Асадуллаев И. Геополитика «тяни-голкай» В Центральной Азии. 4 июля 2007. Фергана.Ру www.centrasia.org.
25. Атлас социально-политических проблем, угроз и рисков Юга России – РнД, 2006. – 168 с.
26. Ахунов Пулат. Новая идея для узбекской оппозиции: «Перекуем мечи на орала» // ИА Фергана.ру»
27. Ашимбаева А.Т. Промышленность Казахстана: условия и перспективы дальнейшего развития. – Вказ.праця. – С. 35-47.
28. Ашимбаев М. Ситуация в ЦА после 11 сентября и развитие ШОС // Ситуация в Центральной Азии и ШОС: сборник материалов конференций. Шанхайский институт международных отношений. – Шанхай, 2003. – 237 с.
29. Ашимбаев М.С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению. – Астана: Елорда, 2002. – С.5. – 304 с.
30. Ашин Г. Лидерство: социально-политические и психологические аспекты // Политика: проблемы теории и практики. – Вып.7. – Ч. 2. – М., 1990. – С.29-37.
31. Бабкіна О.В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства // Нова парадигма. Спецвипуск / Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції: 8-9 лютого 2006 р. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006. – С.8-15.

32. Багатуров А.Д. Американизация ЦА // Восток. – 2003. – №3. – С.89-95.
33. Бадрак В. Военно-техническое сотрудничество ГУУАМ: миф или реальность // www.zerkalo-nedeli.com/
34. Байзакова К.И. Геополитика стран Центральной Азии // Европейский Союз и Центральная Азия. – Алматы, 2000. – С.10-17.
35. Бартольд В.В. История Туркестана. Сочинения, т. II, ч. 1, М., 1963.
36. Батенко Т. Королі СНД: Портрети дванадцяти резидентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). – Львів: Кальварія, 2000. – 216 с.
37. Бердымухамедов Гурбангулы. О Конституции Туркменистана эпохи великого Возрождения: выступление Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова на заседании Конституционной комиссии. – Ажгабат : Turkmen dowlet nesiryat gullugy, 2008. – 39с.
38. Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис сверхдержавы. М.: Международные отношения, 2007. – 230 с.
39. Бжезінський З. Велика шахівниця. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
40. Бжезінський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 4–5.
41. Бигазина А. Этнические конфликты на территории Центральной Азии // Современные проблемы международных отношений: теория и практика: Сб. мат. – Алматы: Казак университети, 2002. – С.178-180.
42. Бимен У.О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультурализма. На примере Таджикистана // Полис. – 2000. – № 2. – С. 156-160.
43. Бисенбаев А. Другая Центральная Азия. Джерело – Евразийский исторический сервер // <http://www.eurasica.ru>.
44. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу. – М., 1992. – С.192 с.
45. Багатуров А.Д. Американизация Центральной Азии? // Восток (Oriens). – 2003. – №3. – С. 90-94.
46. Борисов Н.А. Между современностью и традицией. Политические альтернативы постсоветской Центральной Азии. – М., 2010. – 369 с.
47. Борисов Н. Современный политический процесс в Узбекистане: тенденции и перспективы // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 2. – С. 159-168.

48. Боришполец К.П. Центральная Азия как региональная подсистема международных отношений // Восток /Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. – М.: РОССПЭН, 2002. – С.48-59.

49. Будущее государств Центральной Азии: вместе или?...: Материалы Региональной Конференции. – Бишкек, 2001. – 132 с.

50. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР. – М. : Звенья, 2007. – 447с.

51. Бушков В.И., Микульский Д.В. Анатомия гражданской войны в Таджикистане (этносоциальные процессы и политическая борьба, 1992-1995) // http://www.ca-c.org/datarus/st_08_bush_9.shtml

52. В Казахстане составлено генеалогическое дерево Чингизхана: Джерело: vesti.ru 26.07.10

53. Валлерстайн И. Анализ мировых системы. Ситуация в современном мире. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 230 с.

54. Васильев А. М., Волгина Н. А., Гафарлы М. С., Дударев К. П., Калининченко Л. Н. Постсоветская Центральная Азия. Потери и обретения. – М. : "Восточная литература" РАН, 1998. – 349с.

55. Васильев С. Традиционный Восток и марксистский социализм // Феномен восточного деспотизма. – М., 1993. – С.23-34.

56. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах (парадоксы перехода – демократизации) // Вестник Моск. Ун-та. Сер. 18. – 1998. – №2. – С.56-73.

57. Весел Р. Окно возможностей: Украина – Узбекистан // Украина в мире. – 2010. – № 3. – С.8-10.

58. Внешняя политика Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова=Turkmenistanyn Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyn dasary suuasaty: хроника событий. –Ашхабад : Туркменская гос. изд. служба, 2007. – 61с.

59. Воскресенский А.Д. Северо-Восточная и Центральная Азия: Динамика международных и межрегиональных взаимодействий. Из-во: РОССПЭН, 2004. – С. 315 с.

60. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, языки, религии. М., 1992. – 345 с.

61. Востриков С.В. Карабахский узел как конфликтогенный фактор Закавказья // Полис. – 1998. – № 6. – С.12- 23.

62. Выбор Центральной Азии в цивилизационном пространстве. – Бишкек, 1996. – 247 с.

63. Выступление Президента Таджикистана Эмомали Рахмона на конференции "Вода для жизни" . Душанбе, 8-10 июня 2010 года. Джерело: trend.az.

64. Выступление Президента Узбекистана на церемонии открытия газопровода «Туркменистан-Китай». – ИА «Жахон».

65. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. З англ. Н.Климчик. – К.: Кальварія, 2006. – 472 с.

66. Гантінгтон С. Три хвили демократизації // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.574-582.

67. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия). – М. : Издательский сервис, 2002. – 781с

68. Гельман В. Пострадянські політичні трансформації: начерки до теорії // Політична думка. – 2000. – № 2. – С.15-29.

69. Герасина Л.Н. Особенности политического развития государств азиатского мира в контексте глобалистской социологии политики. – Харьков, 2001 [www.sociology.kharkov.ua/docs/chten-01/gerasina.doc]

70. Голунов С. «Советская модель» трансформации традиционных Центральноазиатских обществ: история и современность // Центральная Азия и культура мира. – 2000. – № 1-2. – С.14-25.

71. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К. : Академія, 1999. – 239с.

72. Горовіц Д. Порівняння демократичних систем // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.827-833.

73. Горидзе Р. Грузия: конфликтные регионы и экономика // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – № 1 (31). – С.39-48.

74. Гражданские движения в Таджикистане: Общеакадемическая программа "Человек. Наука. Общество" / АН СССР; Центр по изучению межнациональных отношений; Институт этнологии и антропологи. – М., 1990. – 212с.

75. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг.ред.Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.

76. Груссе Р. Чингисхан: Покоритель вселенной. – М.: "Молодая гвардия", 2000. – 286 с.

77. Гусев Л., Шах М.Влияние жузовой системы на политику современного Казахстана // Аналитические записки. – М., 2006. Вып. 7 (19). – 97 с.

78. Гусева Л.Ю. Проблема использования водных ресурсов Центральной Азии // Analitic. – 2000. – № 1. – С.71-89.

79. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-25.

80. Даль Р. Демократичні трансформації // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.563-573.

81. Даль Р. А.. Демократія та її критики. – Х. : Видавнична група "РА-Каравела", 2002. – 440с

82. Даль Р. Из кн. "Контролируя ядерное оружие: демократия versus авторитаризм" // Социально-политические науки. – 1999. – № 10.

83. Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. -Астана, 5.07.2005.

84. Демидов С.М. Постсоветский Туркменистан. – М. : Наталис, 2002. – 222с.

85. Джалилова М.К. "Большая игра" в Центральной Азии: прошлое и настоящее // Таджикистан и современный мир. – 2007. – № 1. – С.35-47.

86. Джангужин Р. Экономическая структура Казахстана как ресурс взаимовыгодного партнерства // Зеркало недели. 3 февраля 2007 г.

87. Джангужин Р. Казахстан постсоветский – К.,2002.

88. Джангужин (Жангожа) Р.Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. – К., 2005. – 580 с.

89. Джангужин Р. Пострадянські країни Центральної Азії в контексті зовнішньоекономічних інтересів України // Політична думка. – 2004. – 19-28.

90. Джекенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М.: Научная книга, 2000. – 306 с.

91. Доган М., Хигли Дж. Роль политического класса в смене режимов власти // Международная экономика и международные отношения, – 1998. – № 2. – № 3. – С.104-112.

92. Договір між Республікою Таджикистан і Україною про довгострокове економічне співробітництво на 2003-2012 роки від 09 квітня 2003 р.

93. Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Таджикистан від 06 липня 2001 р.

94. Долгов Б. Политический ислам в современном мусульманском мире // Перспективы. Фонд исторической перспективы. – 2007. <http://www.perspektivy.info>

95. Дорофеев Д.В. Внешнеполитическая стратегия США в регионе Центральная Азия: дис... канд. полит. наук: 23.00.04 / Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского – Симф., 2007. – 259 с.

96. Дорофеев Д.В. Центральная Азия в интересах Ирана, Китая, России и Турции: взгляд, из США // Культура народов Причерноморья. – 2007. – №120. – С. 26-29.

97. Дудник О. Трансформація інституту президентства в країнах СНД (2005 – 2006 роки) // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2007. – С.43-52.

98. Дюйшенбиев С.У. Роль ислама в становлении кыргызской государственности // Государственность в Кыргызстане и Центральной Азии: история и перспективы. – Вып.3. – С.53-67.

99. Евкочев Ш. Ислам и модели политического и социально-экономического развития государств мусульманского мира // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – № 1. – С.165-177.

100. Евкочев Ш. Модернизация общества и проблема преемственности власти в мусульманских странах // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 2. – С.19-20.

101. Европейский Союз и Центральная Азия / Казахский гос. нац. ун-т им. аль-Фараби; Под общ. ред. Ж.У. Ибрашева. – Алматы, 2000. – 353 с.

102. Ейкельман Д.Ф. Близкий Схід та Центральна Азія: антропологічний підхід. – К., 2005. – 340 с.

103. Ерекешева Л. Г. Конфликтный потенциал межэтнических отношений в центрально-азиатском регионе / Центр внешней политики и анализа (Казахстан): http://www.cvi.kz/text/Safety/Konf_potencial.html

104. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного (под ред. Н.А. Симония и Л.И. Рейснера). – Москва: "Наука", 1984, Москва: "Наука", 1984. – 581 с.

105. Этнические и региональные конфликты в Евразии: В 3 кн. / А... Малашенко (ред.). – М. : Весь мир, 1997. Кн. 1 : Центральная Азия и Кавказ. – М. : Весь мир, 1997 – 208с

106. Жангожа Р., Кузьменко В. Транспортно-коммуникационные коридоры в Украине и перспективы международного сотрудничества // Чорноморсько-Каспійський регіон: умови та перспективи розвитку. – К.: Центр близькосхід. досліджень. – 1998. С. 23-37.

107. Жангожа Р.Н. Трансформація ідентичності нових незалежних держав Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 2007. – 36с.

108. Жуков, С.Б., Резникова, О.Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. – М., 2001. – 484 с.

109. Жуков, С.Б. Киргизия и Узбекистан: шок против градуализма // МэиМО, № 6. – 2004. – С.83-96.

110. Жуков С. В., Центральная Азия и Китай: экономическое взаимодействие в условиях глобализации. – М.: Институт мировой экономики и международных отношений, 2009. – 300 с.

111. Жумабаєв А. Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє // Зовнішні справа. – 2010. – № 1. – С.31-34.

112. Заславская Т. И., Шабанова М. А. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С.5 – 24.

113. Защита власти в Центральной Азии – использование террора в качестве предлога? Видение неправительственной организации из Кыргызстана // <http://www/fti.org.kg>

114. Звягельская И. Д. Специфика этнополитических конфликтов и подходы к их урегулированию. Учебное – М.: Изд-во «Навона», 2008. – 160 с.

115. Звягельская И.Д. Становление государств Центральной Азии: Политические процессы. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 208 с.

116. Звягельская И. Таджикистан как зеркало “исламской революции” // <http://aar.integrum.ru/main/index.php?m=8&d=233&lang>

117. Здравомыслов А.Г. Осетино-ингушский конфликт: перспективы выхода из тупиковой ситуации. – М.: РОССПЭН, 1998. – 168 с.

118. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. К.: Критика, 2003. – 335 с.

119. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. –К.: Знання України, 2007. – 336 с.

120. Зінько С.Ю. Ислам у сучасній світовій політиці . – Л. : Простір-М, 2005. – 275с.

121. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003); Анована історична хроніка міжнародних відносин / НАН України; Інститут історії України. – К. : Генеза, 2004. – 616с.

122. Зовнішня політика України: перші підсумки та перспективи 2008 року: матеріали "круглого столу" / Національний ін-т стратегічних досліджень / Юрій Григорович Рубан (заг.ред.). – К. : НІСД, 2008. – 98с

123. Зотов О.В. Синьцзян (Восточный Туркестан) в системе геоисторических координат. XXXVI научная конференция «Общество и государство в Китае». М., 2006. – 120 с.

124. Зубов А. Парламентская демократия в незападных обществах. М., 1991.

125. Идея национальной независимости: основные понятия и принципы. – Ташкент: Узбекистон, 2003. – 80 с.

126. Идиев Х.У. Трансформирующееся таджикское общество. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 130 с.

127. Ижак И. Сопоставление геополитических интересов Украины и России в Черноморско-каспийском регионе // Чорноморсько-Каспійський регіон: умови та перспективи розвитку. – К.: Центр близькосхід. досліджень. – 1998. – С.28-43.

128. Интеграция государств Центральной Азии: вероятно – Да или вероятно – Нет? М.Расул TRIBUNE-uz

129. Интеграция невозможна! Назарбаев ошибается! Джерело: Gazeta.Kz.

130. Интервью с Оливье Руа: "Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения" Агым http://newskg.narod.ru/agym/06/0117_4.htm

131. Ислам на современном Востоке: Регион стран Ближнего и Среднего Востока, Южной и Центральной Азии: Сб. статей . – М. : Институт востоковедения РАН ; Крафт+, 2004. – 440с.

132. Исламов Б.А. Центральноазиатские государства десять лет спустя: как преодолеть ловушки развития, трансформации и глобализации? – С. 73-86.

133. Исмаилов Э.М. О геополитической функции «Центральной Евразии» в XXI веке // Центр. Азия и Кавказ, – 2008. – № 2. – С.14- 29.

134. Итоги социально-экономического развития Республики Узбекистан за первый квартал 2010 года. <http://www.anons.uz/article/economics/2278/>

135. Исакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С.138-144.

136. Исакова Г. Проблема співвідношення громадянських, політичних і соціально-економічних прав у Республіці Казахстан // Політичний менеджмент. – 2006. – №4. – С.123-135.

137. Кадирова М. Халіф на історичну годину. Загадкова країна та її вождь Туркменбаші // Дзеркало тижня. – № 48. 14-20 грудня 2002 р.

138. Кадырбаев А. Ш., Центральная Азия и безопасность России. Учебное пособие. – М., 2005. – 347 с.

139. Кадыржанов Р.К. Консолидация политической системы Казахстана: проблемы и перспективы (Отв.ред.А.Н.Нысамбаев). – А. – С.189.

140. Кадыржанов Р.К. Консолидация посткоммунистической политической системы: вопросы теории и опыт Казахстана // Автореф. Док.полит. наук. – Алматы, 2001. – 46 с. – 23 с.

141. Кадыржанов Р. К., Нугманова К. Ж., Косиченко А. Г., Бисенбаев Ф. К., Дунаев В. Ю.. Общечеловеческие и национальные ценности в изменяющемся обществе – Алматы : Акыл кітабы, 1997. – 219с.

142. Казанцев А. А., "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. Монография. – М., 2008. – 375 с.

143. Казахстан и Украина: история и современность // Бизнес-класс. – 2007. – № 2. – С.6-8.

144. Каликова Г. Инвестиции, инвестиционная политика и будущее Кыргызстана. В поиске новых подходов // Центральная Азия и Южный Кавказ. Насущные проблемы. – Алматы, 2002. – С.273-274.

145. Каримов И.А. Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народу – критерий и цель всей нашей деятельности. – Т.15, – Т.: «Узбекистан», 2007. – 208 с.

146. Каримов И.А. Родина священна для каждого. Доклады, речи, интервью. – Т.: «Узбекистан», 1995. – 271с.

147. Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. – Т.: Узбекистон, 1997. – 318 с.

148. Каримов И.А. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Речи, статьи, интервью. – Т.: «Узбекистан», 1993. – 256 с.

149. Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ. – цфТ.: «Узбекистон», 1995. – 246 с.

150. Каримов И.А. Узбекский народ никогда и ни от кого не будет зависеть. – Т.: «Узбекистан», 2005. – 128 с.

151. Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С.43-56.

152. Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. – К., 2007. – 365 с.

153. Катранис А. Роль НАТО в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. – №5. – С.33-46.

154. Кенжегузин М.Б. Итоги реформ и проблемы нового этапа развития экономики Казахстана // Трансформация экономики (итоги, перспективы). – Алматы, 2002. – С. 23-35.

155. Киргизы протестуют против ввода в страну сил ОБСЕ. 26 июля 2010 г.: www.inosmi.ru

156. Кирюшко М.І., Бойцова О.С. Ислам в Крыму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К. : Світогляд, 2005. – 300с.

157. Клименко О. А. Трансформація політичної культури передіхних суспільств: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 1999. – 179 с.

158. Кобильник В. Особливості демократизації посткомуністичних суспільств // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року). – Львів, ЦПД, 2008. – 308 с.

159. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років // Дзеркало тижня. – № 14 (794) 10 – 16 квітня 2010.

160. Коэн А. США, страны Центральной Азии и Кавказа: проблемы и перспективы взаимоотношений // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – №2 (8). – С.98-114.

161. Комиссина И. Преодолеет ли наркотрафик Кавказский хребет? // Центральная Азия и Кавказ. – 2005. – №3. – С.98-112.

162. Конституции государств – участников СНГ / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации / Л.А. Окуньков (ред.). – М. : НОРМА, 2001. – 716 с.

163. Конституция Республики Казахстан. – Б.м., Б.г.. – 10 л. – Ксерокопия.

164. Конституция – Конунлар Пойдевори / Узбекистон Республикаси Халк Таълими Вазирлиги; Навоий Давлат Педагогика Институту / М. Олтинов (масъул мухаррир). – Тошкент : Узбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2005. – 55с.

165. Конституция Туркменистана. – Ашхабад, 2008. – 54 с.

166. Коппитерс Б. Федерализм и конфликт на Кавказе / Рабочие материалы Московского Центра Карнеги. – М., 2002. – № 2. – С.16-27.

167. Косимов А. Кто больше заинтересован в экономической блокаде Таджикистана – Узбекистан или Россия? // Asia-Plus. – 2010. – 02 апреля.

168. Космарская Н.П. «Дети империи» в постсоветской Центральной Азии. Из-во: Наталис, 2006. – 360 с.

169. Косметическая демократия. Президент Туркмении частично выполняет предвыборные обещания www.ng.ru>.../8_turkmenia.html

170. Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. В Киргизии. // Asia-Plus. – 2005. – 02 апреля

171. Кравченко В. Туркменістан: гра на виживання // Дзеркало тижня, № 30, – 18.08.2007. – С.5.

172. Кубеліус О.А. Північний Кавказ – Україна: ісламський фактор у подоланні кризових явищ // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3-4.

173. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии. Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода.// ОНС: Общественные науки и современность. – 2000. – №5. – С.33-46.

174. Кулик В., Мишин А. Что ждет Украину на международной арене в 2007 году // www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=ru&nic=expert&pid=942

175. Кулик В. Украинские перспективы в Центральной Азии. Аналитический доклад // www.politika.org.ua

176. Кульчик Ю.Г., Румянцев С.И., Чичерина Н.Г. Гражданские движения в Таджикистане. Аналитический обзор. <http://www.igpi.ru/info/people/kulchik/tadzhik.html>

177. Курманова А., Абдуллаев У. Узбекистан: спящий гигант Центральной Азии // Республика-2030. – 08 июня 2007. – С.11.

178. Курныкин О.Гражданское общество в Центральной Азии: проблемы и перспективы становления.

179. Куртов А. Водные конфликты в Центральной Азии // Asia-Plus.Analitika.org.

180. Куртов А. Место выборов в системе власти Туркменістана // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 2. – С.109-116.

181. Куртов А. «Ханский круг»: система власти в Центральной Азии // Прогнозис. – 2007. – № 1 (9). – С.310-321.

182. Кыргызстан: слезы киргизов, горе узбеков // 2000. – 17-23 сентября. – С.7-8.

183. Лаумулин М.Т. Стратегия и интересы Запада в Центральной Азии: «старая» и «новая» геополитика // Материалы международной конференции «Безопасность Центральной Азии и интересы внешних сил», Алматы, 5-6 марта 2004.

184. Левитин Л. Узбекистан. Эпоха Каримова. Критические заметки сторонника Президента Ислама Каримова. – М.: Вагриус, 2003. – 414 с.

185. Лейпхарт М. Многосоставные общества и демократические режимы // Полис. – 1999. – № 1-2. – С.23-35.

186. Линц Х., Степан А. Государственность, национализм и демократизация // Полис – 1997. – №5. –С.32

187. Лифань Ли, Шиу Дин. Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №3. – С.78-95.

188. Лузянин С.Г. Россия и Китай в Центральной Азии и на Дальнем Востоке: конкуренция или сотрудничество // Мир и политика. – 2010. – № 2(41). – С.59-73.

189. Лузянин С. Центральная Азия – 2008: экономические амбиции или «исламский социализм»? // Перспективы. Фонд исторической перспективы. – 2007. <http://www.perspektivy.info>

190. Лузянин С. Шанхайская организация сотрудничества: модель образца 2008 года // Перспективы. Фонд исторической перспективы. – 2007. <http://www.perspektivy.info>

191. Лукин А. Обветшание авторитаризма // Россия в глобальной политике. – 2010. – № 3. – С.48-59.

192. Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества: что дальше? // Россия в глобальной политике. – 2007. № 4. – С.24-38.

193. Лунев С.И. Азиатский центр мусульманской дуги .- <http://www.strana-oz.ru/?numid=14&article=662>

194. Ляшенко Т.М. Громадянське суспільство в країнах Центральної Азії // Наукова збірка III Курасівськи читання К.: ІПЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2007. – С.219-228.

195. Ляшенко Т.М. До питання регіональної інтеграції в пострадянських країнах Центральної Азії // Інтеграційні процеси в світі. – Чернівці, 2006. – С. 39-51.

196. Ляшенко Т.М. Ісламський фактор у побудові державності країн Центральної Азії: історико-політологічний аспект // Трибуна. – 2009. – № 9-10. – С.33-35.

197. Ляшенко Т.М. Некомерційні організації та органи місцевого самоврядування як вияв народовладдя. На прикладі країн Центральної Азії // Політичний менеджмент. Спецвипуск – 2010. – С.34-40.

198. Ляшенко Т.М. Політичні лідери центральноазійських країн: пострадянська доба // Політика в особах. (Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти) Монографія. / За заг. ред. Ф.М. Рудича. К.: Парламентське видавництво, 2008. – С.281-298.

199. Ляшенко Т.М. Формування політичної еліти в країнах Центральної Азії: національний аспект // Наукові записки К.: ІПЕНД ім.І.Ф.Кураса НАНУ. – 2008. – №37. – С.120-131

200. Ляшенко Т.М. Формування поняття «Центральноазійській регіон» // Віче. – К., 2009. – № 18. – С.5-6.

201. Ляшенко Т.М. Роль політичних лідерів в інституційних процесах в країнах Центральної Азії // Наукові записки. – Вип.35 К.:ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса, 2007. – С.82-96.

202. Майлыбаев Б.А. Институт Президента в Казахстане. – Алматы, 2004. – 398 с.

203. Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). – Алматы: Арыс, 2001. – 532 с.

204. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии// МЭиМО. – 2004. – № 6. –С.73-85.

205. Мамкулов Е. Зроблено багато що, але належить зробити ще більше // Банкір. – 2009. -№ 1-2 (28). – С.31-37.

206. Мамкулов Е.: Киргизстан і Україну об'єднає прагнення до свободи й демократії // День. – 2007. – 12 вересня.

207. Маначинський О. Грузія: зона підвищеної конфліктності в системі ГУУАМ // Розвиток Європи та виклики безпеці в Чорноморсько – Каспійському регіоні. – К.: НІМБ, Фонд Фрідріха Еберта, 2003. – 320 с.

208. Маттізен Х.Х. Мораторій – ваша головна перешкода: Протягом десятиліть Україна невірно розуміла західний аграрний досвід // День. 2007. – 6 жовтня.

209. Маркедонов С. Пробуждение Центральной Азии и особенности догоняющей модернизации. Источник: Политком.ру.

210. Матрица. Ретроспектива будущего Кыргызстана // Новое поколение. – 2007. – № 22. – С.9.

211. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепция, периодизация // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38-59.

212. Медведев Р. Казахстанский прорыв, – М.: Ин-т экономических стратегий, 2007. – 320 с..

213. Международные наблюдатели: парламентские выборы в Узбекистане прошли в полном соответствии с международными нормами и стандартами. – Пресс-релиз МИД РУ. – 28 декабря 2009 г.

214. Мельвиль А.Ю. Методология «воронки причинности» как промежуточный синтез «структуры и агента» в анализе демократических транзитов // Полис. – 2002. – № 5. – С. 54-56.

215. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // <http://www.politnauka.org/library/dem/melvil.php>

216. Михеев С. Киргизия так и не стала государством // Свободный Кыргызстан. – 13 мая 2010 г.

217. Михеев В. Китай и ШОС: Проблемы взаимодействий "великих держав" и перспективы организации //Т аджикистан и современный мир. – 2006. – № 3. – С.56-69.

218. Мирзаев С.Ш. Перспективы развития водного хозяйства в Центральной Азии. Научные труды. – Ташкент, 2009. – 345 с.

219. Многомерные границы Центральной Азии / Под ред. М.Б. Олкотт и А. Малашенко; Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2000. – 460 с.

220. Мукумджанова Р.М. Афганистан и государства Центральной Азии // Афганистан: проблемы войны и мира/ Ин-т востоковедения РАН; Ин-т изучения Израиля и Ближнего Востока; Отв. ред. А.В. Давыдов. – М., 2000.- 2380 с.

221. Мукумджанова Р.М. Страны Центральной Азии. Азиатский вектор внешней политики. Из-во: Научная Книга, 2005. – 206 с.

222. Мулладжанов П. Элиты у власти: таджикистанский опыт // НГ-Содружество. – М., 2000. – 25 октября. – С.2-12.

223. Мураталиева Н.Т. История возникновения понятия «Центральная Азия» // <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/193/html>, ИСАП КРСУ.

224. Мураталиева Н.Т. Содержание и основные характеристики Центральной Азии // <http://www.easttime.ru/reganalitic/1/192/html>, ИСАП КРСУ.

225. Назарбаев Н.А. «На пороге 21 века». – Алматы, 1996. – 145 с.

226. Назарбаев Н.А. Национальная консолидация общества, как условие прогресса Казахстана // Назарбаев Н. Пять лет независимости. – Алматы, 1996. – С.197-198.

227. Назарбаев Н. В потоці історії. Казахстан – 2030: Процвітання, безпека і покращання добробуту всіх казахстанців: Послання Президента країни народу Казахстану. Критичне десятиріччя. – К.: Етнос, 2006. – 392 с.

228. Назарбаев Н. Казахстанський шлях. – К.: Етнос, 2007. – 392 с.

229. Назарбаев Н. Політика миру і злагоди. – К.: Етнос, 2007. – 311 с.

230. Наматов Н. Религиозный экстремизм в Центральной Азии // www.ca-c.org/datarus/bd_rus.shtml

231. Наша главная цель – демократизация и обновление общества, реформирование и модернизация страны: Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на совметном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса. 15 декабря 2006 //

Пресс-служба Президента Республики Узбекистан [<http://www.press-service.uz>]

232. Независимый Узбекистан. Научно-популярный словарь. Под общей ред. Ханазарова К.Х. – Т.: «Шарк», 2007. – 397 с.

233. "Неудовлетворительно" – таджикским НПО. Эксперты дали оценку деятельности НПО Таджикистана// <http://www.asiaplus.tj>

234. Нурсултан Назарбаев – засновник казахстанської моделі міжетнічної та міжконфесійної злагоди. – К.: Етнос, 2006. – 240 с.

235. Нурсултан Назарбаев: «Казахи – европейцы, а не азиаты» // День, 30 вересня 2006.

236. Нурсултан Назарбаев: «Меня отец посадил на коня в пять лет, и я с тех пор на коне» // Сегодня. – 2008. – 09 июля.

237. Нысанбаев А.Н. Казахстан: от выживания – к устойчивому развитию/ Казахстан на пути к устойчивому развитию. – А., 1996. –231 с.

238. Нысанбаев А.Н. Об исторической практике защиты прав и свобод человека в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное обновление. – А., 1999. –387 с.

239. О встрече Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова с журналистами. – Пресс-служба МИД РУ. – 27 декабря 2009 г.

240. Обратить реформы на благо всех и каждого: Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. – Вашингтон : Всемирный Банк, 2001. – 495 с.

241. Оганесян Д. Ценностная система ислама: начало пути // Очеловеченные записки. – 2004. – № 1. – С.35-47.

242. Оливье Руа: "Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения»: Агым http://newskg.narod.ru/agym/06/0117_4.htm

243. Олимов М.А. Проблемы безпеки в Центральной Азії: погляд на ШОС з Республіки Таджикистан // Сборник материалов международной конференции «ШОС и проблемы безопасности в Центральной Азии», г.Алматы, 5 октября 2005. – Алматы. – С.15-23.

244. Олимова С., Олимов М. Независимый Таджикистан: трудный путь перемен //Восток. – 1995. – №1. – С.37-48. с.

245. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии – М.-Вашингтон, 2005. – 487 с.

246. Олкотт М. Б. Казахстан: непройденный путь. – М.: Гендальф, 2003. – 378 с.

247. ООН признал прогресс Туркмении в развитии гражданского общества // <http://rus.ruvr.ru/2010/04/03/5962101.html>

248. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За

заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684 с.

249. Основные направления внешнеэкономической политики Украины в рамках интеграционного объединения ГУУАМ // Культура народов Причерноморья. – 2001. – N25. – С. 19-22.

250. Папава В. «Центральная Кавказия» вместо «Центральной Евразии» // Центр. Азия и Кавказ, – 2008. – № 2. – С.32-44.

251. Панарин С. Политическое развитие государств Центральной Азии в свете географии и истории региона // Вестник Евразии . – 2000. – №1. – С.45-57.

252. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. – К. : Знание Украины, 2001. – 270 с.

253. Пивовар Е.И. Постсоветское пространство: альтернативы интеграции – СПб., 2008. – 350 с.

254. Позднякова Н. Гастарбайтеры постепенно возвращаются из России домой // Немецкая волна. 13.04.2009 /<http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4173846,00.html>

255. Политика Президента Туркменистана Гурбангулы Бердымухамедова по новому возрождению страны=Turkmenistanyn Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyn yurdy tazededen galkyndyrmak baradaky syuasaty.– Ашхабад: Туркменская гос. изд. служба, 2007. – 130с.

256. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія. – К. : НІСД, 2007. – 395с

257. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол.: Ф.М.Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.

258. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / За заг.ред.Ф.М.Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 336 с.

259. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) – Львів: Національна Академія наук України, 1999. — 168 с.

260. Пономарева Е. Г., Края дуги нестабильности: Балканы – Центральная Азия. Монография. – М., 2010 – 337 с.

261. Похвальський В.В. Шукаючи нові, не забувати і про традиційні ринки // Діловий вісник, № 01 (152), 2007.

262. Прогнозы Азиатского банка развития по ВВП Узбекистана превзошли ожидания узбекского правительства <http://www.12.uz/ru/news/show/economy/3768/#>

263. Проклов И. Современный политический процесс в Туркменистане // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №2. – С. 169-182.

264. Пути мира на Северном Кавказе: Независимый экспертный доклад / В.А.Тишков, Н.С. Авдулов и др. – М.: Центр по изучению и урегулированию конфликтов Института этнологии и антропологии РАН, 1999. – 289 с.

265. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія/ Упоряд. О. Проценко. – К.: «Смолоскип». – 2005. – С. 610.

266. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. / Пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.

267. Раджабов М. Проблемы региональной безопасности в Центральной Азии на пороге XX I века // Газета «Навигатор» (Казахстан) – <http://www.navi.kz/oldnavi/articles/pdsouthfr301100a.shtml>

268. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.

269. Рахмонов Э. Политика мира и созидания (выступления и речи). – Душанбе: Ирфон, 2001. – 214 с.

270. Рахмонов Э.Ш. Таджикистан на пороге XXI века. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 408 с.

271. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3/?m=1&n=58&c=1236>

272. Романюк О. Посткомуністичні трансформації // Політичний менеджмент. – 2005. – №4. – 28-37.

273. Россия и ее "колонии": как Грузия, Украина, Молдавия, Прибалтика и Средняя Азия вошли в состав России:[сб. ст. и док.] – М. : Дарь, 2007. – 575с.

274. Россия. Центральная Азия. Радикальный ислам. (Материалы круглого стола, 23 сентября 2008 г.). – М., 2009. – 234 с.

275. Ростиашвили Ш., Джинчарадзе П. Ислам на Северном Кавказе // www.ca-c.org/datarus/bd_rus.shtml

276. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. К.: Наук.думка. 2-е доп.изд., 2010. – 302 с.

277. Рудич Ф.М. Политическая нация Украины: специфика формирования, тенденции становления // Киевский телеграф. – 2010. – 18-24 июня. – С.10-11.

278. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. – М.: Наука, 1984. –302 с.
279. Сакве Р. Режимная система и гражданское общество // Полис, 1997, №3, С. 61 – 83.
280. Сатпаев Д. Характеристика политической системы Казахстана с точки зрения ее легитимности // Перспективы политических реформ в Казахстане: потенциал, ресурсы, акторы. Материалы Круглого стола. – Алматы, 26 января 2004 г. // www.kubhost.com/
281. Сиденко В., Барановский А. Украина – ЕврАзЭС: Наблюдение? Сотрудничество? Интеграция?// Зеркало недели. – 2003. – № 50.
282. Сидорова Л. Государства Центральной Азии: проблемы совместного использования трансграничных водных ресурсов // Центральная Азия и Кавказ . – 2008. – № 1. – С. 9-23.
283. Симакова О. ОФ "ЦСПИ "Стратегия", "kazworld.info", 29 мая 2010 г.
284. Сирінський Р. А. Структурна та процедурна моделі аналізу демократичного транзиту (на прикладі країн центральноазіатського регіону) // Стратегічна панорама. – 2006. – № 3. –С.79-83.
285. Сирінський Р. Стан і перспективи відносин України з країнами Центральної Азії // Зовнішні справи. – 2010. – № 5-6. – С.40-43.
286. Сирук М. Амангельды Жумабаев: Президентское правление хорошо тем, что требует выполнения закона // День. – 2007. – № 64.
287. Сирук М. Амангельды Жумабаев: Транзитні можливості України викликають інтерес у Казахстану // День. – 2006. 12 грудня.
288. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
289. Содружеству Независимых Государств 15 лет. – Минск: БЕЛТА, 2006. – 224 с.
290. Соколов В.Н. Туркменистан: история и современность. – О.: Астропринт, 2011. – 288 с.
291. Социально-экономические показатели по странам СНГ: <http://cis.minsk.by/>
292. Социальные и гуманитарные науки // Востоковедение и африканистика. – 2002. – № 2. – С.45-53.
293. Средняя Азия: Андижанский сценарий? Сб. / Сост. М.М.Мейер. – М., 2005. – 184 с.
294. Становление новоевразийской цивилизации в постиндустриальную эпоху (Россия, Китай и Центральная Азия). – Т. 1. М., 2008. – 256 с.
295. Старр Ф. Партнерство для Центральной Азии // Россия в глобальной политике. – 2005. – № 4, – С.72-87.

296. Степанова Н. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т.8. – Вип. 9. – С. 600–605.

297. Степанов Г.В. О филологии и филологах. // Энциклопедический словарь филолога (языкознание)/Сост. М. В. Панов.– М.: Педагогика, 1984. – с.: 5-11.

298. Страна с «лидером нации» председательствует в ОБСЕ ("Publico", Португалия) 17/06/2010http://www.inosmi.ru/middle_asia/20100617/160659946.html

299. Страны Центральной Азии на рубеже XX-XXI вв.: Становление национальных государств: Реф.сб. – М., 2006. – 231 с.

300. Строкань С. Головокружение от узбеков: Неделя терактов в Узбекистане произвела в мире настоящий фурор. "Аль-Каида" открыла новый фронт – на юге бывшего СССР. И необъявленная война продолжается в Средней Азии // Коммерсантъ-Власть. – 2004. – №14.- С.38-44.

301. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536с.

302. Сумбатян Ю. Г. Политология. Авторитаризм как категория политической науки // Социально-гуманитарные знания. 1999, № 6. С. 59–60.

303. Сушко О. Слабка ланка ГУУАМ: Узбекистан чи Україна // www.foreignpolicy.org.ua

304. Сыроежкин К.Л. Китай и Шанхайская организация сотрудничества // Китай в XXI веке: глобализация интересов безопасности / Отв. Ред. Г.И.Чуфрин. М., Наука, 2007. – 289 с.

305. Тимофеева С. Эксперты рассчитали индекс безопасности Центральной Азии // Казахстан 18.03.2010. Gazeta.kz

306. Ткаченко І.В. Деякі аспекти міжнародної політики в Центральній Азії за умов глобалізації // Зб. наук. пр. «Дослідження світової політики». Вип.30 / Відп. ред. Є.Є. Камінський – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. – 32-45.

307. Ткаченко І.В. Політологічні аспекти міжцивілізаційних процесів в Центральній Азії: Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин – К., 2005. – 185 с.

308. Ткаченко І.В. Сучасні проблеми політичної модернізації в регіоні Центральної Азії // Зб. наук. пр. «Дослідження світової політики». Вип.24 / Відп. ред. Є.Є. Камінський – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2003. – С.16-25.

309. Ткаченко І.В. Центральна Азія як зона перетину інтересів конкуруючих держав// Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 (6). – С.34-37.

310. Толипов Ф. Демократизм, национализм и регионализм в Центральной Азии // <http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595>

311. Толипов Ф.Ф. Организация центрально-азиатского сотрудничества в ШОС // Ситуация в Центральной Азии и ШОС. 1У международная конференция. Шанхай, 2003. – 289 с.

312. Толипов Ф. Россия центральноазиатская: уход, удержание или возвращение // Центр. Азия и Кавказ. – 2007. – № 5. – С.19-30.

313. Толипов Ф. Узбекистан: советский синдром в государстве, обществе, идеологии // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №. 6 – С.139-150.

314. Толмачев Г.И. Лидер. Документальная повесть о первом Президенте Республики Казахстан Н.А. Назарбаеве. – Алматы, 2000. – 224 с.

315. Трофимов Д.А. Этнорегиональные и пограничные проблемы в Центральной Азии // Северо-Восточная и Центральная Азия. Динамика международных и межрегиональных взаимодействий. М., 2004. – С. 443-449.

316. Труевцев К.М. Унификация постсоветского пространства: тенденции и проекты // Полития. – 2004. – № 3. – С.9-15.

317. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2. – С.20-23.

318. Тулепбергенова Г. Проект Большой Центральной Азии: анализ состояния и эволюция // Центральная Азия и Кавказ. – 2009. – № 1. – С.73-86.

319. Туркменбаши Сапармурат. Рухнама. – К. : Видавництво гуманітарної літератури, 2005. – Кн. 2 : Духовна велич туркменів. – К. : Видавництво гуманітарної літератури, 2005. – 434с.

320. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. – Ташкент, 2001. – 236с.

321. Украинские перспективы в Центральной Азии // Аналитический доклад . – Киев, 2008//www.glavred.info

322. Улуян А. «Большая Центральная Азия»: Геополитический проект или внешнеполитический инструмент? 04.04.2008. Источник: Фергана.Ру.

323. Украина может стать мостом между Западом и Азией? // Сегодня. 2008. – 01 августа,

324. Укрепим доверие «Диалогом» // Asia-Plus. – 2006. – 20 апреля. – С.4-8.

325. Уроки Киргизстану: чи може подібне статися в Україні? // radiosvoboda.org

326. Урядовий кур'єр. – 2005. – N 164(01.09).
327. Устав Демократической партии Туркменистана. В редакции, принятой на ее съезде 19 декабря 1998 года. – Ашхабад, 1999.
328. Усубалиев Э.Е. Некоторые аспекты японо-американского сотрудничества в Центральной Азии: новые контуры глобального взаимодействия // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – №2(32). – С.120-134.
329. Фадеева И.Л. Концепция власти на Ближнем Востоке. Средневековье и новое время. 2-е изд. –М.: Восточная литература РАН, 2001. – 320 с.
330. Файзуллаев Д. А., Центральная Азия и Единое экономическое пространства ЕвразЭс. Монография. – М., 2007. – 398 с.
331. Федуняк С.Г. Феномен «сірої зони» в Європі і на пострадянському просторі після завершення «Холодної війни» // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С.23-37.
332. Фесенко М.В. Трансформація сучасної системи міжнародних відносин: концептуальний і прогностичний вимір. – К. : Центр вільної преси, 2008. – 236с.
333. Финько А.: Роль Украины в ЦентрАзии – от "черных клобуков" до "газовых войн"// «Евразийский дом» <http://www.eurasianhome.org/xmt/t/>
334. Финько А. Роль Украины в Центральной Азии в условиях изменений геостратегической конъюнктуры на постсоветском пространстве. Материалы для доклада на конференции "Проблемы безопасности в Центральной Азии" (Ташкент) // <http://www.analitik.org.ua>
335. Фредерик Старр: приятно потрясен политикой Узбекистана//<http://www.ut.uz/rus/mir>
336. Фридман Л. А., Россия, Центральная Азия и Южный Кавказ в геоэкономической структуре современного мира. – М., 2008. – 437 с.
337. Фурман Д. О будущем «постсоветского пространства» // Свободная мысль, – 1996. – №6. – С.28-43.
338. Хаджимухамедов М. Центральноазиаты не жили в исламском государстве никогда // Средняя Азия: андижанский сценарий?: Сборник. – М.: Изд. «Европа». – 2005 – 192 с.
339. Хамидов А. Киргизия – кого пугает международное исследование? : Русская служба "Голоса Америки" 24/07/2010
340. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 432 с.
341. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

342. Херманн М.Дж. Составные части лидерства // Политология вчера и сегодня. – Вып.2. – М., 1990. – С.14-23.

343. Харевов Е. Экономическое положение Республики Южная Осетия: анализ и перспективы // www.viu-online.ru/science/publ/bulletin7/page12.html

344. Хорос В. Г., Чешков М. А. Политическая модернизация в посттрадиционных обществах // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. – М., 1996. – С. 13-26.

345. Хошимов М. Великий шелковый путь и Центральная Азия. – Туркестан : издательство МКТУ, 2005. – 284с.

346. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України : Монографія / Б. О. Парахонський, Ю. В. Павленко, А. З. Гончарук та ін.; За ред. Б. О. Парахонського. – К. : НІСД, 2001. – 216 с.

347. Центральная Азия: десять лет независимости: Реферативный сб. – М., 2002. – 291с

348. Центральная Азия в контексте трансформации современных международных отношений. материалы и тезисы регионального семинара (г. Новосибирск, 14 мая 2009 г.) – Новосибирск, 2009. – 156 с.

349. Центральная Азия в современном мире: внешнеполитические и геоэкономические аспекты развития. Реферативный сборник. (Серия "Проблемы общественного развития стран Азии и Африки") – М., 2007. – 279 с

350. Центральная Азия в составе Российской империи / С.Н. Абашин (отв.ред.)– М. : Новое литературное обозрение, 2008. – 452с.

351. Центральная Азия в фокусе современных международных отношений. материалы научно-практической конференции, Караганда, 16 ноября 2007 г. – Караганда, 2007. – 205 с.

352. Центральная Азия: новые тенденции в экономике. – М. : "Восточная литература" РАН, 1998. – 176с.

353. Центральная Азия. Традиция в условиях перемен. – М., 2007. – 299 с.

354. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика, Москва: Интерпракс, 1995. – 254 с.

355. Чернявский С.И. Российские приоритеты в Центральной Азии // Мир и политика. – 2010. – № 2(41). – С.93-115.

356. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация // <http://www.ca-c.org/journal>

357. Чжао Хуашэн, Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества. – 2005. – 270 с.

358. Чиналиев У.К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. – М. РГГУ, 2004. – 287 с.

359. Численность постоянного населения Содружества Независимых Государств. Статкомитет СНГ. Пресс-релиз. 3.02.2009 // Межгосударственный статистический комитет СНГ /<http://www.cisstat.com/rus/>

360. Шарапова С. Западные аналитики о Центральной Азии и региональной системе безопасности // Десять лет внешней политики России: Материалы Первого Конвента Российской ассоциации международных исследований/ Под ред. А.В. Торкунова; Российская ассоциация междунар. исследований; МГИМО(У). – М.: РОССПЭН, 2003. – С.528-538.

361. Шарифходжаев М., Рахимов Ф. Человек, определивший эпоху. – М. Кн.дом газеты «Труд», 2004. – 288 с.

362. Шириев В.Ю. Проблемы эволюции президентских систем в Центральной Азии // Актуальные проблемы современной политологии: Научные записки/ Дип. академия МИД России; Отв. ред. К.М. Долгов, Г.Н. Смирнов. – М., 2002. – С.137-146.

363. Шириев В.Ю. Политика и религия в странах Центральной Азии // Религия и дипломатия: Материалы научной конференции 27-28 апреля 2002 г./ Дип. академия МИД России; Отв. ред. К.М. Долгов. – М., 2002. – С. 176-194.

364. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16-27.

365. Шпатенко А.С. Основні напрямки взаємодії транзитивних соціумів: соціально-філософський аналіз (на прикладі України і Таджикистану). Дис. канд. філ.наук. – Харків, 2008. – 150 с.

366. Шпатенко С.А. Системный анализ социокультурного развития постсоветских стран Центральной Азии // Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2006. – N 12. – С. 157-162.

367. Шоманов А.Ж. Гражданское общество в Казахстане в контексте политической трансформации // Сб.материалов междунар.научн.конф. "Опыт демократических реформ на евразийском пространстве: сравнительные модели и практические механизмы". – Алматы, 28 сентября 2006 г.- Алматы, 2007. – С. 34-47.

368. Шустов А.В. Социально-демографические процессы и изменения в этнонациональной структуре независимого Казахстана// Вестник Московского Университета, Сер. 13 Востоковедение. 2002. – № 2. – С.12-25.

369. Що може українська діаспора? // День. – 2009. – 20 червня.

370. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. В. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1(7). – С. 82-89.

371. Язмурадов А. Большая Южная Азия: новый региональный подход США в Центральной и Южной Азии – эволюция и причины появления // Центр. Азия и Кавказ, – 2006. – № 4. – С.79-96.

372. Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. –199 с.

373. Ahrari M., Beal J. The New Great Game in Muslim Central Asia // McNair Paper. – 1996. – № 47. – 91 p.

374. Apter D. The Politics of Modernization (The University of Chicago Press, 1965), p.64.

375. Blank S. Energy, Economics, and Security in Central Asia: Russia and Its Rivals. – Carlisle Barracks: Strategic Studies Institute, 1995. – 47 p.

376. Burles M. Chinese policy toward Russia and the Central Asian Republics. – Santa Monica: RAND, 1999. – 84 p.

377. Central Asia : A gathering storm? / Ed.by Rumer B.; Sharp, 2002. – XIII, 442 p.

378. Cohen A. The New “Great Game»: oil politics in the Caucasus and Central Asia // The Heritage Foundation Backgrounder. – 1996. – № 1065. – 13 p.

379. Cornell Svante E. Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective // World Politics. – 2002. – Vol. 54, № 2.

380. David S. "Why the Third World Still Matters", in International Security, Vol.17, No.3 (Winter 1992/93), p. 132.

381. Fuller G. Central Asia’s geopolitical future [Electronic resource] // Post Soviet Prospects. – 1994. – № 8. – Mode access: <http://www.csis.org/ruseura/psp/pspii8.html>.

382. Fuller G. Geopolitical dynamics of the Caspian region [Electronic resource] // Caspian Crossroad. – 1997. – Vol., 3, Iss.2. – Mode access: <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/322.htm>.

383. Harding L. Soviet relics feel the pain as Russian crisis deepens // Guardian. 12.04.2009. / <http://www.guardian.co.uk/world/2009/apr/12/russia-tajikistan-recession-guest-workers/print>

384. History of Civilizations of Central Asia. In 6 Vol. UNESCO Project. Head of the Project L.I. Miroshnikov. Part Two. The Achievements. Ed. By C.E. Bosworth and M.S. Asimov. – Paris: UNESCO Publishing, 2000. – p. 327

385. Huntington S. Black Sea Region. Multiplicity of Challenges // Black Sea Security Program – Harvard: John F.Kennedy School, 2002.

386. <http://K2Kapital>

387. <http://ru.reuters.com>
388. <http://uza.uz/ru/politiks>. 30 декабря 2007.
389. <http://www.avesta.tj>
390. www.ca-oasis.info/news/?c=4&id=14980
391. <http://www.inosmi.ru/infographic/20100629/160947003.html>
392. <http://www.geo.kz>.
393. <http://Offshore.SU>, 11.10.2006.
394. <http://www.press-service.uz>. – 23 декабря 2006 г.
395. <http://www.uzngo.info/?p=394>
396. <http://www.1news.az/world/20101002010931974.html>
397. Linz J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Pt. I-IV. – Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996.
398. Linz J. Totalitarian and Authoritarian Regimes, in Handbook of Political Science, vol. 3, ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein, 1975, p. 36.
399. Micklewright J. Ismail S. What can child anthropometry reveal about living standards and public policy? Illustration from Central Asia // Rev. of income and wealth. – Haven, 2001. – Ser.47, N 1. – P.65-80.
400. Odom W. US policy toward Central Asia and Caucasus [Electronic resource] // Caspian Crossroad. – 1997. – Vol. 3, Iss.1. – Mode access: <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/311.htm>.
401. REGNUM Новости.
402. Smith D. Central Asia: A New Great Game. – Carlisle Baracks: Strategic Studies Institute, 1996. – 40 p.
403. Stepan, Alfred (ed .). 1989. Democratizing Brazil . Problems of Transition and Consolidation. N. Y. – Oxford : Oxford University Press.
404. Uzbekistan: From House to House. Human Rights Watch Report, September 2003, Vol.15, № 7 // www.hrw.org

Довідка про політичний устрій країн Центральної Азії

Країна	Керівництво країни	Державний устрій	Партії
Казахстан, столиця – Астана	Президент – Нурсултан Назарбаєв; прем'єр-міністр – Карім Масімов	Казахстан – унітарна президентська республіка парламентського типу. Президент є головою держави та Головнокомандувачем. Строк повноважень Президента – 5 років, на сьогоднішній день діючий президент зберігає повноваження до 2017 р. Відповідно до Конституційного закону Н. Назарбаєв має особливий політичний та правовий статус, має звання Лідер нації. Виконавчу владу здійснює Уряд, законодавчу – Парламент, який складається з двох Палат: Сенату та Мажилісу. Депутат парламенту не може бути одночасно членом обох Палат. Термін повноважень депутатів Сенату – шість років, депутатів Мажилісу – п'ять років	В Республіці Казахстан офіційно зареєстровано 10 політичних партій. Домінуючою, партією парламентської більшості в країні є Народно-демократична партія «Нур Отан». Опозиційний сектор представлений такими партіями, як: Комуністична партія Казахстану (КПК), Демократична партія Казахстану «Азат» та Загальнонаціональна соціал-демократична партія (ЗСДП)
Узбекистан, столиця – Ташкент	Президент – Іслам Карімов; прем'єр-міністр Шавкат Мірзіяєв	Президентська республіка. Президент є главою держави та виконавчої влади. Президент обирається терміном та сім років. Вищим державним представницьким органом є Олій Мажліс, який здійснює законодавчу владу. Олій Мажліс складається з двох палат – законодавча палата (нижня палата) та Сенат (верхня палата). Члени Олій Мажлісу обираються терміном на п'ять років	В Республіці Узбекистан діють 5 політичних партій: Народно-демократична партія, соціал-демократична партія «Адолат», демократична партія «Міллім Тікланіш», національно-демократична партія «Фідокорлар» та Ліберально-демократична партія

Киргизстан, столиця – Бішкек	Президент перехідного періоду Роза Отунбаєва (до 31 грудня 2011 р.); з січня 2012 р. – Алмазбек Атамбаєв прем'єр- міністр Алмазбек Атамбаєв.	Нова Конституція, яка була прийнята 27 липня 2010 р., визначає державну форму правління Киргизстану як парламентську республіку. Парламент та прем'єр-міністр мають значно більший обсяг влади та повноважень, ніж Президент. Парламент Республіки – Жогорку Кенеш має пріоритет рішень та визначення найважливіших рішень та політики держави. є однопалатним і складається зі 120 депутатів, які обираються строком на п'ять років за партійними списками. Голова уряду – прем'єр-міністр, призначається парламентом через представлення парламентської фракції більшості (депутатів від політичної партії, яка отримала понад 50 відсотків мандатів)	В Республіці Киргизстан зареєстровано близько 100 партій та рухів
Таджикистан, столиця – Душанбе	Президент – Емомалі Рахмон; прем'єр- міністр Акіл Акілов	Голова держави та виконавчої влади – Президент. Влітку 2003 р. повноваження діючого президента Е.Рахмона подовжені до 2020 р. Законодавча влада – парламент – Маджлісі Олі. Термін повноважень – 5 років. З 1999 р. однопалатний парламент перетворений на двопалатний: Маджлісі намояндагон (палата представників) та Маджлісіміллі (національні збори). Маджлісі намояндагон складається з 63 депутатів, 41 з яких обирається таємним голосуванням по одномандатних округах, а 22 – від політичних партій та рухів. Маджлісі міллі формується	В Республіці Таджикистан зареєстровані і діють наступні політичні партії: Народна демократична партія Таджикистану (НДПТ).; Партія ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ); Комуністична партія Таджикистану (КПТ); Демократична партія Таджикистану (ДПТ); Соціалістична партія Таджикистану (СПТ); Соціал-де-

		місцевими органами влади (25 осіб). Окрім того, 8 депутатів призначаються президентом. Членами палати також є, за їхнім бажанням, колишні очільники держави	мократична партія Таджикистану (СДПТ); Партія економічних реформ Таджикистану; Аграрна партія Таджикистану
Туркменістан, столиця – Ашгабат.	Президент – Гурбангули Бердимухамедов; Президент очолює Кабінет міністрів	Найвищою посадовою особою Туркменістану, головою держави та виконавчої влади є Президент Туркменістану. Він очолює Кабінет міністрів – уряд Туркменістану. За Конституцією існує два парламентських інститути: однопалатний Халк Маслахати (Народна рада) та однопалатний Меджліс (парламент). Вищий орган законодавчої влади – Меджліс, включає 50 депутатів, які обираються на основі прямого виборчого права таємним голосуванням. Термін повноважень депутатів Меджлісу – 5 років. Халк Маслахати є вищим представницьким органом народної влади. До складу входять: президент; депутати Меджлісу; народні представники; голова Верховного суду, генеральний прокурор, члени кабінету міністрів, хякіми велаятів та м.Ашгабата, арчини міст. Третій орган – Рада старійшин, який можна віднести до структури законодавчої влади, збирається за необхідністю та складається з вождів туркменських племен та керівників обласних адміністрацій	Демократична партія Туркменістану (ДПТ). Заснована ще Сапармуратом Ниязовим, вона і досі залишається єдиною легальною партією в країні

Наукове видання

ЛЯШЕНКО Т.М.

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ
В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ**

Монографія

Верстка, макетування – *Людмила Лисенко*

Підписано до друку 23.02.12 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура Times. Ум. др. арк. 16,8. Обл.- вид. арк. 15,2
Тираж 300 прим. Зам. № 426

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20.
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.